

રવ. આવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર

જન્મ : ૧૮૭૧

અવસાન : ૧૯૫૧

જોડાસાંકોર ધોરે

કલાગુરુ શ્રી. અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરની આત્મકથા

મૂળ લેખક :

શ્રી. અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર

શ્રીમતી રાણી ચંદ

અનુવાદક :

રમણિક મેઘાણી

સ્વાતિ પ્રકાશન

૨૨૬. મેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ,

ગુંબાઈ-૩

જોડાસાંકેર ધારે

શ્રીમતી રાણી ચંદની પરવાનગી મેળવીને પ્રગટ થતા આ અનુવાદના અંથરવામિત્વના સર્વ હક્ક અનુવાદકને સ્વાધીન છે.

- (C) રમણિક મેઘાણી
- પ્રથમ આવૃત્તિ : ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૩ ,
- પ્રન : ૧૨૫૦
- મૂલ્ય : સાડાચાર રૂપિયા
- આવરણ : દિનેશ શાહ
- આવરણ છપાઈ : લિપિની પ્રિન્ટરી
- પ્રથમ ફોટોગ્રાફ : ભારત ફોટોટાઈપ રિપ્રોડિયો કલકત્તાના સૌજન્યથી

● મુદ્રક

યશવંત છુટાલા

ધી યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

રેટેશન રોડ,

પ્રાંતિજ, જિ. સાબરમતી

● પ્રકાશક

આશર

સ્વાતિ પ્રકાશન

૨૨૬, સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ-૩

મારા પૂજ્ય બા
અને

સ્વયંનિર્મિત ઠલાઠાર

મારા મોટા બાઈને

(લાલચંદ લાલચંદ મેઘાણીને)

—રમણિક

અનુવાદક તરફથી—

ભાગ્યવીર કલાના પુનરુત્થાનના પ્રતિભાવ ત પ્રણેતા અને નવલાલ બસુ અસિનકુમાર હનધર, મુકુન્દે, દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરી જેવા સમર્થ કલામંડુઓના ગુરુ શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરના આ મકથનાત્મક સરમરણોની મૃદ્ધિ એટલે 'જોડાસાકોઠ ધારે' એમા એમણે કહેના અને જાણીતા કલાકાર શ્રીમતી ગણી ચંદે લખેના સરમરણોની કથા છે.

અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર માન ચિત્રકના રવામી નહોતા. રૂપકથા, કનારિવેચન, વોડસાહિત્ય, સરમરણો એમ વિવિધ ક્ષેત્રોમા એમની લેખિની વિહરી છે અને બગાળી સાહિત્યને અનન્ય કૃતિઓ સાપડી છે 'જોડા સાકોઠ ધારે' કલાનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમુનો છે એ વાચતા જણાય છે કે અવનીન્દ્રનાથ માન ગગ અને રેખાના જ કલાકાર નહોતા એ લાધાના પશુ શિલ્પ હતા અહીં એમણે એમના કલાજીવનના ક્રમશઃ વિકાસના આત્મીય રસજનો - મિત્રોના એમને ત્યાં નામ કરેતા નોક-દાસી, કાગકુન-માણીના જોડાસાકાના મકાનના, એ જમાનાના કલકત્તાના, મસૂરી, પુરી, કાશ્મીર અને નાનંદાતા—એમ અનેકાનેક સરમરણો આલેખ્યા છે.

મૂળ બગાળીમા આ રૂપિ વાચતા અનુભવેલા સુખ-દુઃખ, આશા-નિરાશા, આનંદ-વિરાદના સંવેદનો રાનુનાદ કરતી વેળા વધુ તીવ્રપણે અનુભવ્યા, અને થયું કે સરમરણોની આ મૃદ્ધિમા સાચે જ એક અજગ આનંદ સમાયેલો છે એથી જ અનુનાદ ગ્યાર પૂરા થયો ત્યારે કરના જેવું એક માર્ગ કરી શક્યાનો જોડો સંતોષ મળ્યો.

અનુવાદ માટે આ કૃતિ સચવવાનો અને પછી ફેંસુ. પર થી જન્યુ. ૫૪ મુખી 'કુમાર' માં આહુ આકર્ષણ તરીકે અનેક ચિત્રો સાથે મુંદર રીતે રજુ કરવાના યશના અધિકારી 'કુમાર' ના ત્રી મુરબ્બી શ્રી. બચુભાઈ રાવત છે. એમનો રનેહબર્યો આગ્રહ ન હોત તો આ કૃતિ કદાચ મારે હાથે સરજત જ નહિ. એ મમતા માટે હું એમનો અત્યંત ઝણી છું.

અનુવાદની અનુમતિ આપવા માટે શ્રીમતી રાબુ ચંદનો અને એ મેળવવામાં સહાયક થવા માટે શ્રી. દિલીપ કોઠારીનો આભારી છું. 'જોડાસાંકાર ધારે' નાં મારા આ અનુવાદનું એક શ્રેષ્ઠ પ્રકરણ સૌ પ્રથમ એમના અજોડ વાર્ષિક 'શ્રીગંગ' માં પ્રગટ થયું હતું.

પણ આજે 'જોડાસાંકાર ધારે' પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે ત્યારે એ માટે મને પ્રોત્સાહિત કરનાર રનેહી શ્રી. જયંતિભાઈ મહેતાને કેમ જુલું ? વ્યવસાયે એ રના વ્યાપારી હોવા છતાં સાહિત્યના એ સાચા રસિયા છે. પ્રત્યેક શનિવારના નમના બપોરે એ આવે જ આવે. નવું કંઈક લખાયું હોય તો તે વાંચીએ, વચ્ચું હોય તો તેની ચર્ચા કરીએ, આ અનુવાદ અમે સાથે જોસીને વાંચ્યો, મઠાર્યો. એમનો સાથ ન હોત તો પુસ્તકરૂપ હજી એ વિલંબમાં પડત.

પુસ્તકમાં આવતા ગ્રાસંગીક ચિત્રો-બોલોડો આપવા માટે કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડનો આભારી છું.

રમણિક મેઘાણીની અનુવાદ કૃતિઓ

પ્રગટ

આત્મકથાત્મક સંસ્મરણો

જોડાસાંકોર ધારે [અવનીન્દનાથ દાકુર]

નવલકથા

આરોગ્ય-નિકેતન [તારાશંકર બદોપાધ્યાય]

મન્યન્તર

વૈતરણી તીરે " [વનકુલ]

+ તુલુખંડ

● ચિત્રલેખા [ભગવતીચરણ વર્મા]

વાર્તા સંગ્રહો

મરુભૂમિમાં [શરદિન્દુ બદોપાધ્યાય]

● મૂંગુ રૂઢન [તારાશંકર બદોપાધ્યાય]

શેષ સંભારણું [રઘુવીરસિંહ]

અપ્રગટ

આત્મકથાત્મક સંસ્મરણો

ગુરુદેવ અમારે આંગણે [મૈત્રેયાદેવી]

નવલકથા

રાયકમલ [તારાશંકર બદોપાધ્યાય]

વિચારક

ભાણી [શરદિન્દુ બદોપાધ્યાય]

ઝિંદગી કેદી

વાર્તા સંગ્રહ

અષ્ટમ સર્ગ " [સ્વામી સંન્યાસી]

સત્યાન્વેષી

શુવનની પગથારેથી [સ્વામી સંન્યાસી]

નાટક

કીપાન્તર [તારાશંકર બદોપાધ્યાય]

+ ત્રીજી આવૃત્તિ એલ લેખકની એવી જ બીજી પ્રતિ
વૈતરણીને તીરે સાથે સાંકળી સેવામાં આવી છે.
● નવી આવૃત્તિ પ્રેસમાં નરંગે.

અ તુ ઠ મ

વર્ષામંગલ :	૧
ઈનામ :	૫
પાડિંગ :	૧૧
એકાકી :	૧૫
પરીની દુનિયા :	૨૫
કોનનગર :	૩૬
લોડાસાંકો :	૪૪
હોળા :	૫૫
લોડાસાંકોની સૃષ્ટિ :	૬૩
પસ્તાનું ઘર :	૭૪
છોટાળાણુ :	૮૪
દખણુદો વરંડો :	૯૧
દખણુદો વરંડો :	૧૦૦
કાસિ કલમ મન લેખે તિન જન :	૧૧૧
આટું રકૂલ :	૧૨૮
આટું સોસાયટી :	૧૪૨
જીનો હાથ કલાકારનું ધ્યાન :	૧૫૭
જાપાની કલાકાર ટાઈકાન :	૧૬૬
સિરટર નિવેદિતા :	૧૭૫
મા ગંગાને ખોળે :	૧૮૧
હું ચીતરતાં કેમ ચીખ્યો :	૧૯૨
શિક્ષક-જીવનનો પ્રારંભ :	૨૦૪
પૂરી અને કોનારક :	૨૧૬
મનની સૃષ્ટિ :	૨૩૩
નણ મધુબિંદુ :	૨૪૧

જોડાસાંદોર ધારે

●
અવનીન્દનાથ ઠાકુર

અગાથીમા ચિરાડ પડીને એ વાટે ઉપરનું પાણી અમારા સૂવાના ઓરડામા ચૂતું હતું દાસીઓ દીવા પેટાવતી ને પવનના ઝપાટાથી એ વારવારે ઓલવાઈ જતા દાસીઓએ પથારીઓના વીંટા કરી અમને નીચે લઈ જઈ બીજા માગના 'નાચ-ઘર' મા સુવાડ્યા હતા બા-બાપા, ફઈ-ફૂઆ, છયા-છોકરા, અમે સી એ એક જ ઓરડામા હતા

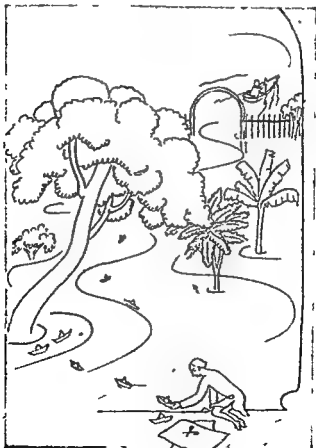
એના એક ખૂણામા મને તેડીને બેઠી બેઠી મારી પંખાદાસી કટર કટર કરતી શેકેલા અડદ થાવતી હતી, વચ્ચે વચ્ચે થોડાક દાણા મને આપતી અને થાબણબાણા કરતી મને સુવાડતી હતી એ ગણગણ કરતી કંઈક ગાતી હતી ઊંઘ તો આવતી રહી પણ એ મારા ગાલ પર ટપલીઓ મારતી ને ગીતને તાલે તાલે પોતાના પગ નથાવતી હતી

બીજી બાજુ બહાર પવન સૂ સૂ સૂસવતો હતો, રહી રહીને મોટા ઓરડાના તોર્નિંગ બારીબારણા ખખડી ઊઠતા હતા

થોડીક વાર ઊંઘીને તો થોડીક વાર જાગીને એમ એ રાત વિતાવી વળતે દિવસે પાત્ર આકાશમા ઉઘાડ નહોતો થયો સવારે કાગડા બોલ્યા નહિ, મચ્છી બજારમાં માછલી આવી નહિ, પાનવાળો પાન લાવ્યો નહિ શશી હજમે આવીને ખબર આપ્યા કે શહેરની શેરીઓમા કેડ સમાણા પાણી ભરાયા છે

'ઓ દેવા માંગજ' આજે થું બનાવવાના છો?' અને જવાબમા 'ભાતે ભાત ખિચુડિ' (એટલે શી ગણા બટાટા વગેરે શાકની સાથે જ રાધેલી ખીચડી) કહેતા, હાથમાં કડછી સાથે એ રસોડા બાજુ ચા-ચા ગયા ત્રિગરામ તે દિવસે ઑફિસ જઈ ન શક્યો બંન્કમા કામ કરનારા બાનુઓ તે દિવસે ગાડામાં બેસી, તિરપાલનું વરમાદિયું ઓઢી કામે ગયા સિંગીનું તળાવ ઊભરાઈ ગયું છે અને તેમાથી માછલા બહાર નીકળી આવ્યા છે ને શેરીના લોકો એને ષકડી તળીનળીને ખાય છે, એવા ખબર હોડ મહેતરે આપ્યા કે નરન અમ્મો એક નોટર ત્રિપિન

નાનકડી હોડી હંકારતો ચહેરની નાની મોટી ચેરીઓમાં ફરવા નીકળી પડ્યો અને સાથે સાથે અમારી કાગળની હોડીઓ પણ વહેવા લાગી. બગીચાની ધુમરીમાં થઈને એ ઝપાટાબંધ ચાલ્યા જતાં વહેણમાં પડી આગળ દરવાજાનાં લોઢાનાં સળિયા માથે અથડાઈને ત્યાંના કાદવિયા કાગળમાં ઉથલી પડતી.

લાકડેને દેકે લંગડતા લંગડતા બિખિતખાન્તામાં આવીને ઈશ્વરદાએ સાદ દીધી—“વિશ્વેશ્વર !” અને “આવ્યો છું” કહતો વિશ્વેશ્વર હાથમાં લોકાની નળી લઈ આવતો ! ‘શનિ નાત મ ગરે તિન આર સજ દિને દિન’ બોલતા જ લોકો ગડ ગડવા લાગ્યો એ દિવનોમા ચોમાસામાં વરસાદ સાથેસાથ આકાશને ચીરીને વા—વટ્ટાળ સાથે તૂટી પડતો ને કાચા મકાનો ને ભીતડાની છત ચૂવા માડતી, ઘેર ઘેર ચૂરે ખીચડી ઓરાઈ જતી વરસાદ આવતા જ રસ્તાઓમાં પાણી ભરાઈ જતા, તથાવ ઉભરાઈ જતા અને તેમાંથી માછલીઓ રમતી રમતી રનોડામાં આવી પડતી, જે એ પકડાઈ જતી નો કથા તથાઈ જતી એના ખનર જ ન પડતી

આવે વરસાદ ને ચૂરે છન,

ઓરાં ખીચડી

તથાવ માછલી,

આવે વરસાદ ને ચૂરે છન

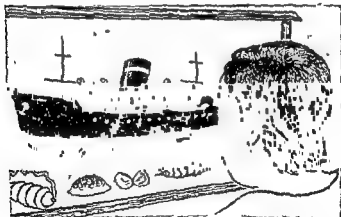
માત દિવસ ને સાત રાત સતત વર્ષાની રમઝટ બોલી ‘વાવોળ વગણા ખાતા જાવ, ને ચૂતી છત્રી લેતા જાવ’ જ્યાં જુઓ ત્યાં બધે ભીના પાતિયા, ને સાડી પડાની જેમ હવામાં ઝૂલે, ને એને છાવડે છાવડે રમતાં દિવસ આખો ભમવાનું સાજાથી જ દેડકાઓનું ડાઉં ડાઉંનું સળીત થડ થઈ જતું અને રાત્રે સળજાતો મચ્છરદાની ફરતા ગણ ગણતા મચ્છરોનો ગણગણાટ મુનિમ—મલેતાજી સલુને માથે ગોળ તાડણની છત્રી લોધ ત્યારે સોલા હેટ, વૉટરપ્રૂફ કે રેઈન કોટ નહોતા ત્યાર નાના મોટા સૌ ભેગા બેસી ટાકા પહોરની હાકતા વાર્તા વિનોદ કરતા અને ગડગડતા લોકામાંથી દેડકાનો બપાજ સળજાતો ગુડુક ગુડુક

૨ ઈનામ

અજે જોડે છુ કે નાના બાળકો જે હાથમા દફતર—પાટી લઈને
લહેરથી હો—હા કરતા ભણવા ચા-ચા જાય છે કેટલી
વયગતા છે એમનામા ! આ રીતે ભણવા મળ્યું હોત
તો હું પણ કદાચ થોડુંક ભણી થક્યો હોતે અમારે તો ઘરની પાને
જ હની નોર્મલ સ્કૂલ પણ એથી થું ? મારી મેજે હું કદી ચે નિશાજે નથી
ગયો નિશાજથી નામતો ભાગતો ફરતો આજે પેન્ડા દુ ખવાનું તો કાલે
માથું દુ ખવાનું બહાનું મકેતો પરતું કેમેય મ્યું એમાથી છુગાનું નહિ સ્કૂલે
જવા ગાડી દરવાજે આવીને ઊભી રહે અને હું બૂમરાણ મવાનું નહિ જઈ
કેમેય કર્યા નહિ જઈ ' પણ નોકરા જખદસ્તી કરી ગાડીમા બેસાડે જ રહે

મનમાં થાય કે આ ગાડીના બને પેન્ડા મારા પર થઈને ભલે ચા-ચા
જાય પણ નિશાજે નથી જવું પણ એ આકરી ખેલતાણમા હું આવડેક
છોકરા થે ટકી શકું ? હું રડું એથી મ્યારેક ક્યારેક નાના ફેગાને
દયા આવે અને એ કહે 'એ ગુનુ^૧, અવો^૨ આજ નિશાજે નહિ આવે '

અને રામલાલને કહેતા કે ‘એને છોડી દે. આજે એ નિશાળે નહિ આવે.’ આમ ક્યારેક ક્યારેક નાનાં ફૂંબાના બોલથી મુક્તિ મળી જતી. પણ મોટે ભાગે તો નોકરો ટી ગારોળી કરીને ગાડીમાં બેસાડી બારણું વાસી દેતા. અને ગાડી ચાલવા માંડતી. બીજું શું કરું? જોર કંઈ કામ ન આવતાં બંદી દશામાં બેઠે આખનાં આંસુ લૂછી હું ગુમગુમ બેઠો રહેતો. નિશાળ મને દીડીયે ન ગમતી. છતાં ત્યાં કંઈક ગમતું તો તે એક એરડામાં કાચના કબાટમાં રાખેલાં રમકડાં: એક મોટી સ્ટીમર અને થોડાક વિવિધ આકારના ઘંખ. વધુ ભાગનો વખત હું નિશાળમાં એ કબાટ સામે બેઠો બેઠો રમકડાં જોવામાં કાતતો. મારા ચિત્રશિક્ષણનો એકડો મેં ત્યારે ધૂંટ્યો. બીજી કંઈ વિદ્યા તો આ હાથે ન ચડી, પણ સુભાગ્યે એ વિદ્યા થોડીક આવડી ગઈ.

માટીનો એક ફૂંબો અને એક પ્લાષ્ટો, આ બે હતાં મારા ચિત્ર-શિક્ષણનાં સૌ પહેલાં પ્રેરક સાધન. અમારી બાળ્યમાં જ મોટા છોકરાઓનો એક વર્ગ હતો. હું અવસરનાર એ વર્ગ તરફ ચડતી બારી બાજુ જઈને બેસતો. ત્યાંના મારુર લાલ-પાદળી પાણીના શીશ એકબીજામાં ઠાલવતા.

લાલ પાણી ક્યારેક વાદળી બની જતું, તો ક્યારેક વાદળી પાણી લાલ બની જતું, તો ક્યારેક વળી એ બેઉનો રંગ ઉમટી જતો અને શીશામાં થોડુંક આછું ઝેળું પાણી જ નજરે ચડતું ! હું એ ધારીધારીને જોતો. મને એમાં બહુ મજા પડતી. કેમિયા વિદ્યા (કિમિસ્ટ્રી) નો એ વર્ગ પૂરો થયે આવતા સાતકોડીઆમ્મુ ડ્રૉઈંગ માસ્ટર. એક મોટા કાગળ ઉપર મોટો-કરીને ચીતરેલો એક માટીનો કૂંજો અને ખાલો કાળા પાટિયા ઉપર ટીંગાડીને એ કહેતા : ‘છોકરાઓ, હવે આ જોઈજોઈને ચીતરો જોડ.’ અને બધાં વિદ્યાર્થીઓ તે ચીતરવા માંડતા. પછી માસ્ટર એક પછી એક બધાની પાસે જઈ એનું કામ જોતા. એ જ વર્ગમાં હતો અમારી પડખેની સેરીનો ભુલુ. અમે સાથે જ નિશાળે જતાઆવતા, એટલે એને પકડી પાડ્યો ને કહ્યું કે ‘કંઈ રીતે ઈ કૂંજો ખાલો ચીતરાય એ શીખવી દે મને ભાઈ !’ એની પાસેથી કૂંજો ચીતરવાનું શીખીને હું ખુશખુશાલ થઈ ગયો. પછી તો વખત મળે કે નુરત કૂંજો ને ખાલો ચીતરતો. એમાં યે મને વધુ મજા આવતી કૂંજના મોનો ગોળાકાર દોરવામાં. ત્યારે મન કૂવાના દેડકાની જેમ એકદમ કૂંજની અંદર ઊતરી જવા— તેમાં ડૂબકી મારવા ઉતાવળું થતું. ને પેલા કાચના કબાટમાંની સ્ટીમર ! એમાં સવાર થઈને સાત સમુદર અને તેર નદીઓને પેલે પાર જવા મન આનુર થઈ જતું. શું ફક્કડ હતી એ રમકડાંની સ્ટીમર ? અસલ સ્ટીમરના જેવું જ તોતિંગ મોટું ભૂંગળું, બોધાં—દોરડાં વગેરે ડૂબણું સ્ટીમર જ જાણે.

ભુલુ મને લગભગ રોજ કહેતો : ‘તું ભણવામાં જરા હોશિયાર બની જ તો કદાચ આ સ્ટીમર જ તને ઈનામમાં મળી જાય; પણ ભણવામાં ચિત્ત જ ચોંટતું નહિ, પછી ઈનામ ક્યાંથી મળે ? એટલે એની જરા યે આશા નહોતી; અને છતાં મનમાં થતું કે એકાદ ઈનામ મળી જાય તો કેવી મજા ? પરંતુ નૉર્માલ સ્કૂલમાં મને ક્યારેય કંઈ ઈનામ ન જ મળ્યું.

એકવાર સ્કૂલમાં ઈનામ—સમારભ ઊજવાયો સ્કૂલનો એક વિશાળ ખડ આખો ગેલરીઓથી ભરપૂર હતો ત્યાં એક બાળુએ ઘોડીક ખુશીઓ અને એક ટેબલ હતું ચેન્ડ વર્ગ શરૂ થતા પહેલાં નાનામોટા સૌ છોકરા ત્યાં ભગા થતા માસ્તર રજિસ્ટર ઉઘાડી એક પછી એક વિદ્યાર્થીનું નામ બોલતા અને અમે ‘પ્રેઝન્ટ સર,’ ‘એબનન્ટ સર’ એમ હાજરી—ગેરહાજરી પૂરાવતા હાજરી પૂરી થયે કસરત શરૂ થતી માસ્તર બોલે જતા હતા—‘જમણો હાથ ઊંચા’ ડાબો ઊંચો’ આગળા હવાવો’ ને અમારા પાંચ ને પાંચ દમ આગળા આખાના દૂસરા પાદડાની જેમ હવામા હાલતા—તે પછી પગનો વારો આવતો ડાબો—જમણો, ડાબો જમણો કરતા, બહુ જ ધીમે ધબધબાટ કરતા સૌ પોત પોતાના વર્ગમાં ચા થા જતા

એ જ મોટા ખડમાં, ઈનામ સમારભને દિવસે, ટેબલ ઉપર ગુલામી દોરીથી બાંધેલી ઢગલેકળવા નાની—મોટી, સોનેરી—રૂપેરી, રંગ—બેંગી ચોપડીઓ પડી હતી ખુશીઓની એક ઘાર વિશિષ્ટ શહેરીઓ માટે રાખવામાં આવી હતી અમે બધા છોકરાઓ પણ બહુ વહેવા આવીને ગેલરી પર જોઈવાઈ ગયા હતા ઈનામ વહેવાતાં પહેલાં જિતેન બાડુજીએ કુશીના પ્રયોગો બતાવ્યા, બોઝાની સાકળ તોડી, બોઝાના મોટા મોટા દડા ઉછાળ્યા ને ઝીંચી લીધા એ એક જાણીતા પહેવવાન હતા

હવે ઈનામ વહેવાવાનાં હતા હેડમાસ્તર ગોપાળભાનુ—ટાલિયુ માળુ, પાછળ દૂકાદૂકા વાળ, એ આજે હું છું એવા જ હતા પણ અમનો વાન જરા વધુ ઊંજળો ઠરેલ મામુસ હતા એ હજમત કરાવી, ફિટફાટ થઈ, ગળામાં ચાદર રુલાવતા આવીને એ ખુશીમાં ભેગ વિદ્યાર્થીઓ કોઈ કાઈ સમજે, કે ન સમજે, પણ આવા પ્રસંગોએ તો તેઓ અંગ્રેજીમાં જ ભાષણ આપતા એમનું લાંબુ લચ્ચ ભાષણ એમણે પૂરું કર્યું એટલે એક માસ્તર ઊઠ્યા અને જોને જોને

ઈનામ મળવાનું હતું તેના નામ ધી-ધીં પાપ મોટેથી વાચવા લાગ્યા પોતપોતાનું નામ નાભાના જ નો ઊભા થઈને પેલા ટેમવ પાને બંધને ઊભા રહેતા ને હેડમાન્ડ નાહેન હાવેકથી એના હાથમા ગુલાબી દોરીએ બાંધેલું ઈનામ મૂકી દેતા આમ, એક પછી એક ઈનામ અપાતું હતું અને અમે બને તેટલા જોરથી તાગીઓ પાડી ઊકતા અને તાગીઆ પણ કેવી ' અમારી હથેલીઓ લાલચોળ થઈ ઊકતી ને ચમચમવા લાગતી છતાં અમે અટકતા નહિ એ વખતે ઘણા ઈનામ વહેંચાયા હતા—એમાં ભુલુને પણ એક ઈનામ મળ્યું સારી ચાલચલગન માટે એક ઈનામ સમગ્ર દા'ને પણ મળ્યું હું એ બધું ચીવટથી જોતો ને વિચાગતો કે હવે નક્કી મારું નામ બોલાશે અને મને પણ સમગ્ર દા' જેવા કોઈક ગુણ માટે કઈક ઈનામ નક્કી મળશે મારું નામ નાભાના હું કાન માંડીને બેઠો છું ઈનામ પણ અપાઈ ગયું છતાં માટે કાને મારું નામ મળવાનું નહિ ઈનામ વહેંચવાનું પૂરું થયે માસ્ત્રને ઊભા થઈ ગયા, છોકરાઓ પણ હો—હો કરતા બહાર નીકળ્યા, અને મારી આખમાથી આમુ વહેવા લાગ્યા ભુલુ મને આસ્વાસન આપતો હતો કે 'અં એમાં શું થઈ ગયું? સરખી રીતે ભણીશ તો આવને વર્ષે તને પણ નક્કી ઈનામ મળશે ' પણ મન ઓછું એ વાને માને? ને માગ્યો ભાગ ન મળતાં નાનું બાળક જેમ રડી પડે છે તેવું મારું પણ થયું આખમાંથી આમુ ચાપ્યા જ જાય આખડે ભુલુએ કહ્યું, 'તારું ઈનામ જેઈએ છે એ જ વાત છે ને? વાત આ લે—' અને એટલું કહી એણે પોતાની નોટમાંથી એક પાનું ફાડી ગપાટાભેર કઈક લખી એ ઢાળા મને આપ્યો હું એટલાથી જ રાજી રાજી થઈ ગયો અને એ કાગળ ગડી કરીને ગળવામા મૂકી, આલુ લૂછી ઘેર આવ્યો બાપુ, દૂધ વગેરે દીવાનખાનામા જ બેઠા હતા એમણે પૂછ્યું, 'લાલો જેઈએ, કોને કોને શું ઈનામ મળ્યું?' સમગ્ર દા'એ એનું ગુલાબી દોરીએ બાંધેલું લેખ વોટાળે સોનેરો ચોપડીનું ઈનામ

બતાવ્યું એ જોઈ મેં કહ્યું, ‘મને થઈનામ મળ્યું છે’ ફૂઆએ કહ્યું, ‘બતાવ જોઈએ ?’ અને મેં ગભીરતાથી ગજવામાં હાથ નાખી પેસો કાગળ કાઢી એમની સામે ધરી દીધો કાગળ હાથમાં લઈ એને ફેરવીફેરવીને જોતા તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા ! અને ત્યારે જ મને ખબર પડી કે પેલા ભુલુએ મને બનાવ્યો હતો ને ત્યારે મને એ ભુલુ પર ગજબનો રોષ વડો સત્રે ખાવાપીવાનું પતાવી ઝટપટ ઊઘી ગયો સવાર ઊઠીને જોયું તો ઈનામ ન મળ્યાનું દુઃખ મનમાં જરાયે નહોતું

૩ : પાંદિગ

પણ્યામાં દિલ ચોટે ક્યાંથી? સ્કૂલની એ પાકી ભીંતથી
 ઘેરેલા બંધ ઓરડામાં મારો જ્વાસ જાણે ચૂંચાતો હતો.
 શક્ય હોય ત્યાં સુધી હું વર્ગની બહાર જ આંટાફેરા કર્યા
 કરતો. સ્કૂલની બાજુમાં જ રયામ મસ્જિદનું મકાન હતું. એમને ત્યાંની
 એક છોકરી અમારી સ્કૂલમાં ભણવા આવતી. ચપોચપ બાંધનું પહેરણ
 ને ઈજાર એ પહેરતી, અને લાંબી વેણી ગુલાવતી ગુલાવતી સ્કૂલે આવતી.
 એમને ત્યાં એક પાળેલું કાળું રીંછ રોજ બગીચામાં ફરતું દેખાતું. શાળામાં
 ઊભો ઊભો હું એ રીંછને જોયા કરું. સ્કૂલના ઓરડા બહારનું બધુંયે ત્યારે
 મને ગમતું. સ્કૂલના દરવાજા પાસે ઘઈને એક રસ્તો જતો. ત્યાં
 ઘઈને વિવિધ જાતના લોકો પસાર થતા તેમની આવજા જોતો. પણ એ
 રીતે જોતાંજોતાં એક દિવસ એક ગજબની વાત બની ગઈ. રોયે
 ભરાયેલા કાબુલીને કદી જોયો છે? દરવાજા પાસે રોજ અંગુર,
 દાડમ વગેરે લઈને કેટલાયે કાબુલી ફેરીવાળા બેસતા. બપોરની રજામાં
 છોકરાઓ તેની પાસેથી એ ખરીદીને ખાતા. તે દિવસે એવું થયું કે

મોટાછોશઓમાંથી કાર્યક એક કાબુચીને 'બેઈમાન' કહ્યો પણ 'બેઈમાન' કહીને પછી જાણે ક્યાં? જનજનોનામાં તો મનુષી બધા રાષે ભરાઈ ગિફયા દરવાને બુધ્ધિ વાપરીને લોકાનો મોગે દરવાજો તરત બંધ કરી દીધા. બહાર કાબુચી અને અદર છોકરાઆ રસ્તા પરથી ફેંકાવા લાગ્યા. ધડાધડ કાબુચી દાઝમ માવા ઉપર જાણે એની માથે અનેક પત્થન પડ્યા જાણે છોને, આવી મારામારીમા હું મદાયે સૌની પાછળ જ રહું છું શિશુબોધ ચાલક્યનો પેલો શ્લોક યા" છે ને કે 'ન ગણસ્યામ્મતા ગચ્છંતુ' તે બાપુ, સાચુ જ કહોશ હું એમ પાછળ રડીને નૂટેલા દાઝમ વચ્ચે વચ્ચેથી વીણી વીણીને મંડ્યો મોમા મૂકવા એ દિવનના કળિયામાં આખરે છાત્યા તો અમે જ, પરંતુ સ્કૂલમાંથી રજા પછી ઘેર તો જવું પડે ને? કાબુચીઓનો ડર મનમાંથી જતો જ નહોતો હું પાવખીમા બેસી, બારણ બરાબર બંધ કરી, બીતાંતીના ઘેર પાછો ફર્યા હતો.

નોર્મલ સ્કૂલના એકેએક પડિતને જોયા હોય તો સમજાય કે તેઓ કેવા વિદ્વાન હતા! અમને ભણાવતા લક્ષ્મીનાથ પડિત એમનું મો ભરાબર મા દુર્ગાના અસુર જેવું હતું! બહુ મોટું એવું માથુ, કાળો સીસમ જેવો વાન અને 'બોધાવ માછલી જેવો લાલ તગતગતો આખો! એમની પાસે શું ભણ? એ વર્ગમા હોય ત્યાં સુધી મારુ બાળ મન બિવિદાનના બકરાની જેમ ધૂજતું માડમાડ એમનો સમય પૂરા થાય ને ઘટ વાગે ત્યાં હું નિરાતનો શ્વાસ મૂકતો.

એ પછી આવતા અમારા બ જાણી અને સ સ્કૂલના પડિત માધવ ભટ્ટાચાર્ય. એ અતિ ભલા, ભોળા ને પ્રેમાળ માણસ હતા 'શિશુ બોધ'મા ચાલુક્ય પડિતનું ચિત્ર છે ને, તેવા જ મોટી એવી ચોટલી એ રાખતા એ વખતે એક વાર ધોળે દિવસે તારો દેખાયો અને

સ્કૂલમા ઓવિતી રજ પડી વર્ગમાથી છૂટીને સી બહાર આવ્યા
સ્કૂલમા એક 'ટેલીસ્કોપ' હતો. એના વડે તાગે જોવા સી ઉતાવળા
થવા લાગ્યા હુ એ માધવ પડિ પાને પત્ર પતતિ વગેરે ઘણી જે
સુ દર વાતો ભણેજો ત્યાથી હેડમાસ્તરને હાથેપગે લાગીને માંડમાડ ઉપર
ચડ્યો અને ગયો હરનાથ પડિતના વર્ગમાં. એમના બને જડમા ગજબના
પટોળા અને સખત હતાં વાતો કરતા એમના જડમાં પટોળા થતા
ત્યારે એ કંઈક ચાવતા હોય તેવું લાગતું. થોડો વખત એમની પાસે
ભણ્યો આમ કરતા કરતા ત્રણ ઘણું ચડ્યો પછી વારો આપ્યો માસ્ટર
મોથાપ પાને ભણવાનો એ જ વર્ગમા અમને અંગ્રેજી ભણાવવા એક
માસ્તર આવતા. એમણે એક અંગ્રેજી રીડર લખી, છપાવી એને પાકય
પુસ્તક તરીકે મજુર કરાવી લીધી હતી અમારે એ ચોપડી જ ભણવાની
હતી એક દિવસ એવું બન્યું કે વર્ગમા અંગ્રેજીના માસ્તર અમને
ભણાવતા હતા કે P-u-t-d-t-a-n-g 'પાડિંગ' મારા માથામા કોણ
જણે શુ ડહાપણ ભરાયુ તે હુ બોલી ઊઠ્યો કે 'માસ્ટર મોથાપ, આનો
ઉચ્ચાર 'પાડિંગ' નહિ પણ 'પુડિંગ' થાય હુ ઘેર એ રોજ ખાઉ છુ '
માસ્તરે મને ધમકાવના કહ્યું, 'બોલ, પાડિંગ !' મેં કહ્યું 'ના, પુડિંગ !'
એમણે ફરીફરીને 'પાડિંગ' બોલવા કહ્યું, પણ મેં મારી વાત ન મૂકી
વાહ રે ! હુ ઘેર રોજ 'પુડિંગ' ખાઉ છુ ને અહીં 'પાડિંગ' કેમ
કહુ ? માસ્તરે જિદ લીધી કે એ મારી પાસે 'પાડિંગ' કહેવડાવે જ
રહેશે, અને હુ બો રે જતો હતો 'પુડિંગ—પુડિંગ—પુડિંગ !' બીજા
છોકરાઓ તો આ પ્રસંગ જોઈ થભી જ ગયા એમ કરતા કરતા આખરે
નિશાળ છૂટવાનો ઘટ વાગ્યો માસ્તરે સજ કરી કે ચાર વાગ્યા પછી
એક કલાક 'કનફાઈન' (કેદ) સ્કૂલ છૂટી ગઈ ઘેરથી ગાડી લઈને
આવેલો રામલાલ મારી રાહ જોતો દરવાજો બેઠો હતો પણ 'કનફાઈન !'
કલાક પૂરો થયા વિના બહાર ન જવાય સાજનો નાસ્તોપાણી પતાવી
માસ્તર પાછા આવ્યા વર્ગમા આવી એમણે કહ્યું 'હવે બોલ પાડિંગ '
હુ બોલ્યો 'પુડિંગ' અને મારો આ જવાબ સાબળતા જ વર્ગના

દોરીપ ખાની* દોરી વડે મારા જેઉ હાથ કસકસાવીને બાપીને એ બો-યા,
 'ત્યારે તુ નિંદી એ નહિ જ બોલે કે? પણ તારે એ બોલવું જ પડ્યું
 જેઉ છું કે તુ 'પાડિંગ' એમ નથી કહેતો।' અને એ મારા વાસા
 પર તડાતડ નેતરની સોટી વીજવા લાગ્યા નેતરના મારથી મારા વાનો
 અને હાથ લાલચોળ થઈ ગયેલા અને છતાં એમના 'પાડિંગ' સામે
 હું પુડિંગ પુડિંગ બોલ્યે જ જતો હતો ! રામલાલ વ્યગ્ર થઈને વારે વારે
 વર્ગના બારણામા ડોકિયું કરીને જોતો કે વાન શી છે? ખેર આખરે
 ઘેર આવ્યો જતાવેત જ નાના ફઈનાએ પૂછ્યું કે વાન શી હતી ?
 મારે બદલે રામલાલે જ જવાન આપ્યો કે 'આપણા આ ભાઈએ આજ
 સખત માગ ખાધો છે ' અને મેં પણ જ્યો ઉતારી મારો વાનો અને
 હાથ બતાવ્યા કમકસાવીને બાવેલી દોરીના આંકા હાથ પર બેસી ગયા
 હતા બાપુજીએ તુરન નોર્મલ સ્કૂલમાથી નામ કઢાવી નાખવા હુકમ
 કર્યો અને કહ્યું કે કાલથી એ ઘેર જાયશે અને સ્કૂલે જવાની આફતનો
 અંત આવ્યો થોડીક સોટીઓ તો ખાધી, પણ સ્કૂલે જવાની બધા તો
 ટળી ! એક 'પાડિંગ' મા જ મારું અગ્રેજી શિક્ષણ સમાપ્ત થઈ ગયું.
 વળતા દિવસથી બાપુજીના માસ્તર જુદું થોડાંકે મારા શિક્ષણનો ભાર
 ઉપાડી લીધો.

● જૂના જમાનામા જમીનદારાને ત્યાં તથા સ્કૂલો-અદાલતોમા વપરાતા દોરી ખે ચનાથી ચાલતા પખા

૪ એકાકી

(૬) નિશાળે જવાનું બન થતાં આ બાતલ મિપાઈની કેવી
 દયા થઈ તે તાલમેા નિશાળે જવાની આત્મમાથી તે
 મુક્તિ મળી વિવાર્ધ કે થાવો, તરસ થયું હવે મોઝાઓની
 જેમ હું પણ સ્વાધીન થઈ ગયો. મનનું ધાર્મ્ય કરી ચકીય નહાવા—
 ખાવા માટે કાઠું હવે મને ઉતાવળ નરાવશે કે ધમકાવશ નહિ નિયમ
 મુજબ રહેવાની હવે જરૂર નથી પૂજની લાગી રજ પડતા કે ઉનાગાની
 રજાઓ મળતા જેવો આનંદ થાય તેવા આનંદમાં દિવસો પમાર કરીશ
 એમ હું માનતો હતો અને આખા તે પાછી કષાટે નિશાળ ખુલે છે
 એની પણ ચિંતા નહિ આવી બધી પનામા હું મશગુલ રહેવા લાગ્યો.
 પણ બે દિવસે થ પૂરા થયા ન થયા ત્યાં મે જાણ્યું કે અરે
 રામ ! આ તો એમ નથી જુ ઘોઘાવ માત્ર અમારા, મકાનમાં જ
 રહેતા એમની પાસે નમસ્કર ભવવા બેઠું પડું દસ વાગ્યામાં જ
 નોકર ઉતાવળ કરવા માડ્યો નાહી કરીને ઝપટ જમી લેવું પડતું
 ખાઈપીને રૂપા કરતો નિશાળમાથી મુક્તિ મે એશ્વાએ જ મેળવી

હતી મોટાબાઈ, ઈન્દુબાઈ વગેરે સી રૂઢેલાં જાણનાં માન્યું હતું કે રમત ભરૂં અને કૂદાકૂદમા માજીથી દિવન નીકળી જાય પણ અમ ન બન્યું રમુ જ કોની તાણે? રમતના નાણી ની તા રૂઢેલાં જાણનાં જાણનાં, અન્ન અન્ન અન્ન માં ઘેર મનુ મુત જ નમજા નહિ નોખા ની પાતપાતાના કામમા પગલાણ લેણ રામરાવ મન પ્રમગવતા 'મ્મા જાણ નહિ, પુપચાપ બેગ રાજ જાણ ત્યાં જાણ છેને તો વાત છે તમારી' કરી હતી છુ જીવન નાકે અન્ન ખૂન ને છે અ પકડી જાય ' ' જાણુ મ્મી એ ગલીને ના આચવી એક માટે પારે જાણ જન્નુ ઠાકાજ હતું તે તરફ આંજી ચીપતો અનાઉ તો હુ ગમે ત્યાં અંદર ઘરમાં જઈ શકતો, પણ હવે તો નવા નોકર મને બહાર લઈ આવતો, અને આખો દિવન મને અંદર જતાની મનાઈ હતી તેમ છતાં મેં ન જોતું હોય ત્યાં હુ અંદર જાણ જાતો જા ત્યાં મારા નાના ભાઈની પગોજાણમાં પડે હોય મારે જે નાની બહેનો હતી સુનપની અને વિનયની એકવાર એમની સાથે રમતા રમતા મારાથી એનું એક ગમકુ ભાળી ગયું અને એમણે રૂઢેલાં શરૂ કરી મુઠી કે 'અવન દા'એ અમારી પૂતળી ભાળી નાખી રે ' અને સી મારા પર તૂટી પડ્યા 'તું અહીં આનો જ જા માટે? જા, બહાર જાનો જ ત્યાં જઈને રમવું હોય એ રમ ' અને સીના મેમાનામાં ખાઈ હુ પાછો બહાર ચાલ્યો આવ્યો પરંતુ બહાર કોઈ મને પ્રેમથી બોલાવે એ નહોતું, બધા ધાકધમકી આપનારા જ રતા

બાપુજીએ એક જુવાની રંગનો કાકાકૌવા પાંગો હતો વરસામાં ભીતે ટાંગેલા ઉશ્મના શીંગડા પર એ બેઠા રહેતો દેખાતે એ બહુ સ્વર હતો સવારે જા પાન બનાવતી હોત ત્યારે જા પાસે જઈને પાનની ડાળખી ખાય, નાના ફૂંજા પાને જઈ લીલા ચણા ખાય, અને પાછો આવીને શીંગડા પર બેસી જાય મને વિચાર આવ્યો કે શરૂ હવે માણસને મદલે પખી નાથે જ લેખી બાધુ આમ વિચારી

હુ જોવા એની પાસે જઈને ઊભા કે તુરત એ કબજી ટટાર કરી, પાખ પહોળી કરી મને ચાચ મારવા આવ્યો ને દોસ્તી કરવી પડતી મુઝી હુ ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યો. એની પાખે બાપુજી પોતાને હાથે પાઉંડર લગાવતા પાઉંડર લગાવીને મેમસાહેબ બની એ કબજી ડાલાવતો બેઠો રહેતો શું અભિમાન હતું એને ! એ ઓછો મારી સાથે મૈત્રી બાધે ? હુ તો બીકથી એ બાળુ ફરકતો જ નહિ

બીજી એક હતી કામિની નામે કૂતરી બાપુજી એની બહુ કાળજી રાખતા એ કામિની માટે ખાસ જુદો મહેતર રહેતો એને જ્યારે સાંખથી નવડાવી, પાઉંડર છાટી, ચણગારી, સેચો પાડી છોડી મૂકતા ત્યારે એ ફરફર મરતી ફર્યા કરતી જાણે ઘરની ચીંબાવચી છોકરી ઘરનાં છોકરા તરીકે અમારુ પક્ષ એટલુ આદર—માન નહોતું જળવાતું જેટલું કામિનીનું જળવાતું દોસ્તી બાપવાના વિચારે એ કામિની પાસે હુ ગયો, પરંતુ એને તો મારી પડી જ નહાતી હુ એની બાળુ ફરક્યો કે તુરત એ પૂછડી હવાવતી બાપુજીના ઓરડા તરફ ચાલી ગઈ

નાના નાના એક જોડી વાદરા પણ બાપુજીએ પાળેલા અને એને માટે એ કાળજી પણ એટલી બધી રાખતા કે ગ્રેઈટ ઈસ્ટર્ન હોટેલમાંથી એ વાદરાઓ માટે ખાસ તાજ ચીની મેળવેલા ચેરી ફ્રૂ આવતાં ! બાપુજી જાતે એક એક કરીને એ ફ્રૂ એમને ખવડાવતા અને એ જોતા હુ ઈંપાએ બની ઊઠતો વિચારતો કે એ ફ્રૂ મને ખાવા મળતા હોય તો કેવું સાદુ ? એક ઘરણું પણ બાપુજીએ પાળ્યું હતું એનું નામ હતું 'ગુલાબી' એ ગુલાબી પાસે જઈ કે એઈ ! એઈ ! કરતો માળી દોડી આવતો !

જોયા મારા નથી ન ? પથુ પ ખી ! પણ કોઈ મને પોતાની પાસે ફરકવા દેતું ન હતું જો, કોઈની પે પાસે વહાવ પામતો તો તે એક નાના ફઈના પાસે વચ્ચે વચ્ચે એ મને પોતાને ઓરડે બેસાવી બતા

ત્યાં રોક કયા કે વાર્તા વાવતાં હોય માનિક પનારથી એક નાગ કયાકારને રોકયો હતો. ઘોડીવાર એ તાંબાનો પગ્ગુ એ પાસ ડેરીધવાર નમે? મહામુઘીબત થઈ એકવા એકવા સમય કેમ જાય? મનના આ દુખમાં હું વિચારતો કે આ કરતાં તો સ્કૂલ નાટી હતી નાટીમાં બેમાં પહેલાં જે કાઈ વીતે એ વીતે બેકા પછી તો બધું માગે પછી જાતું નાટી ગથીને નાક વગીને આનંદ વાણતી પેતુ શિવમંદિર, મનાનો ઘટ, લોકો, દુકાનો, મારગની બને બાજુએ અ બાજુ જેતો જેતો હું લહેરથી જતો બહારની ઘોડીક દુનિયા તો જેવા પામતો હવે તો એકદમ જાણે બદીખાને પડ્યો! દરવાજો વગવીને આગળ જવાનો ઉપાડ જ નહિ ઉઘાડ દરવાજા પાસે ઓગડે બેઠો છે દરવાન મનોહરનિગ, અને યાદ આવે છે સ્કૂલ નામેની પ્રતાપ પીપરમેન્ટવાગાની દુકાન નાનીનાની લાવ લીધી ને પીગી પીપરમેન્ટ હું તેની પાનેથી મા પી માગીને ખાતો હું હાથ લાગે કરતો કે તુરત એ મારા હાથમાં ઘોડીક પીપરમેન્ટ મૂકી દેતો.

અને યાદ આવતા બીજા સરખે સરખા મિત્રો એમની સાથે હડિતાપાટી ને તોફાનમસ્તી કરવામાં વે મગા હતી મારા જેવા ભાંરુ છોકરા પણ એક—મે હતા એકની વાત કહું નિશાળે આવવું એને વે જરા પણ નહોતું ગમતું નિશાળે જવાનો સમય થાય કે ભાઈ ભાગના ફરવા માંડે એક વાર નિશાળનો વખત થયો ત્યારે એણે આ બાજુ શું કર્યું? એના ઘરની પાસે જ એક શિવમંદિર હતું ભાઈસાહેબ એની અદર ભરાઈને કપડા કાઢી અંધારામાં મોટા કાળા પથ્થરના શિવને બાથ ભીંડીને બેસી ગયા! એનો પોતાનો રંગ પણ સારી પેકે યામળો હતો, એટલે શકરના કાળા રંગમાં એ ભળી જતો એના ઘરના નોકરચાકર અને મોટેરાંઓ શોધીશોધીને થાક્યા પણ ભાઈસાહેબનો પત્તો લાગ્યો નહિ હો—હા મચી ગઈ આખરે કોક શિવને માથે પાત્રો રેડવા ગયું ત્યારે ભાઈનો પત્તો લાગ્યો એ બધા મિત્રોની વાત યાદ આવતી અને મારું મન ઉડાસ બની જતું.

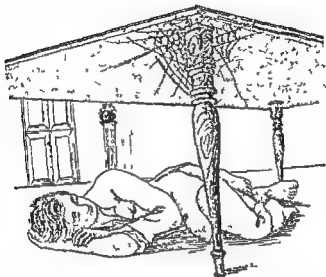
નોર્મલ સ્કૂલનું મકાન પણ જરા રહસ્યમય હતું મોટું રાજમહેલ જેવું એ મકાન હતું એમા અટપટી ગલીફૂલીઓ, બાકોરાં—ભેયરા, અહીં ઓગ્લે તો ત્યા કમેડાનધ વરડો, અને મોટામોટા થાબલાઓ તડકો ત્યા પહોંચતા જ ચમકવા લાગતો ફરી ફરીને એ બધું જોતો ક્યાં ગઈ મારી એ નોર્મલ સ્કૂલ ? હમણાં થોડા દિવસ ઉપર ઘણે વર્ષે એક દિ મમા એ મકાન જોતા બહુ આનંદ થયો

સવારનો વખત નો ભણવામાં જેમતેમ વીતી જતો, પણ બપોર નહોતી જતી બાઈઓ બધા નિશાને ચા-ચા જા ને બાપુજી એમની કચેરીએ ચા-ચા જાય. મને ફારની ભણાવવા એક મુનશી આવતા બેચાર અંગ્રેક—મે—પે રીખવી એ ચા-ચા જતા એ મુનશી ભોંત પરના પોતાના પડછાયા માથે જ ઝગડના કરતાં એક દિવસ એમ ઝગડતા ઝગડતાં અતિ નાપે ભરાઈ એમણે પડછાયાને એવા તો જોરથી માગુ માગુ કે એમના કપાળમાં ફૂટ થઈ અને લોહી વહેવા લાગ્યું !

એ સમયે નોકર—ચામર મી પોતની ઓરડીએ ગપ્પા મારતા હોય દીવાનખાનું પણ સૂમમામ રહેતું હું એકલો ત્યા પડ્યો રહ્યો વચ્ચે વચ્ચે ભાઈઓના એકઠાળિયા મેજ ઉઘાડે ઉઘાડીને જોતો કે એમા શું છે ? બધું ઊંચું નીચું કરી પછુ હોય તેમ મૂકી દેતો મનમા બીક રહેતી કે જો ખબર પડ્યો તો ધમધમી નાખશે બાપુજીનું ટેમલ પણ જોતો કેટલીયે જાતની ચીજો એના પર ગોઠવેલી રહેતી પાત્તા ૧૨ કારની મ્લમદાની તો એવી ચીજ હતી બગ્બર જાણે સમુદ્રનું ધીપતું બાપુજીએ એ જ ધોરણે બગીચામા એક ફુવારા મૂકા થો હતો આજે પણ એ ત્યા છે હમણા થોડા દિવસ પર જોડાનોંકો ગયો ત્યારે જોયું તો બગીચો આખો સાફ થઈ ગયો છે કાશ એક ઝાડવું પણ રહેવા દીધું નથી છતાં પેલો ફુવારો હજુ એમ જ ચક્રિક જેવા પાણીથી ભરપૂર છે

બાપુજીના ટેમલ પર ક્વમદાનીમા ક્વમ પડી હોય થોડીવાર એના પર લાથફેગ કરી, રડી એને દેકાણે મૂકી દેતો ને પછી સૂઈ

જતો. પણ હું ક્યાં સૂતો એ જાણો છો? હું સૂતો બિલિયર્ડના ટેબલ તળે, જ્યાં કરોડિયાનાં જાળાં અને પૂનના ઢગલા જમ્યા હોય! ત્યાં

સૂતાં સૂતાં જોતો ત્યારે એ બંધુ મારે માથે જ ઝૂલતું હોય એમ લાગતું. મારી સૂવાની જગ્યાઓ એવી જ રહેતી. ફાટેલી ચટાઈ પર કે કોચ— ટેબલ તળે ભરાઈને સૂઈ રહેતાં : બરાબર જાનવરની જેમ ! અને મારી બુદ્ધિ પણ લગભગ એવી જ હતી. આમ છતાં એકાકીપણાને એક ફાપદો પણ છે જ. એ દશામાં જ સાચી રીતે જોતાં ને સાંભળતાં શિખાય છે. એ રીતે એકલવાયા રહેતાં રહેતાં જ મારી આંખ સાચેસાચું જોતાં શીખી, કાન દરેકે સ્વર પકડતાં શીખ્યા. ત્યારથી જ કોણ જાણે કેટકેટલીયે ચીજો, કેટલાયે શબ્દો મારા મનહરણ પાસે પહોંચવા લાગ્યાં. માણસ કે પશુપંખી કોઈ જ જ્યારે મારું સાચી ન થયું ત્યારે એ એવડું મોટું મકાન જ મારું મિત્ર બની ગયું. નવા રૂપે એ મને દેખાવા લાગ્યું. અહીંતહીં 'હેકિયુ' કરતાં કરતાં જ એટલા મોટા એ મકાન સાથે મારી મૈત્રી જામી.

જેડસાંકોના એ મકાનને મેં બહુ ચાહ્યું છે એના બારીબારણાં, દાદર, તોતિંગ દગ્ગાજે વગેરે લોટા લાકડા પસૂ મારી સાથે વાતો કરે છે, એટલી બધી ઓગળાણ મારે એની માથે છે અને એના પ્રારબ એ રોશવથી જ થએલો

પડશે પડશે જોતો કે ઘમ્મા કયા પાવના ખૂણનો પડછાયો પડે છે ને કયાં વાદા—જીવડને પડવા ચિનરીની જેમ મો દાડીને આખ તનાતગાવની ગરોળી ડિબી છે ત્યાંક ચક્રાએ માથા નાખ્યા છે, તો ત્યાંક વળી ચિકાર ઉપર સમગી બેઠી છે હું એ જોયા કરતો ને જોયા જ કરતો વચ્ચે વચ્ચે એ ચી ઈ કરતી એક ચક્કર ફરીને ડિડી જતી અને ક્યારેક વળી જોઈ રહેતો નામેની ધોળી ભીંત ઉપર પેલી બાળુ ઉત્તરમાળી ખડખડિયાની તડ વાટે વિવનનું અજવાળું અદર ભીંત ઉપર આવતું બહાંગની બાળુ માણુન હોય તો એના પડછાયા ઘરમાં ભીંત પર હાલતા દેખાય એક પછી એક રંગીન ફિમની જેમ તેઓ પ્રકાશને પથે આગળ પધતા અધકારમાં ઓગળી જતા એ જાતનાં પ્રકાશચિત્રો જોવાનું મારું વ્યતન હજુ થે ચાલુ જ છે આજે પણ ધોળે દિવસે ઘરમાં બેઠે બેઠે ચિત્રો જોઈ છું કારે બપોરે કોચ પર બેઠે બેઠે એવડા ખાતો હતો બહારના તાડ વૃક્ષનો પડછાયા ઘરની ભીંત પર પડતો હતો હવામાં પાંદડા હાલતા હતા પાછળ આમથમાં શ્વેત વાદળા હતા અચાનક જાણે ચાંદનીનું ચિત્ર ત્યારે પણ આ બધું જોતો અને આમ જોવાનું થરૂ કંપું ત્યારથી એકાદી રહેવા મામેનો અણગમો ચાલ્યો ગયો છે

બીજી બાળુ વળી વિવિધ સ્વર—અવાજે મારે કાને આવવા લાગ્યા બપોર થતા જ ગલીને નાકેથી સાદ મ ભળાતો ઠસૂ, ઠસૂ, ઠસૂ ‘વાનાસુ લેવા છે .વા મ સુ’ અને એ સાદ દૂર સરી જતો ત્યાં થોડી વારે સ ભળાતો ‘બંગડી લો . બંગડીઈ . , રમકડાં બંગડી ડી . ૨ . મ ક . ડાંનો નાદ, અને બા, બાબુ, દૈબા વગેરે લગભગ દરેક વેળા

બોલાવતા ટોપલો એક બગીચે અને રમકડા લઈને એ આવતો
અજબઅજબ રમકડા એ લાવતો પતરાની નાની નાની માછલીઓ
અને લોહચુબક વાળુ એક રમકડુ એ લાવતો માછલી પાણીમા નાખી
લોહચુબક અધર રાખીને એને જેમ ફરવીઅ તેમ માછલી પાણીમા
ફરે અ રમકડુ લેવાનુ મન મને બહુ થનુ ઘરના બીજા બધા બાગકોને
એ ઘણીવાર મળનુ, મને જ્યારક જ મળનુ જાણે કાઈને મારી પડી જ
નહોતી એ પછી ઉનાળામા નમતી સાજે આવતો કુવહી બરફ વાળો
બરફ બરફ હુ લ હી બ ર ફ કરતો

જ્યોતિકાકાએ એક ગીત આ વિષે લખ્યું હતું

બર ફ બ . ર . ફ . કરતો,
બરફવાળો જાપ...

સાજ વેળા સાદ ત બગાતો બેલફૂલનો 'બેલફૂલ બે લ ફૂ
લ !' બોલતો બોલતો એ શેરીમાથી પસાર થઈ જતો દાસીઓ અને
બોલાવી બેલફૂલ ખરીદતી અને ઘરની વડુઓ, બહેનો, દીકરીઓ વગેરે
સ્ત્રી વર્ગ એની માળા ગૂંથતો

મોડી સાજે આવતો 'મુશ્કિલ—આસાન હાથમા ટમટમતો ચિરાગ
લઈને, લ બી દાઢી હલાવતો એને હુ વરડામાથી જોતો દરવાજે આંખીને
સાદ પાડે મુશ્કિલ લ આ સા . ન ! મુશ્કિલ લ આ સા ન !'
અને અમારે ત્યાના કમ મુજબ એને મુઠ્ઠી ચોખા યા પાઈ પૈસો આપી
દેવાના ને વળી પાછો સાદ પાડતો એ ચાલ્યો જતો

૧ મુશ્કિલ આસાન મૂળ ફારસીમાથી આવેલા આ શબ્દનો તત્ત્વાર્થ
છે 'જે મુશ્કિલ દેખાય છે તે સહેજ પણ છે' એનું દ્રઢક રૂપ 'મુશ્કિલ—
આસાન' સાજ વેળા હાથમા ચિરાગ લઈને 'જોડા મુશ્કિલ તોડા આ .
સા . ન' કરતા બીજા માગતા મુશ્કિલ આયક બિખારીનો વર્ગ.

બીજે પણ એક નાદ સભળાતો હતુ પણ ક્યાંકે ક્યારેક એ કાનમા નૂજી ઊકે છે બપોરે જ્યારે બધુ સૂમસામ હોય, ક્યાંયથી કંઈ કરતા કંઈયે અવાજ સભળાતો ન હોય ત્યાં એ સાદ સભળાતો 'કૂં પો...ર ઘાંતો તોવા'¹ બરાબર કાંઈ અદ્ભૂત પખી બોલી રહ્યું હોય એમ લાગતું રાત્રે પથારીમા સૂતો સૂતો જોતો બારી વાટે આમનીના જાડના કાળાધોર માથા દાનીઓ કંતેની કે એ આંખનીના જાડ નીચે અમારા કંટુબના સૌની ઓર દાટી છે વચ્ચે વચ્ચે અગાથીમાથી રોમોટનો દોડવાનો અવાજ સભળાતો એને પગલે પગલે મનમા એક વાર્તા સર્જતી કે બ્રાહ્મણનું ભૂત હાલે છે ને ડેસીને ઉપરન આવે છે એવાં એક ડેસી સાથે જ હતાં લાકડે ઠક ઠક કરતા એ આવતા મોર એમની આખ દોલી ગયો હતો મારી 'શીરેર પુનુચ' વાર્તામા જે પછી ડોસીને મે ચીતર્યા છે તેવા જ બરાબર એ હતા

રાત્રે દમ વાગ્યા પછી નદ ફરામને³ ત્યા નટુ વાંગડો બેલાલા⁴ વગાડવા આવતો મોડી રાત સુધી એ એક જ સૂર વગાડવા કરતો એ સૂર જાણે એક, બે, ત્રણ, ચાર એક, બે, ત્રણ, ચાર, એમ બોલતો હતો પાછળથી મે એમાથી જ એક જત્રાના⁵ સૂર નક્કી કરી આપેના

બાપુજીને ત્યાની બેઠક વિખરાયે નદફરાસને ત્યા બેઠક જામતી છિદ્ર મેતર, નોટો લગડો અને બીજી ઘણા ત્યાં આવતા વહેલી સવારે ઘર સામે ઘોડા ધમારના ટપૂ ટપૂ ધપ ધપ કાગડાનું ઝા કા થડ થતા અગાઉ એ અવાજે જ મારી ઊંધ ઊંધી જતી મેજ ઊંધતા પહેલાં અને ઊકયા પહેલાં આ બે અવાજ સાંભળતો બેલાલાનો 'એક-એક-ત્રણ-ચાર,' અને ઘોડા ધમારવાનો 'ટપૂ ટપૂ, ધપૂ ધપૂ'

¹ કુવામા પડી ગયેલ ઘડો કઢાવવાનો સાદ પાડતો મનુરનો અવાજ
² બોહડ ગિલાડીના વર્જનું એક પ્રાણી જે બૂ ચર હોવા છતાં પછીમા ડૂબકી મારી માછની જૂબ હોયે ખાય છે (અર્ધર Otter ?) ૩ જમીન દોરોને ત્યાં પથારીનું, ઘરની સાફસૂકીનું અને સાંજે દીવાળતીનું કામ કરનાર નોકર ૪ એક તારા જેવું એ વર્ગના પ જાળમા પ્રચલિત નાટકનો એક પ્રકાર

એ જમાનામાં પ્રત્યેક સમયનો પોતાનો અવાજ હતો. હવે એ નથી. હવે બધા ભેગા થતાં કોલાહલ મચી જાય છે. ટૅક્સીનો ભાં ભાં, દુકાનદારના બૂમબરાડ, રસ્તાની હો. હા. વળી હમણાં તો માથા પર ગાજતાં વિમાનોનો ઘરઘરાટ, રેડિયોનો ગણગણાટ અને બીજા યે કેટલાય અવાજો વધ્યા છે. ત્રીજા માળની અગાશી પરથી જ્યોતિકાકાના પિપાનાના સૂર અને રવિકાકાનું ચીત સંભળાતાં. અને વળી સંભળાનું ભાઈછનું મુક્ત હાસ્ય ક્યાં ચાલ્યું ગયું એ બનું !

એ દિવસોમાં એક બપોરે દીવાનખાનામાં બેઠાં બેઠાં મેં ‘લ’ન ન્યૂસ’ ની ફાઈલ શોધી કાઢી. એક પ્રશ્નમાં એ પછી હતી. એક પછી એક પાનાં ફેરવતાં અંદરનો ચિત્રો પર મારું ધ્યાન ગયું. કેટકેટલી વિવિધ છબિઓ હતી ! માણસોની, રસ્તાઓની, નાનાંમોટાં કારખાનાં-ઓની ને વિવિધ કુદરની દશ્યોની. એકવિત્તે એ બધાં ચિત્રો હું જોતો. એક દિવસ એ રીતે હું ચિત્રો જોતો હતો. અને ઘોષાલ માસ્તર આવ્યા. મજાની ફાંદવાળા હતા એ. ઉઘાડે થસીરે, જપારે એ આવતા ત્યારે એમની નેલથી માલિશ કરેલી ફાંદ પિત્તાળના અજવાબેલા હાંડાની જેમ ચક્રચકતી. અંદર આવતા જ ‘શું જુઓ છે એ ?’ કહેતાં એ મારા હાથમાંથી ફાઈલ, લઈ તેનાં પાનાં ફેરવવા લાગ્યા. પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં એક પાનામાં એમણે કોંક ફ્રેન્ચ રાષ્ટ્રીનું ચિત્ર જોયું, અને બે હાથ જોડીને એમણે એને ત્રણ વાર પ્રણામ કર્યા. એ પછી હું જોતો કે તેઓ રોજ નાહીને ત્યાં આવી પેલી ફ્રેન્ચ રાષ્ટ્રીનું ચિત્ર કાઢી અને ત્રણ તાર-પગે લાગતા ! એનું કારણ મને સમજાતું નહિ. દેવદેવીનું ચિત્ર તો ! એ હતું નહિ, તો પછી આમ પ્રણામ કરવાનું કારણ શું હતું ? આખરે એક દિવસ મોટાભાઈને પૂછ્યું. એમણે હસતાં હસતાં કહ્યું તને ! ખબર નથી ? ઘોષાલ મોશાયને મેં પૂછેલું. એ કહેતા હતા કે એ ફ્રેન્ચ રાષ્ટ્ર દેખાવમાં બરાબર એમની પત્ની જેવી જ લાગતી હતી, અને એ કારણે જ તેઓ રોજ એને પ્રણામ કરતા હતા !

૫ : પરીની દુનિયા

તે દિવસે કોઈકે મને ખૂણ્યું કે ‘તમે તો બાળપણથી ગીતો અને ચિત્રોના વાતાવરણમાં જ મોટા થયા છો ને?’ મેં જવાબ વાળેલો કે જા, એ નહિ.

ચિત્રો અને ગીતોનું વાતાવરણ અમારે ત્યાં હતું ખરું. બાપુજીને ચિત્રો ચીતરવાનો શોખ હતો; જ્યોતિકાકા પણ ચિત્રો ચીતરતા. પોટ્ટેટ ચીતરવા પ્રત્યે એમનું ખાસ વલણ હતું. પરંતુ એ ચિત્રો જોવા તો દૂર રહ્યાં, પણ હું એમના ઓરડામાં એ કદી જવા ન પામતો.

ગીત—વાદન પણ થતાં. એ દિવસોમાં ઘણે દેકાણે પગારદાર ગાયક રહેતા. અમારે ત્યાં પણ કેપ્ટો અને વિષ્ણુ નામના બે ગાયક હતા. દુર્ગાપૂજા વખતે આગમની અને વિજ્યાનાં ગીતો ગાતાં. ઉસ્તાદી ગીતોની મેહફિલ પણ રોજ સાંજે જામતી અમારા દીવાનખાનામાં. એ જમાનામાં એ રિવાજ હતો. આડેશી—પાડેશી, મિત્રો—સ્નેહીઓ આવતા એ ગીતો સાંભળવા. નવ વાગ્યાના ડંકા પડતાં મેહફિલ પૂરી થતી ને સૌ

પોતપોતાને દેકાણે જતા આ બધું મેં હું આંધેથી જોતો—જાણતો, પણ ત્યાર એમાનું કંઈ સમજાનું નહિ

છતા હા, ઘરમા ગીતા ગવાતા બીજે મામે નવી કકીના ઓરડામા જ્યોતિકાકા પિયાનો વગાડતા અને રવિકાકા ગાતા થુ અજબ હતું એ ઊગતી ઉમરે રવિકાકાનું ગતું ! જેવો એમનો સૂર એવા જ એમના ગીતો ચાઠ બાજુ સૌને મહાત કરી દેતા હું મારા ઓરડામા બેસાડેલા કાન માણીને એ સાભળતો એથી જ કહું છું કે બાળપણમા ગીતો તો સાભળ્યા છે, પણ ચિત્રો તો જરાયે જોયા નથી ચિત્રો જે ઘોડાઘણામે જોયા હોય તો તે નાના ફઈબાને ઓરડે, રજાને દિવસે બપોરે નાના ફઈબાના બારણામા ડોકિયું કરી ને ફઈબાની નજરે ચડું કે તુરત બોલાવે, ‘કેમ અ યા અવા ! આવ આવ, અદર આવ ’ થુ સરમ ઓરડા હતા એમનો ! કેટ્ટેચીથે જાતના ચિત્રો દેશી લખના નેદ ચિત્રો એક હતું શીકૃષ્ણનું ક્ષીર—ભક્ષણ સામે નેવેલ સજાવીને આખો મી ચીને મુનિ ધ્યાનમા બેસા છે અને કૃષ્ણ મૂગા મૂગા હાથ બોળીને ખીર ખાય છે તે હૂબહૂ કથાનર બ્રાહ્મણે કહેલી વાત જેવું જ ચિત્ર હતું. શકુન્તલાના ચિત્રમા ત્રણ કન્યાઓ વનમા ચાલી જાય છે ત્યારે એને શકુન્તલા તરીકે નહોતો ઓળખતો, છતા એ જોવામા મને મજા આવતી મદનભસ્મનું ચિત્ર મહાદેવના કપાળમાથી, બાણમાથી એકી સાથે છૂટતાં અનેક તીરની જેમ, અગ્નિ વર્ષી રહે છે નરોજિની નાટકના ચિત્રો, કાદમ્બરીના ચિત્રો, તળાવને કાંઠે ગાડ સાથે ઘોડાની લગામ બાધી શિવમ દિરને ઓટલે બેસેલા રાજકુમાર ત્યારે કોણ જાણનું હતું કે એ કાદમ્બરીનું ચિત્ર છે ? એવા તો કેટલાયે ચિત્રો હતા કૃષ્ણનગરના માટીના વિવિધ રમકડા પણ હતા એ બધું ધારી ધારીને જોતો વખત લહેરથી નીકળી જતો ફઈબા ગાદી પર બેઠા બેઠા ખોળામા ઓશિકું મૂકી પાન ખાતા હોય કે થીવણ—ગૂ થણ કરતા હોય એ મકાનમા ત્રણ વાગ્યે ઘટ વાગતો ત્યારે તેવદાતિયો ને ચટાઈ લઈને ગોપી

દાસી આવતી ફઈબાગુ માથુ ઓળવા અને ફઈબા ઊભા થઈ ઊંચી વડીથી ઘેરવી અગાથીમા જઈ માગુ ઓળાવવા બેગતા પાળેલાં કબૂતર માળામાથી બહાર આવી એમની ગરદન હવાવતા, ‘બમ્મ બકમ’ કરતા એમનો નાચ દેખાડતા ફઈબા મારા હાથમા મૂઠી દાણા આપતા

એ હુ વેરી દેતો અને કબૂતરો ફુજગુ વગીને એ ચાલના ચાલતા ઊડી ઊડે પાળ પર હારબધ બેઠી જતા નમતા તડકે એમની પાખો ચમકતી કયાંક ક્યારુક વળી જોઉં તો વટાળિયાથી લાચ ધૂળના ગોટંગોગ ઊડતા હોય બહારના દશ્યો પણ જોતો રમતગમતને અતે સાંજે ઘરને ખૂણે પિત્તાળના દીવાદાનમાં ફરીને દીવો પ્રગટતો અને એની પાસે ફરતી ગંગેગી જિવાતનો શિકાર કરતી કયાય સુધીબેમ બેમ હુ એ પણ જોતો એ રીતે ઘરમાંનાં ને બહારનાં વિધવિધ ચિત્રો જોતો જોતો હુ મોગ થયો છુ

કોઈ પણ વસ્તુની અદર શું છે તે જોવાનું કુતૂહલ મને નાન પલથી જ રહ્યું છે બધા આરણની અદર, બગીચાની અદર, હરકોઈ જગ્યાએ, તેમ જ કોઈપણ વસ્તુની 'અદર' શું છે એ જોવાનું મન મને ઘાય ન્યાવીવાળા રમકડા જેતા જ મન થતું કે અદર શું હશે? હજુ હમણાં સુધી એ બંન્ન ઉઘાડી ખોલીને મરામત કરતો બાળકાના રમકડા હાથમા લઉં કે નુરત બા બાલી ઊંકતી કે હવે એનું આવી બંન્ન, અને અદર શું છે તે જોવા અવન અને તોડપે જ રહેશે ' માયે આ ટવને અગે બાગપણમા એકવાર કેવું બનેલું તે સાબળો.

ભાભુ બીજા માળે એક સરસ ઓગ્રમા રહેતા વિવિધ પ ખીઓ પાળવાનો અમને પણ થોંખ લાવમોહન અને હીરમોહન નામે બે પોપટ હતા લાલમોહનની ડોક સોનેરી રંગે અજગ્યા કરતી એક બાજુ કબાટ ભરીને રમકડા હતા એ બધા એમના થોંખના હતા કોઈને હાથ સરખો અડાડવા ન દે બહુબહુ કહીએ તો ક્યારેક માડમાંડ એકાદ બે રમકડા બહાર કાઢે, પણ હાથમા આપવાની વાત નહિ પોતાને હાથે જ ચાવી દઈ ચલાવે ને પાછા એને કબાટમા મૂકી દે પથ્થરના એક ગોળ દાદર પર થઈને એમને ત્યા જવાડું દાદર પર વચ્ચે એક ઠેકાણે દોઢેક હાથ ઊંચી કૃષ્ણની એક મૂર્તિ હતી મને ઘણીવાર એ લેવા મન થતું એક દિવસ બપોરે ભાભુને જઈને કહ્યું, 'મને પેલી મૂર્તિ આપશે?' એટલે થોડીવાર વિચાર કરી એમણે કહ્યું, 'તારે એ જોઈએ છે? ભલે લઈ જ, પણ ભાંગતો નહિ.' દાસીએ પાટિયા પરથી ઉતારીને મને એ મૂર્તિ આપી અને હું એને બગવામા દાની સપાટા બધ નીચે ઉતર્યો મોટાભાઈની નજર પણ એના પર હતી તો ખરી, પણ કોઈને એ નહોતી મળી. એમને તે બનાવીને મેં કહ્યું, 'જુઓ તમને ન મળી, મને મળી ગઈ! લેતા જાવ અજૂરો!'

'હા, પણ એની અદર શું છે તેની તને ખબર છે?' આ દેબલ પર ચીને જોરથી એને નીચે ફેંક, એટલે એમાથી એક અજબ ચીજ

બહાર નીકળ્યો, જોજો !' મોટાભાઈએ કહ્યું એમની વાતમા મને કંઈ શંકા ન આવી અદરની અજબ ચીજ જેવા લુ તો કૂદતોડને ચડી ગયો ટેબલ પર ને માગ લાવમાના કૃષ્ણને મે પૂરા જોરથી નીચે ફેંકાયા. કોઈ અજબ ચીજ તો એમાથી ન નીકળી, પણ મૂર્તિના ચૂંચૂરા થઈ ગયા ને આખા ઘરમા એના ટુકડા વેરાયા હું રડી પડ્યો, ને મોટાભાઈએ ખડખડાટ હસતા, તાળીઓ પાડતા પોત્રારા ગાણી ગયા.

એ 'અદર જેવાનું કુતુહલ' આજે પણ એમનું નથી કોઈ વિત્ર જોડે તો તેમા અદર શુ છે એ શોનું ચમ્પી વાટવાના પથ્થરમાં કે લાકડાની ચીજેમા પણ અદર શુ છે એ શોધવા મળુ અને એ જ રીતે મારા પોતાના અને પારકાના મનમા શુ છે એ શોધવા પણ મધ્યા કરું છું. એ રીતે 'શોધવા'માં જ મને મજા પડે છે નાનો હતો ત્યાં મારા હાથ સરખી રીતે પેન્સિલ પણ પકડી શકતા નહિ ચીતરવુ કોને કહેવાય તેની જે ગમ નહોતી ત્યાં છતા વિત્ર જોતા અને માનના શીખેલો, અને તે ફઈબાના ઓરડામા બેનીને જ

બાના ઓરડામા અમે બહુ જઈ ન શકતા બાનો ઓરડો એક મ જુદી રીતે શણગારેલો હતો બાનો મૂવાનો ખડ તૈયાર થતો હતો. કડિયાઓ કામે લાગ્યા હતા ધીરેધીરે હું એ બાજુ જતો ફેક ઠાક, ઠોક ઠોક કરતા મિશ્રીઓ કામ કર્યે જતા, હું દિગ થઈને જોતો ક્યારેક ક્યારેક લાદીના એકાદ બે ટુકડા માગી લાવતો જોતજોતામા એક દિવસ એ ખડ તૈયાર થઈ ગયો એની ગોઠવણી બધી બાપુજીએ જાતે જ કરેલી મળાનું પૌંવિશ કરેલા મોઢા લાકડાનો એ બરો મરતામાન હતો કાપેલા (Cut કરેલા) કાચની વિવિધ કૂલદાનીઓ હતી એમાં એક ફૂલદાની બરાબર ખીંચેલા કમળના આકારની હતી બીજા ઉપર કિમતી તેલચિત્રો, ચાં બાજુ વિવિધ જાતના 'આકેડ' તદ્દન અનોખી રીતે જ સજવેલો એ ખડ હતો છતા મને તો નાના ફઈબાનો ઓરડો જ વધુ ગમતો. બંકિમબાનુએ સૂર્ય મુખીના ઓગડાનું

જે વર્ણન કર્યું છે તે ફર્જાના ઓરડાને બસબર લાગુ પડતું એવડા મોટા મકાનમા મારા બાળક મનને સૌથી વધુ આકર્ષાણ જે કંઈ હોય તે તે નાના ફર્જાના એ વગભગ આભે આજના ઓરડાનું જ

બીજી એક જગ્યા હતી મારી પરીની દુનિયા જુઓ, નાભીને હનથો નહિ મારી એ પરીની દુનિયા આ દુનિયાને પેલે પાર નહોતી એ હતી પહેલા માનના દાદર નીચે આવેલી એક ઓરડીમા એ ઓરડી દિવસ રાત બંધ રહેતી મોટું એવું એક તાગુ એને બારણે ઝૂલતું એની ચાપા રહેતી નદ ફરાત પાને સવારે એકવાર એ આવીને ઓરડી ઉઘાડે, એટલે હું શિકારીની જેમ મવારથી એની સાડ જેતો દાદર નીચે ઓરડીના બારણા પાને બેઠો રહેતો એ આવીને ઓરડી ઉઘાડે કે તરત હું મારી પરીની દુનિયામા પ્રવેશ કરતો ત્યાં શું જેતો? કોને જેતો? શું કરતો? ત્યાં હું જેતો અમાગે જૂનો—જમાનાજૂનો સર નામાન જમાને જમાને 'ઈશન' બદલાતી, નવી ચીજો ઘરમા આવતી ને જૂની ચીજો આ ઓરડીમા—મારી પરીની દુનિયામા આવતી કેટલાયે જમાના જૂના મોટા દાનગો, રંગરેગી ચીની માટીના દીવા દાન, ફૂલદાન, રુમ્મર અને બીજી કેટકેટલી ચીજો ત્યાં હતી જાણે એ ગયા પુગની પરીઓ હતી એ બધી પાટિયા ઉપર હારબંધ, ચૂપચાપ ઘરીરે ધૂળ—બાઉઆ વગેરેથી લપેટાઈને બેઠી હતી કો'ઈકને માથે ઉપર આડીમાથી બાવા જાગા ઝૂલતા

ઓરડીમા માત્ર ધૂળનું અજવાળું રહેતું કાવવાગા એક ગોખવા માથી જરા જોલો પીજો પ્રકાશ અદર આવતો એ પ્રકાશ પેલા જળા પર પડતા એમા મેઘધનુષના માત ગો દેખાતા આગળીઓ વડે જરાક ડાક અડતા જ ટૂંકા અવાજે ઓરડી ગૂંજી ઊકતી મનમા થતું, જાતે એ સખરગી પરીઓના પગના સમજગી ધૂધગ વાગે છે અને હું એ રંગરેગી પરીની દુનિયામા ખાખાખોગા કરતો એક ચીજ જેતો. સે. બીટને, રેડરેડ, સે. ગ્રીટને, વગેરે હાથમા ધઈને ઉઘાડી

ઉશ્વણીને તપાસતો અને ત્યાં તો નદ ફરમ એનું ટીવાનનીનું મમ પનારી માદ પાત્રો કે ઠાંચો, ચાંચો, બહાર નીકળે છે તે વખતે નરે અને એમ એ દિવનની રાત માત્ર મારી પરીની દુનિયાને તાત્કાલે વેંચાઈ જતા.

આથી જ જ્યારે મુકુલની^૧ મૂલમા ૨ રચિકાકાના વિરોધ પ્રવર્તન જોવા જતા અમીરો^૩ કલ્પ કે ગુરુવના ચિત્રો વિરો અમને જાન સમજાત આપો, ત્યારે મેં કલ્પ કે 'જો બાપુ અમારી મકાલત્રીજની આ વાત બહાર ન પાડો અને પછી એને એ પછી એ ચિત્રો બતાવવા લાગો જમા એક ચિત્ર જોયું નાનું એવું શ્વમથી હોતું ચિત્ર એક છો રો અને એની પછીને ઘણી મધી લીધા છોકરા એ જાના— જાનકાદા ઘલીને ઊભા છે મેં અનોખને કલ્પ 'જો આ ચિત્રને ઓછા ની નમજવાના છે?' મારી પરીની દુનિયામાં પ્રવેશતાં મારી સ્થિતિ પણ બગાડ મેં જો જાતી આજે જ્યારે નાના બાળકા બાળીને મારા પૂતળાવાળા ઓરડામાં કારના કમાત સામે ફર્મા ૨ છે ત્યાં વાદ આવે છે કે એ વિષય હું પણ એમની જ ઉંમરના હતો અને મરી પરીની દુનિયાને દરવાજે એમની જેમ જ ઊભા રહેતા અં આ અભિજિત! એમ રંગની રમત રડવા દે ભાઈ, એમાં આફન છે આ ૨ ગની રમતને કારણે મારા બાળપણમાં શી વાત બની હતી તે જાણો છો ?

અમારા મકાનના પહેલા માળના વ ડામાં પામીથી ભરેલા અક મોગા ટમમાં કાઢીક લાવ માછલીઓ રહેલી બાપુજીને આવી બધી ચીજોનો ભાગે શોધાઈ હતો રાજ આવીને બિસ્ત્રિ એમાં તાજુ પાણી ભરી જાય તે વાસી પાણી ટ્રી નાખે એક બપોરે એમાની લાવ માછલીઓ જોતાજોતા વિચાર આવ્યો કે આ માછલીઓ લાવ છે તો તેમાં પાણી પણ લાવ હોતું જોઈએ અને એ મનમાં આવ્યું કે તુરત કપાડથી મંજેન્ટા કે એવો જ કોઈ રંગ લાવી, ઘોડીને નાખી દીધો માછલી

વાળા ટમ્બા જેતજેતામા મારી મુરાટ બર આવી લાન માછલીઓ વાવ પાણીમા કવબવ કરવા લાગી, અને હું તો પાછો બીજી રમને ગયો ગયો પણ નાહો મારીને ચીનાચીન પાડતો સાબળ્યો કે 'આ ટમ્બા પાણીમા લાવ રગ કોણે નાખ્યો છે?' માછલીઓ બધી મરી પરવારી !' બાપુજીએ ફૂવાને પૂછ્યું કે આ કોનું કામ હશે? ને ગુરત ફૂવાએ કંથુ કે 'આ કામ બીજા ડોઈનું નહિ, પેલા બૉમ્બૉટનું જ કામ' ફૂવા ચીન ગએલા ત્યાથી એ શબ્દ શીખી લાવેલા ચીનનો એ ખિતાબ મને પાલકવહેલો ત્યાર જ મળેલો અને પછી તો એ નામે જ વિખ્યાત થયો !

અરે, હવે વગી જ્યાં મારી રમકડા બનાવવાની દરજ્યા—હથોડી લઈને ખવાખચ કરવા લાગ્યો? ઊભો ગ્લે, એક બીજી તરન વાત સભળાવુ તારા જેવડો નાનો હતો ત્યાં એકવાર મેં સુતાર થવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો ! બાપુજીના પાળેલા પખીઓ માટે મુતાર ઘેર બેઠોમેઠો પોંજરા બનાવતો હતો પીજડ તો ઝલવાનું જ, બાને તો મલિર જ જોઈ લો ! એ પીજડ ઘરનો આખો વરડો રોકતું અદર જાનજાતના ઝાડ, પખીઓને ઊડવા માટે મોડાગી જગ્યા, પાણી પીવા માટે સરમ મોડાગુ,—બધું હતું એમા ચીની સુતારો જે બનાવતા એ પાંજરા પર ભાતભાનનું મેનરકામ થતું વિવન આખો દમ્ક હથોડી અને ફરની લલાચી, બપોળે થોડી વાર તેઓ 'ઝિફિન' માટે પોળે ખાતા, ને વળી પાછા મનમા મરી પડતા હમેશની જોમ એક દિવન તેઓ 'ઝિફિન' માટે બહાર ગયા અને એ દરમિયાન મેં જઈને કરની—હથોડી હાથમા લીરા કામ કરવા માટે જેવી હથોડી ફરની પર મારી, એવી જ ફરતી—લામડા પરથી છટકીને મારા ડાના હાથના અંગૂઠામા ઊડે સુરી ધુતી ગઈ ! અને એવો જ હું અંગૂઠો મોમા ચૂસતો ચૂસતો ત્યાથી બાગી છૂટ્યો મુતાંગેજે આવી કામ કરવા બેનતા ત્યા લોહીના ડાયા જોયા અને પૂછ્યું કે શું થયું? મોમે લાચપા મળ્યો? આ બોમ્બૉટ

ત્રિવાળ બીજ કોનો કામો એ હોય ? બાપુજીએ તુરત મને બોલાવ્યો ને પૂછ્યું, 'જેડ તાગે હાથ ?' હું તો બીકથી, કાપો તો લોહી ન નીકળે એવો બની ગયો કે કોણ જણે આજે નમીજમા ॥ યે માંડ્યું હશે ?

નાનો હતો ત્યાં કેટલી યે અવજવડાઈ પણ સૂઝતી એક મોટું પાંજરું ભરીને બાપુજીનાં પામેલા કંનેરી પખી હતા મનમાં થયું કે એને છોડી મૂક્યા હોય તો કેવું ? એ કેમ ઊડે છે તે જોવાની મજા આવશે શ્રીરામપુરથી ટુની કરીને એ પરેશી છોડીને ઘણીવાર બાપુજીને મળવા આવતો પખીઓનો એ પણ ચોખ્ખીન હતો અવારનવાર એમદ—એ કીમતી પખીઓ પણ એ લઈ જતો એક વાર એ આવ્યો કે તુરત મેં એને કહ્યું કે 'પેલા કંનેરીનું પાંજરું જરા ખોલી નાખોને, મજાથી ઊંચો ત્રિવાળ પખી જળ તો છે જ, ફરી પગી લેવાશે ' બહુબહુ ધ્યુ એટલે એણે તો પાંજરું ઉઘાડી નાખ્યું, ને ફર. ફર. કરતા પખીઓ તો મહાઆનંદે બહાર નીકળી પડ્યાં હવે એને પાછાં પકડવ ના હતા ટુની સાહેબે વારવાર જાગ નાખી, પણ કેમે ક્યું એકે પખી ન પકડાય આખરે જાગ એમ ને એમ ગડેલા દઈ એ ભાઈ તો પોભારા ગણી ગયા પકડાયો હું ! આવું આવું મન થતું બાગપલમા મનમાં થયું કે ખિમડોલી કેમ ચાલે છે એ જોવું છે, મસલાનો ફૂદકો જોવો છે, કે તું ત જઈને એનું પાંજરું ઉઘાડી નાખતો મન થયું પછી શું કરું ? કેમ, શું કરે છે અભિજિત ?

અરે વાહ રે દોસ્ત ! તમે તો અત્યારથી જ સ્વેચ્છ ચડાવી દીધું ને શું ? અમે નાના હતા ત્યાં કારતક પહોંચતા તો ગરમ કપડાંની પેટી ઊવડતી જ નહિ ટાકિયો તાવ હોય તો યે માલો સીધી રીતે મોઝે થયો છું એ જમાનામા આવા ગરમ ફ્રૉંટ, શર્ટ કે ગજી—મોજા પહેરીને જાભાની દીગલી પેકે ફપાગા થઈને ફરવાનો ચાલ નહોતો બહુ ઠંડી પડે ત્યારે એક જભા પર બીજો જભો અને એના ઉપર બહુ બહુ તો બનાતની બંડી બસ થયું ચીનાઓએ બનાવેલા પગરખા ક્યારક જ

ધરમા આવતા, અને એ કનાગમા કયે ખૂંસે પડ્યા રહેતા એની ખબરે ન પડતી મારી રમતમા મથમુન રહેતો

રાત્રે સૂતાં પહેલા દાગીઓ અમને ઘોડુ દૂધ પીવડાવી, મચ્છર દાનીમા ધક્કચી થામડાભાણા કચી સુવડાવીને ચાલી જતી એ બધી દાડીઓની એક મણી હતી રાત્રે એ બધી ભેગી મગતી વરડામા લાબી એવી એક હોંડળાખાટ હતી, તેના પર ભેગી મી ગામગપાટ મારતી, ટાંગપપા કરતી એમા અક આન્દી ડેશી આવતી થુ એનો થલેગે હતો ! આખુ કપાળ મિનુરના લેપથી તગતગ કરતુ મોટુ એવુ મહોરા જેવુ ગોળ મો બરાબર જાણે કોઈ હનમુખા પૂતળાને કોઈએ ઘાડી ચોપડીને છૂટુ મેચી દીધું છે ! રાત વેળાએ એને જોઈ લોત તો ખબર પડત ! એ ડેશી દનિહુસ્વરથી આવતી બા, ઝાકી વગેરેને શ્યામા સગીત સભગાવવા અને પૈમા માગવા કંઈ અજબ હતુ એનુ ગગુ એ જ્યાં વાદનીમાં વગડાની હોંડળાખાટ ઉપર બેસી વાગ મોકળા મેચીને બીજી દાગીઓ સાથે વાતો કરતી ત્યાં મચ્છરદાનીમાથી જોતા એ બધા હુમપુન મરત પ્રેત હોય એવુ લાગતું દાગીઆની વાતચીતનો ગુમપુન ગુસપુસ અવાજ સભજાતો વચ્ચેવચ્ચે હુ મોમ ? કોમ ? કરતે ડિગી જતો ને પદદાની દોની આવી, મચ્છરદાની ડિંચી કચી ગોળ કોપરાનો, નાનો લાડલો મસ મોમા મૂમી દેતી ને કહેતી કે 'સૂઈ જા !' હુ એ લાડુ ચાવતો નહિ પણ ચૂમતો ને પદદાની ગમણુ કરતી ગાનીગાની માગે વાંતો થામડી એમ કરતા હુ ડિંચી જતો અને એક ડિંચે તવાર પડતુ તમને તો અવાગમા માર્ગે ભૂત દેખાય છે, પણ અમારી પદદાની કે આન્દી ડેશીને જોઈ હોત તો તો તમારુ થુ નુ થુ થે થઈ જત ! જેડોનો ચલેગ લગભગ મરખો હતો આન્દી ડેશી હતી કાગા રગના હનમુખા પૂતળા જેવી ને પદદાની હતી ન્ધાઈ ગયેલા કમગફૂલ જેવી !

પપ મને એ જેડ ગમની એથી જ તો એનો ચલેગે અને એની

વાતો આજે પણ બરાબર વાદ છે. મને મોટો કરનારી એ પદ્મદાસીનું છેવટે થું થપું એ સાંભળો, એક સવારે બીજા માળના દાદરનો કંકેડો ઝાઘી હું ઊભો હતો. આપમેળે દાદર ઉતરતાં હજુ નહોતું આવડતું. ઊભો ઊભો હું ચારે બાજુ જોતો હતો—જેવા જ કરતો હતો. મોટા એવા એ દાદરના પગથિયાં ગોળ ફરતાં ફરતાં અંધારામાં જાણે પાનાળે પહોંચતા હતા એવે સમયે મેં નીચે દાદરના ચોકમાં મારી પદ્મદાસી અને બાની રસદાસીને ઝગડતી ને મારામારી પર આવેલી સાંભળી. જોતજોતાંમાં જોયું તો રસદાસીએ મારી પદ્મદાસીને ચોટલેથી ઝાઘી એનું માથું ભીંતમાં અડાળ્યું. હ્દ...કરતોકને એક અવાજ સંભળાયો, જોયું તો પદ્મદાસીના માથામાંથી લોહી વહ્યું જાય છે, એ જોતાં જ મારાથી ચીસ પડાઈ ગઈ કે ‘મારી નાંખી રેં મારી નાંખી, મારી પદ્મદાસીને મારી નાંખી.’ મારી ચીસ સાંભળી પદ્મ ઉપર મારી સામે જોયું. વિખરાયેલા વાળ અને લોહિયાળ ચહેરો, આંખો ભેઉ કોડી જેવી ધોળી એ પછી થું થપું તેની ખબર નથી, પણ થોડીવારે માથે પાટો બાંધીને એ ઉપર આવી, મને ખોળામાં બેસાડી દૂધ પાઈને ચાલી ગઈ. બસ, એ ગઈ તે ગઈ જ, ફરી પાછી ન આવી. સાંભળેલું કે એ દેશમાં ગઈ છે.

૬ કોન-નગર

હં નાનો હતો ત્યારે ઉનાળો અમે લગભગ ગગાકિનારે અમારા વાણીવાળા મકાનમાં જ ગાળતા કોનનગરના વાણીવાળા મકાને જવાનું નક્કી થયું. બા, ફર્નબા, સૌ આવવાના હતા, અને નાથે જવાના હતા હું અને સમરદા (બીજા ભાઈ સમરેન્દ્રનાથ) મોગાભાઈ (ગજનેન્દ્રનાથ) ઘેર રહેવાના હતા મોગ થયા છે, ના નિશાળે જાય છે, ત્યાં આવે તો ભણતર બગડે ને ? અમારા આનાની કોને ખબર હતી ? કાલ સવારે જ જવાનું છે એ જાણ્યા પછી આ ગત થઈ જતી નથી રાત આખી રાહ જાઈ કે નવાર ક્યારે પડે !

બાપુજી શેઠ તરફ ચાર વાગ્યે ઉઠતા ઊંચે ધાથમો ધોઈ સ્ટ્રીને દાદર ઉપરના ધાંધાજાવાળા ઘરમાં બેની કાનીંગિલ કૃત 'મહાભારત' વાંચે એમની તાથે હોય ઈશ્વરશ્રાવણ એ એક જ વખતે અમે બાપુજી પાને જઈ શકતા પ્રયાતન પડે ન પડે ત્યાં ચાકો અમને ઊંડા, લાથ-મે ધોઈ બાપુજી પાને મૂકી જાય બાપુજી વાંચ અને અમે

સાંભળીએ. એ વાર્તાઓ દ્વારા જ અમારા શિશુઓ પ્રારંભ થયો. કોઈક કોઈક વાર્તા બહુ ગમતી, તો ક્યારેક વળી ઊંઘથી આંખો બિરાઈ જતી. વચ્ચેવચ્ચે બાપુજી સમરદા પાસે વંચાવે. સમરદા એ જબ્બર મહાભારત હાથમાં લઈ કડકડટ વાંચી જતા, પાપુ બાપુજી મને કદી એ વાંચવાનું ન કહેતા. કહ્યું હોત તો કેવી ભારે ચાત !

હં, હવે કોનનગર તો જવાનું જ હતું. એ દિવસે પ્રભાત કેટલું મોટું પડ્યું હતું ! ચાકર રામલાલે આવીને જવો સાદ પાડ્યો કે ‘ઊઠો’

કે તરત જ કૂદકો મારતોડને ઊઠીને હાથ-માં ધોઈ કપડાં બદલીને તૈયાર થઈ ગયો. નોકર—ચાકર તો અગાઉથી જ ચાલ્યા ગયા હતા હવે અમારે જવાનું હતું. બે ઘોળા ઘોડાવાળી મોટી ઉધાડી ગાડી પાંચ વાગે દરવાજો આવી ને એમે એમાં બેઠા.

અમને આગળની બેઠક પર બેમાડી પાછલી બેઠક પર બાપુજી બેઠા. અમારી બેઠ બાજુ બીજા બે માસુમ, પાછા અમે પડી જઈએ તો ? એ જમાનામાં ગાડી બેઠ બાજુથી ઉધાડી રહેતી એટલે નાનાં બાળકોનો પડી જવાનો બહુ ભય રહેતો. બા, ફરિયા વગેરે અમારી પહેલાં ઑફિસની

બંધ ગાડીમાં રવાના થઈ ગયા હતાં. અમારી ગાડીની પાછળ બે સાઈસ ઊભા ઊભા ‘એક બાજુ ! એઈ, એક બાજુ, ગાડી આતા હે !’ બોલતા હતા. ઘોડાના દાબડા તબડક તબડક બોલતા હતા. જોડસાંકોની ગલી વટાવી ગાડી શિવમંદિર વટાવીને આગળ ચાલી. ધોસી માર્ગે પરના સુધરાઈના તેલિયા દીવા ત્યારે હજુ જલતા હતા. ચારે બાજુ ધૂંધળું અંધારું હતું.

ઊંઘતા ગામની વચ્ચે થઈને ગાડી આગળ વધતી હાવરા પૂલ પાસે પહોંચી દૂરથી જોતા પૂલ ઉપર જાણે બે ઊંચા ને જબ્બર લોખંડી ચક્કર હોય એમ લાગતું, અને એનો અડધો ભાગ બહાર દેખાતો હાવરાનો પૂલ ત્યારે પહેલ વહેલો દીદો, ને હું તો બી જ ગયો એ બને પોડ પર થઈને ગાડી જશે કે શું ? ગાડી ઢોળાવમા પડીને નીચે જ ગાજીમા પડી જશે તો ? ગાડી જેમજેમ આગળ વધતી હતી તેમતેમ મારી બીક પણ વધતી હતી અને હું બે હાથે ગાડીની ગાદીને મજબૂત રીતે પકડી એકદમ ચોટી જવા મથતો આખરે મેં જોયું કે ગાડી એ બેઉ ચક્કર વચ્ચે થઈને આગળ ચાલી ગઈ છે બેઉ ચક્કરની વચ્ચે ગાડી જઈ શકે એટલો પહોળો મારગ હશે એ તો ત્યારે કંતપનામા પણ નહોતું આવતું પૂલ વટાવી જકાત બારી પાર કરી ગાડી આગળ જતી હતી, મોટા મોટા વૃક્ષો નીચે થઈને, ગામમા થઈને એ ગામ હજુ ત્યારે પણ બરાબર જગતું નહોતું કરોળિયાના જળાની જેમ ધુમાડા વચ્ચેથી ધૂધળું દેખાતું હતું એની વચ્ચે થઈને અમારી ગાડી ચાલી જતી હતી વચ્ચે ક્યારેક થોડી વાર જ ગા નદી દેખાતી ત્યારે મને થતું કે હવે આપણા મુકામ આવી ગયો, પણ ગાડી જરા વળાક ફરે કે તુરત વૃક્ષોની પાછળ જ ગાજી અલોપ થઈ જતી

સાવકિયા લગભગ જતા બીની માટીની કંઈ અજબ સુદર સુગંધ આવી એ એવી તો મીઠી લાગી હતી કે આજે પણ એની સ્મૃતિ નજર સામે તરવરે છે થોડા સમય પહેલાં એ મારગે થઈને જ બાવી ગયો હતો, પણ એ ગામ જતા માણેલી પેલી અજબ સુગંધ ફરીને માણવા ન મળી એ સાવકિયાને હું ઓળખી જ ન શક્યો શહેરે જાણે ગામડાં બાંની રહ્યાં છે આજુબાજુ ગલી-ઢૂની ને ગટરો ભરી છે

અધ-રસ્તે થોડા બદલાવી, ટીક ટીક સમય સુધી એની લગામ ગાવી, ચાલતા ચાલતા આખરે કોનનગર પહોંચ્યા એ જમાનામા મોટરો નહોતી કે ક્વાકમા શહેરમાંથી વાડીએ પહોંચાડી દે. અને એ સારું જ

હતું ધીરધીર ઘણું જે જોતાજોતા જવાનું આમની સીએ તમાવકાક હાય ધોવા બિનરી હતી નાનાનાના બાજમે લાલ ધૂનિયા મારમે નિશામે જતા હતા વચ્ચવચ્ચ એમદ રૂડી અમારી ગાડીથી તરીને ઘાટ બાજુ ચાલી જતી ઘરના એટલા ઉપર ઉભર પડે બે મિત્ર કોડક બુઢામાપા હોકો નગરાવના હતા દાસાવામે દુમન ઉધારી ગડુ ખપટુ કર છે, વૃષાની પાછળથી નવારનો સુરજ જળાજળા મરતો રેકિયુ જ છે, એક બે મોના કાગડા મ કા કો છે, રથ તવાનો રથ બિભો છે, એવા તો રેકેટલાં જે સુદર દરથો એવામા એવિના ધાનના વિશ્વાસ ને હાથિયાગા ખેતરો દેખાયા, અને એની પાછળ જ કોનરગના ઈંટના ભટ્ટા દેખાયા ત્યા પછાડની જેમ ઈંટો ખડકીને આગ પેટાવવામા આવી છે, એનો ધુમાડો ધી ધી આમસે જઈ રહ્યો છે એની પછી જ અમારુ કોનનગરનું વાડીવાનું મકાન હતું નાનકડું એનું એ ધાનું મકાન એક દોળાવવાથી જમ્યાએ આવ્યું હતું એની ઉત્તર મોટી છત્રી જેવું ને નીચું એવું એક ફૂલમનું ગાડ હતું વાડીવાગા મકાનની સામે જ બિભા હતા અમારા ચાટુજીએ મોઢાથ ધોળી ને લાત્રી નાટ્રી ને માથે જટા બાનેલી, અને હાથમા વામની એક લાટી ઋષિમુનિઓ જેવો ઉજળો દેહ અમને ગાડીમાથી તેડીને એમણે નીચે ઉતાર્યા

ગાંધીને પછમાટે કાંઈ અમારી કોનનગરની વાડી હતી અને પેલેપાડ હતી અમારી પાનીલાટ્રીની વાડી જ્યોતિકાકા ત્યા રહે ક્યારેક આ બાજુથી બાપુજી નાનું નાવડું એ બાજુ જાય, તો ક્યારે જ્યોતિકાકાની નાનકડી નાવ આ બાજુ આવે બૂઢાનો ભગમે કરી તેઓ સિગ્નવથી વાતો વે કરતા એ વાર મને ટટાર બિભો રાખી, મારે ખભે બૂક રાખી બાપુજીએ જ્યોતિકાકા રહેતા એ ઘરનું નિશાન લીધું અને જ્યોતિકાકાએ સામે પાસથી ભડકો કરી જવાખ આપ્યો કાન લગાવગ બૂકનો ‘ગુડમ ગુડમ’ અવાજ થયો અને ગોળી કાન પાસે થઈને ચાલી ગઈ ! આજ મીચી સખત થઈને હું બિભો રહ્યો

બાપુજીની બીકે એ મગ સરખો ય ન કર્યા મુદ્દ મને સાહસિક બનાવવાનો
જ એમનો હેતુ હતો પણ એમનો અ હેતુ બર ન આવ્યો !

બાપુજીને તરવાનો પણ બહુ શોખ હતો તરીને અ ગગા પાર
કરી જતા મને પણ તરતા શીખવવાની એમની ઈચ્છા, અટલે નોમ્મેને
હુકમ કરો નોકરો મારી કમ્મગ અ જુલો બાધી મને તળાવમા છૂટ્ટા
મૂકી દે અને પોતે મારાથી જરાક દૂર ઊભા રહે હુ ભયથી બાકુજ
થઈ જાઉં તરુ કે નહિ ! પણ જમે તેમ, હાથપગ પછાડતો પછાડતો
આખર કાઠે પહોચી જાઉં

અમારે એક બહુ મરત નાનકડી ટટ્ટુ ગાડી હતી એ હતી તે
વેગાના ગવર્નરની મેમસાહેબની બાપુજીએ વિવામમાથી એ ખરીદેલી
પણ એ ઓછી અમારે માટે હતી ? એ તો હતી મુનથની અને
વિનથની—એ દીકરીઓ માટે પણ અમારે માટે એ ગાડી કોનનગર
આવી હતી એ નાનકડા ટટ્ટુઓવાળી નાની ગાડીમા બેમી અમે રાજ
સવારે ફરવા જતા અમારી વાડીની બહાર ફુલારવાડે હતો ચાકડો
ફરતો ફર્યા કંઈ અને સાથેસાથ નવા નવા ઘાટ બિરતા જાય એ
જોવામાં બહુ મગ પડતી મનમા થનુ કે હુ યે એની જેમ ચાકડો
ફેરવી ખાવાફૂજ ઉતારુ ! વચ્ચે વચ્ચે મોગી બે ઘોડાની ગાડી લઈને
આવતા ઉત્તરપાડાના રાજ અમારી ગાડીનો નાનો ટટ્ટુ ત્યાં આખ
મી ચી મારગની એક બાજુએ તરીને જિભો રહેતો ગાડીમા બેઠા બેઠા
એ વૃદ્ધ પૂછતા કે પેલી કોની ગાડી છે ? કોના છોકરા છે એ બધા ?
આખે એમને બરાબર સૂઝતુ નહિ એમની સાથેનો માણસ એમને
અમારી ઓળખ આપતો ને બધું માળવીને એ કહેતા ‘સારુ, નારુ,
અહી આવી ગયા એ સારુ થયુ ! એમને કહી દે કે એક વાર આવીશ
હુ ’ અને એમની મોટી ગાડી તખડક તખડક કરતી પવનવેગે જાગજ
વાચી જતી અમારો નાનો ટટ્ટુ એની પાસે વામણ લાગતો એને
જોઈને માણસના લોકો હનવા કે દેવા નાના નવાર એવો જ નાની

ઘોડાનાડી, અને એવો જ નાનો એનો ઘોડો મોટો હતો એક જારી હાકનાર ને બીજા અમારો જૂનો નોકર સમવાવ

જનનગરમા ખૂબ મગ કરતા બોટી પરથી બોર પાડીને ખાતા વધે એ ખિસ્તામા ભરતા ગેશમ લેવા એ બોર રમવા માટે પણ અક મરન ચીજ હતી. પત ગિયાને દોઢે બાધી એને પત ગની જેમ ઉડાડતો ! નાજે બાપુજી, બા વગેરે કોશાવ ઉપર એક ચમૂતરા પર બેનતા અમે વગડના દાદરને પગથિયે બેનીને ગંગા નદી જોવા કરતા નામે જ વહી જતી હતી ગંગા નામે પાર એક પામે ઘાટ હતો અને એના ઉપર ત્રણ લાલ દરવાજવાળુ એક માનનું મકાન હતું. આખ નામે આજે પણ બગાવર તરવડે છે એવું જ ચીતરીને બતાવી શક એ ઘાટ બાજુ ઘુ જોવા જ કરતો લોકો નહાવા આવના, ક્યારેક— ક્યારેક વળી એકાદ બે છોકરીઓ બારણું ઉઘાડી ડેડિયુ કરી પાછી દૂર નરી જઈ બારણું બંધ કરી દે અને જોતો કલકલ કરતી વડી જતી ગંગાને એક પાછી એક હોડી સરી જાય છે કોઈકે શક ખેચો છે કોઈક ધીરેધીરે ચાલી જાય છે, તો કોઈક વળી હડેડટ કરતી વડી જાય છે જ્યારે ગંગા ઉપરના આકાશમા વાદળા ધેરાતા ત્યારે જોતજોતામા અર્ધી ગંગા કાંવિન્દી બની જતી ને અર્ધી ગંગા ઝગઝગાટ કરતી ઊંજળી બની જતી એ પણ શુ અજબ દરશ હતું ! માછીમારો બધા હોડકામા ઝટપટ ઘાટે આવી વાવટોગ ઊઠવાના લમણ જોના ગંગા હોડી—હોડમ વિનાની સાદ બની જતી જાણે એક બહુ મોટી એવી રયામ બિછાત મિછાવી ન હોય એવું લાગતું. ગંગાનું એ દરશ અજબ લાગતું અને એવું જ બીજું દરશ બનતું સ્નાનયાત્રાના દિવસનું દોમેંગેના ‘વજરા’* આવતા એમા કેટલાયે લોકો ગીતો ગાતાગાતા ચોરબમેર મચાવતા હાયા આવે છે અદર ફાનગ ટમટમે છે ને એનો પ્રકાશ રાનના કાળા પાણી ઉપર પડે છે સનોની સતો જગતો ખડખડિયા વાટે એ જોતો બેનતો બરાબર જાણે એક ચલચિત્ર

*વજરા = મોડી પહોળી હોડી.

આ રીતે મારુ આ જોવાનું કામકાજ ફિવમ આપો વાત્યા કરતું
સત્રે પથારીમાં પડતો ત્યારે પણ મારુ કપના કરવાનું તો ચાલ્યા
જા રહેતું, મન વિવિધ કપનાઓમાં ચાલ્યું રહેતું બધું જાણે બરાબર
આખ નામે જ હોય એમ લાગતું ખડખડિયાતી સામે જ
ફૂલનનું એક જાડ લગ્ન સત્રે વદના અજવાળામાં એની નીચે ઘોર
અધારુ થયું દિવસે વાટુજી મોશાયે કહેવું કે સત્રે એની નીચે
ખિમકોવીના લગન થવાના છે સત્રે જાગના બેગીને જોયું તો સાથે જ
ફૂલસના જાડ નીચે ખિમકોવીના લગન થાય છે ઝીણીઝીણી મથાલ
લઈને વરપક્ષની જાન આવી છે વાજ, નગારા, હો હા ને દોડાદોડી
૧૬ રહી છે એ બધું કપનાની નજર જેતો હતો ફૂલ નીચે આગિયા
ભમતા હતા એનું ત્યારે ભાન નહોતું

એ દિવસોમાં હું પહેલવહેલું ઝૂપડું ચીતરતા શીખ્યો ત્યારે પેન્સિવ
લેમ તેમ વલાવતા શીખ્યો હતો લેની તેની નકલ કરતો અમારા એ
કોનનગરના ઘરમાં કેટલીક ઝૂપડીઓ દેખાતી ઝૂપડીનું છાપરુ ગોળાકારે
હોય છે એ ત્યારે જ ખ્યાલમાં આવ્યું એ અગાઉ હું વિલાયતી ઢબની
ઝૂપડી ચીતરતો ડોઈંગ બુકમાં હોય છે તે જાતની ભાઈઓ પાસે
એક એ શીખ્યો હતો પરંતુ બગાળના ઝૂપડા કેવાં હોય છે એ તો
કોનનગરમાં જાણ્યું ને હજીયે નથી જાણ્યો

કોનનગરમાં ભાતભાતના લોકો આવતા એક વાગદ આવતો
માટે માટે એ પાળેલી ખિમકોવીનું બચ્ચું લઈ આવતો, મુઘરીના
ખાલી માથા લઈ આવતો, ક્યારેક ક્યારેક બહુરૂપીને વેશે આવી તેનો
ખેલ બતાવી જતો બહુ મગ્ગ આવતી થોડું થોડું ભાતતો પણ ખરો,
ફક્ત રમતો જ એમ નહિ ગોડુલબાનું મને ભણાવતા બગાળનો
ઈતિહાસ મોઢે કરાવતા ટેનિસ પર કાચના ખાવામાં શ્રદ્ધાળુની ગોળી
પાણીમાં ભિજાય છે, એનું પાણી લાલ થઈ ગયું છે, પેલી બાળુ
ખા વરડા બહાર નાની એવી છાપરી નીચે રસોઈ કરે છે, બાપુજી

નામે ફલનના અ નીચે પાઠ પર બેઠા બેઠા મિત્રો સાથે વાતોએ
ચલા છે, અને હું મિરાજુદીવાનો ઈતિહાસ મોકલે કરુ છું અંક દ્વિતમ
નિયમ મુજબ બાપુજી પાસે માગ પરીયા આપવી પડી એના પરિણામમાં
હું સમરવાને અનુમતિ બતાવી પડેજી ઈનામ જીતી ગમેલો
સાચાનીથી નહિ પણ રીતસર ભાષીને ઈનામમાં મને મોટું એવું અંક
વિજ્ઞાપતી 'ઓર્ગન' વાળું મળેલું જે આજે પણ મારી પાને છે
સાતજાણે માત્ર પાસે યાદુક ગાતા પણ શીખ્યો હતો

લાય ર સાહેબ બેલાકર,
આમિ ગાઈ દેબો, નુઈ બાહુર ધર,
ઓટિ શિષ્ટ બાહુર, ગુંતોય નાકો
કાન ટુગ બોર મુચે ધર,
લાય ર ગાહેબ બેલાકર.

[લાય રે સાહેબ બેલાકર, હું હોઈ ગાય તું વાછોડે જાવ, ડાહ્યો છે એ
ધક્કો નહિ માર, કાન આમનીને જાવજો એને, લાય ર સાહેબ બેલાકર]

એ હું પડેજી ગીત શીખ્યો બ્લૅકર નામનો એક ગોગ ઘોડે ચડી
રોજ ફરવા નીકળતો, ને પાછો ફરતા દૂધવાળાને ત્યાંથી પાશેર દૂધ
પીતો જતો શેરીના લોકોએ એને જોઈને આ જોકણ જોડુ

૭ જોડા-સાંકો

અત્યારે તો જોડાસાંકોમા બે જુદા જુદા મકાન દેખાય છે ને ?
 પણ હવે તમને એના મૂળ મકાનની વાત કહું મારા
 ; બાળપણ વેળાનું જોડાસાંકોનું મૂળ મકાન હવે નથી રહ્યું
 બે મકાનોમાનું એક આજે અલોપ થઈ ગયું છે અને એક રહ્યું છે
 અગાઉ એ બન્ને મળીને એક જ મોટું મકાન હતું એક બગીચો, એક
 તળાવ, ચોકરતી એક જ વડી, અદર આવવા માટે પ્રવેશદ્વાર પણ એક
 જ અને બહાર જવા માટેનો દરવાજો પણ એક જ આ ઉત્તરાયણને
 જેમ મુખ્ય દરવાજો એક જ છે અને અદર ઉદયન, કોલુક, શ્યામલી
 પુનશ્ર, ઉડીચી બધું મળીને એક જ ‘ઉત્તરાયણ’ થાય છે, એવું જ
 અમારું જોડાસાંકોનું મકાન હતું એક જ માલિક દ્વારકાનાથ ઠાકુર
 તેમના પછી દેવેન્દ્રનાથ ને તે પછી રવીન્દ્રનાથ ઉત્તરોત્તર ત્રણ પેઢી

કેટલાયે વિભાજો, અનેક ઓરણો અને મોટા એવા બગીચા
 વાગું, બે મકાનો મળીને એક થતું અમારું એ મકાન હું નાનો હતો
 ત્યાં ‘જોડાસાંકોના દાકુર ઘર’ તરીકે ઓળખાતું વાતચિતમા ‘આ

મકાન' ને 'પેલુ મમન' એમ કહેવા હોવા છતાં નાના-મોટા, બાજક-બુઢા, નોકર-વાકર ની જાણના કે હકીકતમાં એ બંને મકાનો એક જ છે, કારણ એ એક જ માલિકના છે એનો નામર પણ એક જ છે (૬), દ્વારકાનાથ ટાંગેર લેન અને એનો આવ-જા માર્ગનો મુખ્ય દરવાજો પણ એક જ છે,—હતો

દરવાજાની એક બાજુ જમાના જૂનો એક લીમડો હતો, તેની બખોલોમાં બપેલા, મેના વગેરે પખીઓના માળા હતા, અને બીજી બાજુ હતું એ- માત્ર ગોચક ન પાતું વૃષ દૂલોથી એ લચી પડતું એ મુખ્ય દ્વાર ઉપર માથોત્તર ટાંપે શ્યામ મિત્રી લોહનો મુગટ મૂનો અને એમાં પ્રકાશ થતા વચાતું **षक्मैवाद्वितीयम्** અમારા મકાનનું નામ હતું 'જોડા સૌકો' અર્થાત્ બે જેતું, અને હકીકતમાં મનન પણ બે હતા, છતાં ઉપર કહ્યું તેમ એ એક જ હતું એ બંને જેતું નીચે થઈને એક જ નદીનું વહેણ વહેતું પણ આજે એ દિવસો રહ્યા નથી અને એ મકાન પણ રહ્યું નથી

પેલા મકાનમાં મવાગે છ વાગે ઘટ વાગતો, ને એ નાભાગીને આ મકાનના નોકર-વાકર, દાન-દાગી, છોકરા-છોકરી, નાનાં-મોટા ની ઊંડી જતા, અને માત્ર વાગ્યાનો ઘટ વાગે ન વાગે ત્યાં તો સી પોતપોતાને કામે પણ લાગી જતા એ જ રીતે નવ, દર્ન ને માગલન વાગતા કચેરી ઉઘડતી અમે બાજકો ખાધ-પી કચીને શાખાએ જતા એ પછી ટ્રી બપોળે ત્રણ વાગે ઘટ વાગતો ત્રાગાએથી ગાડી અમને લઈને પાછી વળતો ત્રાગનો હાથે ના-તો પતાવી રૂવા જવા ગાડી જોડતી અમે બખીણમાં સાતતાગી રમતા ગત્રે નવ નુધી એમ ચાલતું એ એક માર્ગનો નાલ બને મમનના રહેનારા સીને જાણુ નિયમિત રાખતો સત્રે નવનો ઘટ થતા સૂચાટાડ થયું નમજનું ત્યાગે એ જ નિયમ હતો અમારું દાકુ ઘર એ ઓછું કોઈ નામાન્ય મકાન હતું? અટર ફરતા ફરતા ખોવાઈ જવાનો ભય રહેતો! એ

જમાનામાં મકાનને જુદાજુદા વિભાગોમાં વહેંચીને રહેવાની પ્રથા હતી. મુખ્ય બે વિભાગ : ‘અંદર-મહલ’ (અંત : પુર) અને ‘બાર-મહલ’ (બહારનું ઘર) તરીકે તે ઓળખાતા. તેમાં પાછા પેટા વિભાગો રહેતા. જેમકે રસોડું, કોઠાર, પૂજા ઘર, ગૌશાળા, ઘોડાર વગેરે. ને તેમાં પણ પાછા નાના પેટા વિભાગો : ભિસ્તીખાનું, ભંડારિયું, બઝરચીખાનું, નોખતખાનું; દફતરખાનું, કચેરીઘર, ગાડીખાનું, નિશાબ-ઘર, નાય-ઘર વરગો, દોઢી...જાણે અનેકવિધ વિભાગવાળું કોઈ જગજગ ખાનું જ ન હોય !

બીજે માળે અંદરમહલ, પહેલે માળે વરગો અને નીચે ભોંયતળિયે દક્ષિણ-પશ્ચિમે દફતરખાનું, દક્ષિણ-પૂર્વે નાના ફૂવાની નાની ઑફિસ. ફૂવા એક લાંબી ચોપડીમાં ડાવરી લખ્યે જતા. હું પાસે જઈને ઊભો રહું એટલે ઘોડી વાર મારી સામે જોઈ રહે ને વળી પાછા લખવામાં પરોવાઈ જાય. કહે ‘કેમ, શું આવ્યો છે? ટીકક્રીક.’ અને મૂઠો ભરીને પાતળી ને લાંબી પીપર જેવી વેફર હાથમાં આપીને વિદાય આપતાં કહે કે ‘જોજો હો, ખાઈ ન જતો !’

વચ્ચેનો મોટો ઓરગે એ જ ભંડારિયું. નોકર-ચાકરો માટે એ ચોરા જોતું સ્થળ હતું. બાપુજીનો ખાન નોકર ગોવિંદ આ ભંડારિયાનો સરદાર હતો. બીજા બધા નોકરો એનાથી ડરીને ચાલતા. મોટા ભાઈનો નોકર ગદાધર પણ એવો બદમાશ હતો કે અમે ગો પણ એનાથી બીના. અમને એ બહુ મારતો. એનું મોં પણ એવું જ-નોંમલ સ્ફૂલ્લના લક્ષ્મીનારાયણ પંડિત જેવું-ભિલામણું હતું. અમારા કુટુંબનો એ બહુ જૂનો નોકર હતો. એક વાર દેશમાં ગયા પછી એ પાછો ન ફર્યો. એ ‘ગદા’ ને શું થયું હતો? એ કેમ પાછો ન આવ્યો? સ્ત્રી એને ‘ગદા’ કહીને જ બોલાવતા. પછી ખબર પડી કે એ મૃત્યુ પામ્યો હતો. એની અવસ્થા થઈ હતી. ખેનરમાં જ મરેલો પડ્યો હતો. વિવાહવાં એને ખાઈને માફ કરી ગયાં હતાં. અમારા બાળમાનસ પર

એનો ભય મદા ઝૂમ્યા કરતો, એટલે મનમા ને મનમા એમ કંટોડું કે
'સારુ થયું, આપણને કવો મારતો ! પાપ ગયું !'

સમરદાનો નોમર દુર્ગાદાન અને અમારા ગમલાવ બને મારા
માણુન હતા પદ્મદાગી ચાલી ગઈ તે પછી મારુ કામ રામલાવને
સોંપાયું અગાઉ એ રામનાથ ટાંગેરનો ખામ નોમર હતો તેઓ નોકર
રાખતા પોતો હાથ જોઈને, કદાચ શરીરે માવિશ કરાવતા હશે
શરીર ઉપર જરાક સખત હાથ ફરતા જ એ ધમધમતા કે 'જા જા,
શરીરે જાણે ખરેડો ફેરવે છે !' પણ રામલાવનો હાથ તો પોતો હતો
એમણે એને કેમ રજા આપી હશે એની ખબર નથી પણ દેશમાથી
પાછા વળતા કદાચ મોડું થયું હશે જો હોય તે હું એના 'ચાન્ડ' ^૧
નીચે આવ્યો દરકે છોકરા માટે એક એક નોમર રહેતો એ જ જાણે
અમારો માસ્તર અમારી તર સભાગ રાખવી, અમને મારી ટેવો
પાડવી અને અમારા ઉપર નજર રાખવી એ એનું કામ છોડાઓ
કઈ દોષ કંઈ તો તેની જવાબદારી તેના નોકરાની જ ગણાની નોકરાની
જવાબદારી નીચે અમારા નીચે માટે એક એક કબાટ રહેતો એની
ચાલી પણ એમની પાસે જ ગહેતી કબાટમાં નીના પોતાનાં કપડા,
થાળી વાટમે વગેરે ઉપયોગની ચીજો રહેતી જરૂર મુજબ નોકર જ એ
કાઠી દેતો ને ફરી ઘાઈ-લૂછીને તેમા મૂકી દેતો દૂધ પીવાનો વાટકો
પણ અંદર દાલી પાસે રહેતો

ભાડરિયું માત્ર ઘરના જ નોકરોને રહેવા માટે હતું પગવાગા
બીજો રહેતા તેમા ડાબી જમણી બેડ બાજુએ હારખંધ કબાટ
હતા જેમા કપડા, વાનસ વગેરે રહેતું પૂર્વ-પશ્ચિમ બાજુ ટ્રેડીક
મોટી મોટી પાટ બિછાવેલી હતી એ પાટમા વચ્ચે એક એક પેટી
બેમાડેલી હતી એનું ઢાકણ ઉઘાડીને જોઉં તો તેમા એ લોકોની
રમતનાં સોનમ્, ચેતરજ, ચોપાટ, ગજળો, અરીસો, દાંતિયો વગે
ઘણી ચીજ ભલી પડી રહેતી એ પાટ ઉપર જ ચગાઈ-ઓશીડ

પાથરીને તેઓ સૂતા વરી ક્યારેક ક્યારેક જોતો કે બપુજની બેઠક પૂરી થયા પછી તેઓ ફિટફટ બાનુ બનીને રૂપાની ટ્રેમા સોડા, લેમન ને ચા પી રહ્યા છે મોટાઓની બેઠક પૂરી થયા પછી તેમની બેઠક શરૂ થતી

એ ઉમર નોકરીના ભગ્નિયામાં હું ગમે ત્યારે જતો આવતો. ત્યાં જતાનું મને 'ફ્રી-લાઇન્સ' હતું કોઈ અડકાવનું નહિ સમવાન કહેતો, 'આવ્યા ?' મારું મારું અહીં જ રહેજો છો' ને હું એ ઘોકોતો જ તેલથી કવકવતા આછીકા ઉપર માગુ મૂકી લહેરથી આડા પડતો સમવાય બેમેનના બાપુજના ધોનિયાને ઘડી કરી કરવચી પાડતો, અને પછી જ્યાં તે એ ધોનિયાને ઝાપટ મારતો ત્યારે તેનો આકાર ફૂલ જેવો બની રહેતો

ભાગરિયાની ઉત્તરે બિસ્તીખાનું હતું ત્યાં થઈને જ નહાવાની ઓરડીમાં જઈ થકાનું મોટો થયો, સાત ચોપરી ભાડો, એટલે હવે વરણમાં બેનીને હાથ—મો ધાઉં તે ચાલે ખરું ! નોકર મને એ બાપુ શીખવતો નવારે ઊઘીને નહાવાની ઓરડીએ જઈ હાથ—મો ધોવાની દેવ પાડવી પડેલી પણ નીચે નહાવાની ઓરડી એક જ હતી મોટા ભાઈઓ હાથ—મો ધોવાનું પનાચી ન લે ત્યાં સુધી હું ત્યાં પહોંચી જ કેમ થક / એટલે હું બિસ્તીખાનામાં, માગે વાગે આવે તેની રાહ જોતો બેમુ અમારું બહુ વહેવા ઊંડવું થયું એટલે પછી હું બેમેનમે બપું જોયા ધરો

રોકાવાનો વિસ્તેષ્વર તો રાત થોડી બાપી હોય ત્યાં જ જગી જતો બાપુજનો નોકર બુધ્ધ અને વિસ્તેષ્વર, જે બે જાતુ અમારે ત્યાં સીધી વહેવા ઊંડ બાપુજને બહુ વહેવા ઊંડાની દેવ હતી એ કેટલા વહેવા ઊંડી હાથ—મો ધાઈ સમાવણ વાવવા બેની જતા એ તો મે તમને ક્યાં છે ને ? બુધ્ધ ઊંડીને બાપુજને મેનચાનો ઓરડી ઉઘાડો,

વિશ્વેશ્વર હોકો ભરી કરીને મૂકી જતો, આ બધું હું બિસ્તીખાનામાં બેઠો બેઠો જોતો. ત્યાં એક બાળુ દ્વારકાનાથ દાકુરના જમાનાનું એક દેબલ ને કંટલીક ખુરશી પડી રહેતી. દેબલ ઉપર ‘વિસૂવિયસ’ જ્વાળામુખીનું એક ચિત્ર હતું. ધગધગતો લાવા એમાંથી નીકળી રહ્યો છે એવું એમાં દેખાતું. તમાકુ ભરવાનું એ સ્થળ હતું, એટલે ત્યાં તો આવું અગ્નિનું ચિત્ર જ હોય ને? જુના જમાનાનું એ એક સારું ચિત્ર હતું. પણ એવું સરસ તૈલચિત્ર આમ અસ્થાને પડ્યું રહ્યું હતું કેમકે તે સમયે એની ખરી કિંમત સમજાઈ નહોતી. વિશ્વેશ્વર એ દેબલ ઉપર, ઘાઈ સાફ કરીને ઝગઝગતા બનાવીને હારબંધ હોકા ગોઠવતો. દિવમ—રાત એ બિસ્તીઘરમાં જ રહેતો. સમયમર આવી તમાકુ બદલાવી જાય. એનું કામ જ એ રહેતું.

હોકો પીતાં મને એ વિશ્વેશ્વરે જ શીખવ્યું. હું મોટો થયો એટલે એ બા પાસેથી રજા માગી આવ્યો. બાને એણે કહ્યું કે થોડું હવે મોટા થયા છે, એ હોકો નહિ પીએ તો કેમ ચાલશે? બાએ જવાબ આપેલો કે એને પીવો હોય તો ભલે પીએ. ઘરનાં માણસો હોકો ન પીએ તો એની નોકરી જાય ને? એટલે વિવિધ રીતે કરીને અંતે એણે મને હોકાની દેવ પાડી. પહેલે દિવસે તો પહેલી ફૂંક લેતાં જ ખાંસી ખાંસીને મારો દમ નીકળી ગયો. એણે મને ફરી શીખવ્યું કે એમ નહિ, આમ ધીરેધીરે કરીને ફૂંક લો; એકીવાસે ખેંચ્યો તો ખાંસી આવશે જ.

એ બિસ્તીખાનું જ એક વિધિસરની ચોરાની જગ્યા હતી. મણિકાકા, નિરૂદા, ઈશ્વરબાબુ વગેરે જ્યો તાજ જ તમાકુના રસિયા થયા હતા તે ઘરના બધા મોટા છોકરાઓ ફરીફરીને ત્યાં આવતા. ઈશ્વરબાબુ રોજ સવારે બાપુજી પાસે બેસી રામાયણું સંભળાવતા રામાયણ-વાચન પૂરું થયે એ ડોસા લાવમાંની લાકડી ઠક ઠક કરતા દાદર ઊતરી બિસ્તીખાનામાં આવતા. અંદર આવતાં જ એક ખખડખજ ખુરશી ઉપર બેસે ને કહે, ‘વિશ્વેશ્વર!’ અને વિશ્વેશ્વરનું કામ બધું તૈયાર

જ હોય 'આવ્યો બાબુ !' કહેતાક ને એ એક હોકો ઈશ્વરબાબુના હાથમા નળી આપીને આગળ ધરી દેતો ઈશ્વરબાબુ ફક ફક કરતા હોકો થોડોક ગગડાવી થોડા ધુમાડા કાઢી પાછો આપતા ને બિસ્ત્રામાથી રૂમાલ કાઢી તેમાંથી એક પૈસો વિશ્વેશ્વરના હાથમા મૂકી કહેતા 'આ લે ' વિશ્વેશ્વર જાળવીને એ બિસ્ત્રામા મૂકતો ને ઈશ્વરબાબુ ખોડગાતા ખોડગાતા બહાર બજારમા ચાલ્યા જતા ફરી માળે જ્યારે તેઓ બિસ્ત્રીખાનામા થઈને ઉપર આવતા ત્યારે વિશ્વેશ્વર પેલો પૈસો એમને પાછો આપતો ને ઈશ્વરબાબુ એને કાળજીપૂર્વક રૂમાલે બાધી લેતા ! હુ એ રાજ જોતો વિશ્વેશ્વર-ઈશ્વરની આ એક પૈસાની લેણદેણનો અર્થ તો ત્યારે હુ શું જાણ ?

સવારે ઈશ્વરબાબુના ગયા પછી આવતા મલિકાકા 'કાં ભાઈ વિશ્વેશ્વર ! છે કાંઈ ?' જી, હા, હા, હો, હોને ! હજુ જે આટલો ખારી છે ' કહી વિશ્વેશ્વર એમને હોકો ધરતો એ પણ થોડીક વાર લોકો ગગડાવી ધુમાડાના ગોટા કાઢતા

એ મલિકાકા અને વિશ્વેશ્વરને એક દિવસ કેવી જામી પડી હતી તે સાબળો પૂજના દિવસો નજીક હતા બાપુજી પાસેથી પરખનુ કહીને પૈસા માગીને મલિકાકા બજારમાથી એક જેડી કાળા ઝગઝગાટ કરતા વાર્નિશ કરેલા જેડા થોંખથી ખરીદી લાવેલા એ પહેરીને તે પૂજા જેવા જવાના હતા જૂના છપામા વી ટાળેલા એ જેડા લાવીને એમણે બિસ્ત્રી ખાનાના એક ખૂણામા જાળવીને કાઈની નજરે ન પડે તેમ મૂકી દીધા કોઈ નોકરચાકર એ ક્યાક આડઅવળા ન કરે એ ગણતરીએ વિશ્વેશ્વર ત્યારે તેના કામસર ત્યા જ હતો એણે જેમુ કે બાબુએ કંઈક લાવીને ખૂણામાં મૂક્યુ છે 'મલિકાકા તો તે પછી હોકો પી કરીને પોતાના બીજા કામે ચાલ્યા ગયા વિશ્વેશ્વરે મળેલી તકનો લાભ લઈ જેડાનુ બડલ પેલા ખૂણામાંથી ઉપાડી બીજા ખૂણામા છુપાવીને મૂકી દીધુ થોડી વાટે મલિકાકા પાછા ફરીને જેડા ગોઠવે, પણ મળે સહિ ચારે બાજુ

નજર કરે, પણ જોડાનો પત્તો નહિ. આખરે એમણે વિશ્વેશ્વરને પૂછ્યું
તો એણે જવાબ વાળ્યો કે 'કોણ જાણે બાબુ, મેં તો કંઈ જાણુ નથી.
હું તો મારા કામમાં જ પરોવાયેલો હોઉં છું. પણ છતાં જેણે આગ
ખાધી હશે એણે કોયલા એકવા જ પડશે. જોડા જાણે ક્યાં ?' મલ્લિકાકા
કહે કે 'એ તો સમજાવો, પણ કોણે લીધા એ જોડા ? પૂજા વખતે એ
પહેરીય વિચારીને કેવા ચૌખંથી લાવ્યો હતો ? ને આમ થયું !' પણ
વિશ્વેશ્વરે એ બધી વાતોને કાન જ ન દીધા. મલ્લિકાકા એની સામે
તાકી જ રહ્યા.

વળતી સવારે વિશ્વેશ્વર નિત્યની જેમ બાપુજી માટે તમાકુ—હોકો
તૈયાર કરતો હતો. મલ્લિકાકા ત્યાં દૂર ખૂણામાં હાથમાં હોકો ઝાલીને
બેઠા હતા. કોણ જાણે કેમ, પણ કંઈક કારણગર વિશ્વેશ્વર થોડી વાર
માટે એ ઓરડામાંથી બહાર ગયો. ટેબલ ઉપર હોકાનાં રૂપાનાં મોઢિયાં
હાથબંધ પડ્યાં હતાં. એમાંથી બાપુજીના હોકાનું મોઢિયું મલ્લિકાકાએ
સેરવી લીધું. વિશ્વેશ્વર પાછો ફર્યો. મલ્લિકાકા એમની જગ્યાએ જ
બેઠાબેઠા હોકો ગગડાવતા ધુમાડા કાઢે છે અને આડી નજરે વિશ્વેશ્વર
બાજુ જેઈ રહ્યા છે. વિશ્વેશ્વર તમાકુ બરાબર કરી, હોકામાં ગુલાબજળ
ભરી, લાકડીવતી હોકાને અંદરથી ઘસીઘસી સાફ કરીને મોઢિયું પહેરાવવા
જાય, ત્યાં મોઢિયું મળે નહિ ! હવે શું કરવું ? અધીર થઈને એ ચારે
બાજુ શોધાશોધ કરવા લાગ્યો. બીજી તરફ બાપુજીનો હોકો પીવાનો
સમય થવા આવ્યો છે. સમયસર હોકો ન પહોંચાડી શકે તો મહામુસીબત
થાય. મલ્લિકાકાને પૂછતાં એમણે કહ્યું કે 'બાઈ, મેં તો કંઈ દીધું નથી.
હું તો બેઠોબેઠો હોકો ગગડાવું છું છતાં કોણ જાણે, જેણે આગ ખાધી
હશે એણે કોયલા એકવા જ પડશે. નાહક ચિંતા' કર્યો શું વળશે ? જોને
હજી ગઈ કાલે જ મારા નવેનવા જોડા કંઈ રીતે અલોપ થઈ ગયા ? તું
જરા શોધ તો કદાચ મળી જશે ક્યાંક. ને જવાબમાં 'હા, હા, હું જરા
એ શોધું છું'. તમારા જોડા તે વળી ક્યાં જવાના હતા ?' કહી વિશ્વેશ્વરે

એરડાના ચારે ખૂણામાં શોધતાશોધતા કાગળમાં વીંટળેતું જોડાનું બહુલ શોધી કાઢ્યું ને કહ્યું કે 'લો બાનુ, તમારા જોડા મળી ગયા' જવાબમાં મણિકાકાએ કહ્યું કે જો પછે, પેલા ખૂણામાં પેલું અગત્યે તારું મોઢિયું ! અને મોઢિયું હોકા ઉપર ચડાવી વિશ્વેશ્વર નિરાતનો શ્વાસ લીધો !

દેવડી ઉપર દરવાનોનો ચોગે જામતો મનોહરસિંહ સીધી બુટ્ટી દરવાન લામો, કદાવર ને ઊજળે વાન એની ઘોળી દાઢી અગારા મારની સવારે એ લૂગી પહેરી ઉઘાડે શરીરે એક બાજુ બેસતો ને દહીંથી દાઢીને માલિશ કરતો ચારે બાજુ બીજા દરવાનો કુસ્તી કરતા અને ડબ્બેદમથી કસરત કરતા તો એક બાજુ વળી એક દરવાન મોટા એવા એક યાગમાં લોટનો ઢગલો કરી, તેમાં વચ્ચે ખાડો કરી, થોડુંક ઘી નાખી તેને મસળતો હોય અમારી દેવડી ઉપર ચોજાવવારનો આ એક કાર્યક્રમ રહેતો બીજા બાજુ મનોહરસિંહ બેમેમે દહીં વડે દાઢીને માલિશ કરતો હોય ક્વાક વારના દાઢી—માલિશ પછી મનોહરસિંહ ડાબે હાથે પતરાથી મકેલી નાની આરસી કાઢી મો સામે ધરતો અને પોતાના વાગમાં છુપાવેલી લાકડાની કાસકી કાઢી તે વડે દાઢી બરાબર ઓળતો પછી કપડા પહેરી, કમરે પટ્ટો બાધી, બાજુમાં પડેલી લાકડાની જાળબર પેટીને અઢેલીને જવારે એ ગોઠણ વાળી જા ઘ ઉપર હાથ રાખીને બેસતો ત્યાર ઠાવ તલવારથી સજજ પ જાબ કેસરી જેવો લાગતો એનો શુભ્રશ્વેત પહેરવેશ ગામમાં મોટામોટા પારાની સોનાની કદી, હાથમાં લોટાનું પાતળું કડુ, કમર ઉપર ઝૂલતી વકી કિરપાણ, એવો મનોહરસિંહ અમારી દેવડીની શોભા હતો એની રેશમ જેવી ચમકતી શ્વેત દાઢી બહુ ઓપતી એક વાર બાજકબુઝિમાં મને કોણ જાણે શું થે સૂઝ્યું કે એ દાઢી હાથમાં પકડીને જોવાનું મન થયું ! અને જેવું મન થયું કે તુરત જઈને જોરથી એમની દાઢી પકડી મેં દાઢી પકડી તો ખરી, પણ તુરત એમણે ગરજીને કમર પરની કિરપાણ ઉપર હાથ નાખ્યો અને આપણા સામે પોખરા ગણી દોટ દીધી તે મીઠા પહેલે

માણે ! બીક એટલી કે નીચ ઊતરુ જ નહિ ! હોમા કફાટ ઊપડ્યો હતો કે કોમ જાણે શુ થયે ! હવે તો દરવાનજી મારા કટકે કટકા કરી નાખ્યે કે શુ ? ઉપરથી જ્યાંક એકિયુ કરુ ને મને જોતા જ મનોહરમિ હ ગરજી ઊઠ ! બીકથી મારા જીવ તાગવે ચોટી જાય પછી રામચાંચે મને મમજલ્યુ કે તમે દરવાનજીની દાકી ઉપર હાથ નાખ્યા એ બહુ ખોટું કામ કર્યું છે હવે જઈને હાથ જોડીને એમની માફી માગી આવો આખર એક દિવસ દેવડીએ જઈ બેઠ હાથ જોડી અવકાતા અવકાતા ગુગ્ગ રીતે મે કહ્યું, 'ઓ દરવાનજી, માફ કરો, મારી ભૂલ થઈ ગઈ હવે કદી થે અવુ નહિ કરુ ' ને દરવાનજીએ જરા હસીને કહ્યું, 'હવે ફરી એવુ નહિ કર ને ?' હીક, જા, જા, લહેર જર ' એમની માફી મેળવ્યા પછી મારા મન ઉપરનો ભયનો ભાર હાલો થયો ને હુ નશિતથણે નીચે હરવાહરવા લાગ્યો.

અમારી એ દેવડી ઉપર અવારનવાર મગના બનાવો બનતા એક વાર કોઈકે ઘન્ટ મારીને કહ્યું કે પોતે એક મણ રમગુ-વાં ખાઈ શકે છે ખાવાની વાતમા અમારે ત્યાનો ઘોષાવ પણ ઉત્તાદ હતો એટલે એ વાત સાંભળતાં જ એ મણ બોલી ઊઠ્યો કે એ તો હુ થે ખાઈ શકુ છુ હારે એણે જીતનારને દમ રૂપિયા આપવાનું નક્કી થયુ આ મકાનના ને પેલા મકાનના બધા દરવાનો દેવડી પર ભેગા થયા અમે છોકરા છોકરીઓ પણ નીચે ગાડી રાખવાની જગ્યાએ હારબધ ગાડીઓ ઊભી હતી ત્યા જઈ કોક ગાડીની અદર વડીને તો કોક તેની પગથી ઉપર વડીને શુ થાય છે તે જોવા લાગ્યા.

પેલા બેઠ હરીફો મનોહરમિહની સામે રસગુ-વા આગેગવા ભેગી ગયા એક તરફ એક જાબર કચ્છમાં રસગુ-વાનો રસ પાકવા લાગ્યો ને સુખડિયો આવીને ગરમાગરમ રસગુ-વાં ઉતારવા લાગ્યો અને બીજી તરફ એક જાણ પેલા બેઠને તે ખીરમવા લાગ્યો, ને ત્રીજો એક જાણ એની ગણતરી કરવા માગ્યો ઘોષાવ એક પછી એક રસગુ-વાં ઉડાવ્યે

જ જતો હતો જેટલા રસગુલ્લાં એને પીરસ્યાં હોય તેટલા બીજી જ
 પગે એના ઉદરના ઓરડામા ઠલવાયા જ છે ! ખાતાખાતાં જ્યારે ૬૪
 રસગુલ્લા ખવાઈ ગયાં ત્યારે ઘોષાવ છે . ફૂલે ક કરતો હેડકી ખાવા
 લાગ્યો દીવાનજી ચોગેશદાદાએ કહ્યું કે હવે રહેવા દે ઘોષાવ, તે હેડકી
 ખાધી એટલે હવે હાર તારી જ ગણાય ઘોષાવે મૂગેમૂગે હાર સ્વીકારી
 લીધી ને દસ રૂપિયા ગણી આપી ઊઠી ગયો એનો હરીફ પોતાની શરત
 મુજબનું પ્રમાણ પૂરું કરી, ઉપરથી અરધી કડાઈ જેટલો રસ પી,
 રૂપિયા કેડે ખોસીને પોતાને પથે પડવો !

૮ : હોળી

હોળી વખતે અમારી દેવડીનું વાતાવરણ ગરમાગરમ રહેતું. તે દિવસે મનોહરચિત્રણનાં કપડાં ને ધોળી દાઢી સુધ્ધાં લાલ કસ્ટુરબલ બની રહેતાં. વરમમાં એ એક જ દિવસે એની દાઢીને અમિલ—ગુલાલ લગાડવા પૂરતું સ્પર્શો છકાનું. તે દિવસે એ રોષે ન ભરાતા. એક તરફ ભાંગ ધુંટાઈ રહી હોય. મોટા એવા વામણમાં કેટલાક જમ્મ ભાંગ ગળતા હોય—ગળ્યે જતા હોય, ઢોલત્રાંમાં વાગતાં હોય ને વચ્ચેવચ્ચે ‘હોથી હય’ ‘હોથી હય’ ના નાદ સાથે અમિલ બિડતો હોય. આડે દિવસે ભીંતે ઝૂલતો ઢોલ હોળી આડે ચાર પાંચ દિવસ હોય ત્યારે ઉતારવામાં આવે. બાપુજીનો એક ખાસ ઢોલ હતો : લીલા મખમલે મહેલો ને લાલ દોરે બારેલો. એને અગાઉથી જ ઘણું બધું કંઈક ચોપડી કરીને તૈયાર કરવામાં આવતો એ ઢોલ દીવાનખાનામાં રખાતો ને દરવાનોનો ઢોલ દેવડીએ રહેતો. હોળીની સવારથી એ ઢોલ ઘોર ગંભીર ઘોષ કરતો રહેતો. વચ્ચે વચ્ચે કેટલાંક ગીતો પણ ગવાતાં, પરંતુ અવારનવાર પેલો ‘હોથી હય’ નો નાદ વાતાવરણમાં ગુંજી

ઊઠતો. પટવાળાઓ વગેરે પણ તે દિવસે કોલ વગાડતા ને ‘ખચમચ ખચમચ’ કરતા ગીતો ગાતા,—જાણે ચક્રવીવૃંદ ચીંવી ચીંવી ન કરતું હોય ! અને દરવાનોનો ત્યારનો કંઠ તો જાણે મેઘગર્જન. એમના શબ્દો બરાબર ન સમજતા, પણ તેમાં રાજપૂતી—પટાડી ગૌરવનો રસકો છે એટલું તો લાગતું જ. દેવડી ઉપર નાચ પણ થતો. એ લોકો કપાંકની કોઈ રજપૂતાણીને લઈ આવતા. એ સારો ઠસ્સાભર્યો નાચ કરતી. અમે પણ એ જોવા પામતા. અમારા પાલખી વાહક બેરાઓ પણ નાચ કરતા. તેમાં પુરુષો સ્ત્રીવેશ પહેરી નાચતા. એ એક અદ્ભુત પણ બીભત્સ પ્રકારનો નાચ હતો : બે હાથ ઊંચા કરી અંગૂઠાના ચાળાનો થેઈ થેઈ થતો નાચ અને પેલો એક જ અવાજ ‘ખચમચ ખચમચ.’ તે દિવસે અમારે ત્યાંના ઉડિયાઓ ‘પણ દખણાદા બગીચામાં લાડીના દાવપેચ રમતા રમતા નાચતા, જે જોવા અમે સીધાં એ બાજુ દોટ દેતાં.

ઉપર પહેલે માળે બાપુજીના દીવાનખાનામાં પણ હોળી ઊજવાની. ત્યાં જવાની અમને રજા નહોતી, એટલે અમે વચ્ચેવચ્ચે ત્યાં ડોકિયું કરી આવતાં. ત્યાં અર્ધો હાથ ઊંચો ગુલાબનો ઘર જામેલો છે. એના ઉપર એકદમ બ્રીલી-એક ચાદર બિછાવવામાં આવી છે, જેની તળેથી ગુલાબી આભા દેખા દે છે. સર્ગા, સ્નેહીઓ ઘણાં આવ્યાં છે. અક્ષયબાબુ હાથમાં તાનપૂરો લઈને બેઠા છે. શ્યામસુંદર પણ છે. અંદર ચારે બાજુ ફૂલ વેરાએલાં પડ્યાં છે. બાપુજીની પાસે ગુલાબજળ ભરેલી પિચકારી પડી છે. હોકાના બિલોરી કાચના જળપાત્રમાં ગુલાબજળ સાથે ગુલાબની પાંખડીઓ પણ છે, જે લોકો ગજડાવતાં ઊંચીનીચી થાય છે. તે વખતે એક નાયણિયો આવેલો. ઓરડાની વચ્ચેવચ્ચે અમારા સમાનદે આવીને એક મોટો એવો જોળ ‘દીવા-જોળો’^૧ મૂકી દીધો. નાયણિયો એની ચોતરફ ફરતોફરતો નાચવા લાગ્યો. નાચ પૂરો થતાં જોયું તો એના પગની પાની ઉપર રજાળીના રૂપમાં સુંદર કમળફૂલ અંકાર્છ ગયું છે !

૧ એટલે કાચનો જોળો, જેની અંદર મીઠુજાતી મૂર્તિ રાકાય છે.

નાચને તાલે તાલે યગની કરામતથી આછી ચાદર નીચેથી સપ્રમાણ ગુલાબ નીકળતો ને એનાં યગની પાની ઉપર રંગોથી પૂર્વે જતો. અજબ કહેવાય ને ? !

બાપુજીના દીવાનખાનામાં અને દેવડી ઉપર, બંને જગ્યાએ હોળી ઊજવાતી, પણ મને તો રાજપૂત દરવાનોની દેવડીએ ઊજવાતી હોળીમાં જ મજા આવતી. દીવાનખાનામાં જો કે ઊજવાતી તો ઠાકમાઠથી, અને એ પણ ઘણા ઉમદા ઠાકથી : ચારે બાજુ ગુલાબી પડદા, ચાદર, અતાર, ગુલાબજળ, નાચગાન ને પ્રકાશ ને પુષ્પોની છાંય ઊડતી, છતાં હોળીની સાચી ઊજવણી તો દરવાનો જ કરતા. એ એક ઉદામ ઉત્સવ ઊજવાતો. ચારે બાજુ બધું લાલમલાલ ! કોઈને ઓળખી શકો એ વાતમાં માલ નહિ. ભાંગ પીને આંખો મુલો સી લાલમલાલ કરી મૂકતાં. જેતાં જ જણી જઈએ કે અહીં હોળી રમાઈ છે. જાણે એ શૌખની રમત નથી. જેઓ રૂપિરની હોળી રમી જાણે છે એ લોકો જ એવી હોળી રમી શકે છે. જેઓ નહિ તે દિવસે સાંતાલોનો ઉત્સવ ? એમાં કૃત્રિમતા પ્રવેશી જ શકતી નથી. અંતરના આનંદનો જ એ ઉત્સવ હોય છે, આનંદ નાચે—ગાય છે. એમાં એ મરત થઈ જાય છે. દીવાનખાનાના ઉત્સવમાં ભારોભાર કૃત્રિમતા—બનાવટ હતાં તેથી જ મને એ ગમતો નહિ.

દેવડી અને બેઠકખાનામાં જ્યારે હોળી આ રીતે ઊજવાતી ત્યારે અમારે—બાબકો માટે પતરાની પિચકારીઓ આવતી. અમને એટલેથી જે આનંદ હતો. બાલદી ભરીને લાલ રંગ હોય, પાસે પિચકારી હોય, આવતાંજતાં જો કોઈ નજરે પડે એની ઉપર રંગ છાંટીએ અને હોલા કરીએ. શું અમારો એ તરવરાટ હતો ! ઘરમાં—અંદર તે દિવસે શું થતું એની તો કંઈ ખબર નથી, છતાં હોળીને દિવસે ગુલાબનો મૂઠો ભરી આ મકાનમાંથી પેલા મકાનમાં અંદર જઈ મોટાંઓને પગે ગુલાબ લગાડી આવતા, ને નાનોરાંઓને માથે તે ભભરાવી આવતા. મોટાંઓને

માથે રંગ અડાવાની મનાઈ હતી એટલે એમને પગે રંગ લગાડીને જ અટકતાં.

હોળીની વાત તો થઈ, હવે બીજી એક વાત કહું : બાપુજીના શમશેર કોચવાનની. તબેલાની ઉપર નોખત ખાનામાં એ રહે. ત્રણનો ટકોરો થતાં જ એ બહાર આવી, તબેલાની અગાથીમાં ખાટલો ઠાળી, હાથમાં હોકો લઈને બેસે. એના હોકો બરાબર ફૂલદાનીના આકારના હતા. આકેલ સાઈસ તમાકુ ભરી કરીને હોકો લાવીને એના હાથમાં મૂકે. સાઈસ બધા એના ચાકર કહેવાય, એટલે એ પોતે જાતે કંઈ જ ન કરતો. હું આઘો રહ્યોરહ્યો જોતો. શમશેર એકદમ આરામથી ખાટલા

ઉપર પડેા પડેા હોઠો ગગડવતો હોય અને આકડેલ સાઈત એના વાગ ઓળતો હોય ક્વાકેક સુધી વાગ ઓળ્યા પછી એ શમશેર સામે અરીસો ધરે. શમશેર બાદચાહી અદાથી ડાબા હાથે અરીસો ઝાલી, મોં ફેરવી કરી મૂછે વગ દઈ અરીસો પાછો આપે, પછી ઘરમાં જઈ સુરવાળ અને જરિયાની જાકિટ પહેરી આવે ને પગ આગળ ધરે એટલે એક બીજે સાઈત એને સૂઢાગા (ઓખાઈ) જોડા પહેરાવી દે અને ત્રીજે સાઈસ માથે મૂકવાની ચિખર કાઢેલી પાઘડી એની સામે ધરે, જેને શમશેર માથા ઉપર મૂકી જરા દબાવતો ને હાથીછાપ પિત્તાળનો ત્રિ-લો આગળ આવે તેમ જોડવતો. આમ કોયવાન શમશેર તૈયાર થઈ જતા એક સાઈસ હાથમાં લાભા ચામુક સાથે એની સેવામાં હાજર થતો અને શમશેર હાથમાં ચામુક લઈ પહેલે માળેથી નીચે ઊતરતો. નીચે દૂધ જેવા મફેદ ઘોડાની જેડીને બીજા સાઈસોએ તૈયાર જ રાખી હોય, પણ એ ઘોડાએને ગાડીમાં જોડ્યા પહેલાં ઘોડાક તગડીને ઠીક કરવામાં આવતા જ્યા રવિકાકાનું લાલ મકાન હતું ત્યાં ચારે બાજુ વડી હતી ને એક બાજુ નાનો એવો દરવાજો હતો. બન્ને ઘોડાને અદર દાખલ કરી સાઈસો બારણું બંધ કરી દે. શમશેર વડી ઉપર ઊભો થઈને લાંબા ચામુક હવામાં વીંઝે અને એ હુકમ સાથે જ બેઉ ઘોડા ગોળ ગોળ ચક્કર લેવાં માટે ઘોડા એક ચક્કર પૂરું કરે ને ફરી ચામુક હવામાં વીંઝાય, એમ ચારે જાણે સરકસનો ખેલ વાળ્યો. આમ અરધો કલાક ઘોડાને દોડાવી શમશેર ચામુક આકડેલ સાઈસને બળાવે ને પોતે નીચે ઊતરે સાઈમ ગાડી બહાર કાઢે ને એના ઘોડા માટેના પિત્તાળનાં સાજ-સાકળ ઝગઝગ કરતા ચળકી રહે ગાડીએ ઘોડા જોડાયા પછી શમશેર કૌચ-બૉક્સને ચડી તૈયાર થઈને હાથ આગળ કરે કે તુરત સાઈસ લગામ એના હાથમાં મૂકે. શમશેર લગામ પણ અનોખી અદાથી ગાવતો. દસ આંગળામાં પકડેલી એ લ ગા મ એકવાર ખેંચતા જ બ ને ઘોડા તબડકૂ તબડકૂ કરતા ‘ગાડી

દરવાજામાં આવીને ઊભા રહેતા. ગાડી ત્યાં આવતાં જ ત્યાં જડેલા તોનિગ લાકડાં ઉપર ધડમ્ કરતોક ને અવાજ થતો જે જાણાવતો કે ગાડી હાજર છે. બાપુજી ફરવા માટે તૈયાર થઈ ગાડીમાં બેઠે ને ગાડી આગળ વધે. શમશેર ત્યાં સુધી હાથમાં લગામ ગ્રાબી કઠોય—બૉક્સ ઉપર ઊભો રહે. નીચેનાં તોનિગ લાકડાં ઉપર ગાડીના ચારે પૈડાં ફરી જતાં ફરીથી બે વાર ધડમ્ ધડમ્ અવાજ થાય ને તરત શમશેર કઠોય બૉક્સ ઉપર એવી અદાથી બેસી જાય, જાણે લખનોનાં સિંહાસને કોઈ નવો નવાજ ન બેનતો હોય !

અમારા કોચવાનનું નામ સમુ હતું. એ હિંદુ હોવા છતાં લૂંગી પહેરતો. કઠોયવાન થાય એટલે લૂંગી પહેરવી જ જોઈએ એમ એ માનતો. નાની એવી ફેટન ગાડી. એમાં બેસીને અમે માંજો ફરવા જતાં ને હવા ખાવાનું પણ એમાં પતી જતું. તેમ છતાં નાની ગાડીનો વધુ ઉપયોગ તો સુનયની અને વિનયની જ કરતી.

તબેલો ૫ જેવા જેવો હતો. આ બાબુનાં અને તે બાબુનાં એમ ઘણાંયનાં ગાડી—ઘોડા ત્યાં રહેતાં. બેલાલાથી દર બુધવારે બિચારામબાબુ મારા ભાઈઓને બ્રાહ્મોદ્ધર્મનું શિક્ષણ આપવા આવતા. એમની ગાડી એના ઘોડા જેવી જ ટચુકડી હતી. અમે ગમ્મતમાં કહેતાં કે ‘આટલીક ગાડીમાં બેચારામબાબુ પેસતા કેમ હશે ?’ અમારે માટે એ એક કોષણ હતો. તે દિવસોમાં જ્યોતિકાકા કયાંકથી એક જલીપુસાણું બૉઈલર ખરીદી લાવેલા. સરોજિની સ્ટીમરમાં એ બેસાડવાનું હતું. એ બૉઈલર પેલા ગોળચક્કરમાં પડ્યું રહેતું. એક દિવસ ભાઈઓને ભણાવી બેચારામબાબુ ઘેર પાછા જવા નીકળ્યા, પણ જુએ તો ઘોડાનો પરો જ ન મળે ‘ઘોડો ક્યાં જાય ? જો, જો તપાસ કર. ઘોડો ખોવાઈ ગયો !’ બિચારા હતાશ થઈ ગયા. બહુ તપાસ પછી જ્યેમું તો ઘોડો પેલા બૉઈલરમાં ફસાઈ ગયો હતો. ઘાસ ખાતા ખાતા ક્યારે એ તેમાં ધૂસી ગયો તેની કોઈને ખબર નહોતી. સાઈસે માંડ માંડ એને એમાંથી બહાર કાઢ્યો.

નોખનખાનાની નીચે દરવાજાની બાજુમા નદ ફરમ રહેતો ઘર મામે ૪ ફૂલો એની પડખે ૪ શાક પાનની મોટી વાડી એની પછમા । ભાગવન માળી અને પાનખીવાડકો તથા પટ્ટાવાજાના ઘરા, ઉત્તરે ગીથાગા, ને ગીથાગાથી ઉગમમે મોટો અવો ગાડી—તમેજો ત્યાથી ત્યાક દૂર મકાનને ડાહ્યાન ખૂલે મોટું એવું એક આનવીનું ગડ ઉતું કોણ જાણે કેટનું ૧ જુનું હતું એની જડી જડી તોનિગ ડાળીઓ કોઈ રાખથી ડાઘો જેવી ત્યાની હતી અમાગ જોડા સોંકોના મકાનમા જેનો જેનો ૪/૫ થયો છે તે સીની નાગ એના મુઠા પાસે દાવામાં આવી છે એ આમવી નીચે છિડ મહેતર રહેતો એની ત્રમ પેટી અમારી સાથે ૪ ત્યા રહી છે

એના ઘરની પાછળ અમારા મકાનની ઓતરાતો વડી પડે એને અડીને ત્રણ મોટા મોગ બદામ—વૃષો હતા જાણે શહેરના બીજા બધા મકાનોને ટપી જઈને અમારા ઉત્તરના દરવાજે પડ્યા ભરતા હતા નોકગે ત્યાથી અમારે માટે બદામ વીસી લાવતા ઉત્તર—પશ્ચિમ બાજુ દર્શાવવા માગીવાડો, ગોવાગવાડ, ભાગીવાડ એમ કહેવું પડે તમેવાનો રાજ જેમ શમશે, તેમ પડેલે માળે નદ, માગીવાડમા રાધામાલી, ગોવાગવાડમા સમગોવાળો અને ભાગીવાડમા છિડ મહેતર હતો એ દોઢની વાત કડુ તો બધું કહેવું પડે થોડીક ૪ વાત કડુ

નદફરમની વાત તો કહી ૪ ગરો છુ કોરમેન શમગેરની વાત પણ થઈ ગઈ દરવાનો અને પાવખી વાડકો, પટ્ટાવાગાઓની વાત પણ થઈ ચૂકી હતું છિડ મહેતરની વાત કહીશ

૯ જોડા-માંકાની મુદિ

જિં મહેતરનુ ઘર એટલે ગાર-માડી ને ખપેગથી છાએવા
ભી તણ એ ખૂસો દિવસ આજો આમલીની છાવામા જ
હોય મે ત્યાં કદી મે તડકો દીધ નથી ભૂડાભૂખ જેવા

ફૂતરા ને ફુરકરિયાઓનો અવાજ એ દિશામાથી કાને પડતો જ હોય
ફૂતરાનાં ધુરકટથી ભવત્રસ્ત ફૂકડાં ફૂડી રહી રહીને ‘મ્યાક’ ‘ક્યાક’ ની
કિમિયારી કરી રહ્યા હોય એ છાવાના અધાર વચ્ચેથી છિડ મહેતરનુ
ધર દેખાતુ, એનુ આગણુ વર્તાનુ એક બાજુ પાણીનુ મોટુ માટલુ
અ પછુ અરધે મુખી માટી લીંચેલુ હતુ છિડ કામકાલથી પરવારીને
એ ઠા માટવાના પાણીથી નહાતો વાને શામળો હોવા છતાં છિડનો
ચહેરા સોહામણો હતો ગુદકા વાકડિયા ને મુખાકૃતિ પણ ઘાટીથી
વિવાયતી દડ પીવાની એને આદત હતી, -લેથી દડને તો એ અડકતો
પણ નહિ ! વિવાયતી દડ પીધા પછી એના મોમાથી ફગડટ ગરમાગરમ
અગ્રેજી ગાજો નીકળતા માડની ‘ડૅમ યૂ સસ્કવ’ વજ્રે અગ્રેજી વાણી
એના મોમાથી સાબરના જ નમજી શકાતુ કે આજે ભાઈએ દીરો

છે અ દર અને બહારના માર્ગ સાફસૂફ રાખવાનો ભાર એના ઉપર હતો સામેનો રસ્તો વાળીને એ જય ત્યારે ધૂળમા જાણે રગોળી પૂરી હોય નેવી લેહસીયા ભાત તેમા દેખાતી ગાડુ કાઢવાની ને પાણી છાંટવાની એની કસમત હતી એને કચાકાર ગાડુવાળો કહી શકાય

એક દિવસ થયુ એવુ કે ધરમાથી જ કોઈકે એને બોલાવ્યો દરવાન બોલાવવા ગયો એણે ત્યારે પીધો હતો, એટલે ઘેનમા હતો હુકમ સાબળનાર છિર ત્યાં એ ન હતો ત્યાં એની અ દર અ ગ્રેજી ભાષામાં કહે તેમ બમડનાર કોઈ 'સાહેબ' માલમ ભરાયો હતો દરવાને જેવો નજદીક જઈને એને સાદ પાડ્યો એવી જ એણે અ ગ્રેજી ગાતો વરમાવવી શરૂ કરી દીધી કેમે ક્યો એને વારી નહોતો શકતો અને ત્યાં દરવાને પણ હિન્દીમા તેરી-મેરી કરી જેવી લાગી ઉપાડી કે બસ પેલા 'સાહેબ' અલોચ અને એની અ દરનો ડરપોક બગાળી એકદમ પ્રગટયો ને દરવાનના પગ પમડવા લાગ્યો મારૂ કરો દરવાનજી, ભૂલ થઈ ગઈ 'અં દુઓ મત, દુઓ મત' કહેતા દરવાન જેટલો પાછળ જાય એટલો છિર આગળ વધે છેવટે જોરથી તાડુકી દરવાન ધરમ જવાના હું ત્યાંથી ભાગી છૂટયો છિરની ચાલાકી જોઈ અમે અવાક થઈ ગયા દરવાન અને મહેતરનુ આ નાટક અમે લગભગ રાજ જોતા અને હમતા છિર વિષે હસવા જેવી અક વાત નાના કુવા કહેતા મને કહે 'જાણે છો, મલિક ઘરે લગ્નની મિજલસમા ગયો હતો જોડે તે સરસ ધોતી—વાદર અને મોજા જુતા પહેરી ફિટબાબુ થઈ છિર હોકો ગગડાવે છે, મને જોતા જ ત્યાંથી પોભાગ ગયો ગયો '

અમારા જોડાચોકીના મકાનમાં વસનારા સૌ—રસોયા, ખાનગામા મુદ્દા—બાપુશાહી ઢબ—છમથી ટેવાએલા હતા કોઈ સદગૃહસ્થ ઘેર આવે તો તેને આગતાસ્વાગતા કરી બેસાડ્યા કરવાનુ વગેરે તેઓ જાણતા આજે એવા નોકરા મળવા દુર્લભ છે નવા નોકરો જૂના નોકરો પાસેથી કામક જની રીતભાત ઈ રીતે શીખતા તે જેવા જેવુ છે બાપુજીનો

એક નોકર મદ્રાગી હતો નવોનવો આવેલો એ એક દિવસ તે છનો છનો બાપુજીના ખાન પ્યાવામાં બરફનું ઠંડુ પાણી પીતો જૂના નોકર બુધ્ધુની નજર પડ્યો શેઠના ખાવામાં માણી પીનું? બેસાડ પચાપત, ને કરા દડા! બિચારા રડી રહેને રાક બની ગયા પચાપત બેમી, મોટી રાત સુધી વાગવાટ વાઘી, આખરે મૂડી નીચી કરી એક વખત તોને જમાડવાનો ખર્ચ આપીને ચોટચી રાખવાની મજા સ્વીકાર્યા પછી તેનો ઉગાર થયો! આવા રીતમરના દડના પૈસા ખાધી આવવા એ કહી શક્યો? બાપુજી પાસે જઈને એણે પોતાનો ગુનો કમૂચી લીધો અને કાવાવાવા કરીને આ દડના પૈસા માગી લાવેલો! નોકરાની બાનુશાહી રીતભાત અને સજનો ખર્ચ પણ આ રીતે બાનુઓએ જ વહેવો પડતો.

અમારો બુધ્ધુ બેરા (બેરર) બાપુજીની ચીજ વસ્તુઓ વિષે અતિશય ખબરદાર હતો જે રૂમાવમાં લવડની ગધ જુએ એ રૂમાવ લઈને બાપુજીના કબાટમાં મૂકી દે એ દિવસ આ રીતે એણે મલિકાકાનો રૂમાવ બાપુજીના કબાટમાં મૂકી દીધો કહે કે આમાં બાપુજીની ખુશ્ખુ છે ને? મલિકાકા કહે કે તારી વાત ખરી, પણ એ તો માગીને મારા રૂમાવમાં નાખેલું, રૂમાવ તો મારા જ છે એના ઉપર ધોનીનું નિધાન જે અને ત્યારે જ બુધ્ધુએ તે રૂમાવ મલિકાકાને પરત કર્યો! બહુ ભગેચાપાત્ર માણસ હતો આજકાલ એવા માણસો બહુ ઓછા મનથી બાપુજીની એક પાત્ર ચીજ કદીયે એ આવીઅવળી થવા ન દેતો એ કેટલો ભોગો ને ગમરુ માણસ હતો તે માબજો એક વખત બાપુજી કોઈ અગ્રેજ નાટક જોવા ગયેલા હાથમાં હોરાની વીટી પહેરવી હોંગ પણ કીમતી હતો અને હાથમાં હતી એ લાકડી એને માથે કટ ગ્વાસની એક લાખી એસન્સની શીશી બેસાડેલી હતી ખાન ચોખ્ખી બનાવેલી એ લાકડી હતી બાપુજી પાછા ફરીને એ લાકડી ને વીટી બુધ્ધુના હાથમાં સોંપી સૂઈ ગયા હતા કેવાક દિવસ પછી વીટી કચેરીમાં મોકલવાની વેળા આવી ત્યારે જેમુ તો હોંગ ન મળે! ન મળે તે ન જ મળે!

ઘણા દિ' સુધી સોધખોળ કરવા છતાં તેનો પત્નો ન મળ્યો એટલામાં ઉનાળો આવી પહોંચ્યો ઉનાળાની શરૂઆતમાં દર વરસે બાપુજી જાતે પોતાનો કબાટ ખાલી કરતા તે રીતે એ વખતે યજ્ઞ ખાલી કરવા લાગ્યા. એમના હાથમાં જબ્બા, ધોતિયાં વગેરે જે કંઈ આવતું તે કાઢી કાઢીને એ બહાર નીચે ફેંકતા, ને ત્યાં ઊભેલાંમા જોને ભાગે જે આવે તે લઈને ચા પા જતા આમ કબાટ ખાલી કરતા કરતા છેવટે બાકી રહ્યા કેટલાક સાદાં ધોતિયાં ને જબ્બા એની નીચેથી પેનો ગુમ થએલો હીરો મળી આવ્યો. બાપુજીએ એ હાથમાં લઈને કહ્યું, 'બુધ્ધુ, આ તો પેલો હીરો! તે અહીં મૂકી દીધેલો ને એ માટે તો કેટલી ખોળાખોળ થઈ!' બુધ્ધુએ કહ્યું, 'તે હું શું જાણું કે આ હીરો છે સવારમાં ધરમાંથી મળી આવેલો મેં તો ધરુ' કે ઝમ્મરનો કાચ હશે, એવે અહીં રાખી મૂકેલો!'

હવે રસોડાની વાત કહું. ગલીમાં નાનકડો એરડી ત્યાં બેઠીબેઠી અમૃત દાસી ઘડીમાં મગની દાળ ભરડતી હોય કે સીંચ-પત્થર ઉપર કંઈક વાગતી હોય બાજપાસુમાં ત્યાં જઈને ઊભોઊભો ચૂપચાપ વિતા

જો ૫

દઈને એને ઘટી ફેરવતી જેતો મોનાવણી મગની દાઝ ઘટીની ચારે બાજુ ઝરણાની જેમ ઝરઝર કરતી ઝરતી મ્યારેક જ્યારેક દાની મુઠ્ઠીએક દાઝ મારા હાથમા આપીને પૂછતી કે 'ખાઈય, બાના ? લ, ખા !' હું થોડોથોડો કરીને એ દાઝ મોમા મૂકી ચાવતો મગની લાગતી અમૃત દાનીનું આખું જીવન એની પાડા જ વીત્યું છે એનું ન ગીત હતું ઘટીનો ધર્ધર નાદ સોનાવણી દાળ અને સીવ—પથર પરની ડાઘરનું પાણી વહ્યું હતું હોય, વચ્ચે પર પાસ પડ્યું હોય હજુ મેં એ પાદ આરે છે અને એક દુખીવારી વૃદ્ધા નજર મામે તરવરે છે બપોરે પામણ અજવાળવા મમવાળી આવે, વસણ અજવાળી સોના જેવા જગજગતા શી જેના હોય તેને તેને ત્યાં મૂકી ચાલી જાય દૂધ ગરમ કરનાર દાસી દૂધ ગરમ કરતી હોય એમા વારે વારે ઉફાવા આવ્યે જ જાય દીક દીક વારે દૂધ નીચે ઉતારી નીંને માટે જુદા જુદા વાટકામા મકી ઢાકી કરીને એ જાય તે પછી હાથમા કડછી, લાણુગી માથે દેવા મહારાજ રસોઈમા પરાવાય પડ્યું એ બાજુ હું ઝાડું ન જતો

રમોડાની ઉપર જ બમારું મન્દિર હતું ત્યાં નાના ફઈમા બેતતા કથાકાર મહિમ કથા કહેતો મિહાતન ઉપર ભાવાનની મૂર્તિને શણગારી કરીને પંચરાવમા આવતી ભગવાનને માથે રૂપાનો મુગડ પાસ હોય જ આજે એ બાજુ મેં છે માત્ર નાના ફઈમા નથી, ને કથાકાર મહિમ નથી ત્યાં પુરાણની વાર્તાઓ કહેવાની ત્યાંથી નીચે આવી નાના ફઈબાના ઘરમા ચિત્રો જેતો થોડો વાર પહેલા જે વારો ઉપર સાબળી હોય તેના જ ચિત્રો ત્યાં નજરોનજર જેતો એવી પુરાણની થોડીક પોથી આજે પણ મારી પાસે પડી છે, છોકરાઓએ થોડા દિવન પહેલા જ—કો'ક ખૂલેથી એ થોડી કાઢી હતી જેના જ જાણી ગયો કે એ તો પેલા મહિમ કથાકારની પોથી છે ! મહિમ એક એક પાનું વાની જતો અને નજર સામે એક એક ચિત્ર ઉપસી આવતું લાલ બનાતની ચાર વીટીને એ પોથી વાંચવા બેને હાથમા રૂપાની વીટી હોય,

હાથવતી અભિનય કરતો કરતો એ કથા કરતો ને એની રૂપાની વીંટી
ઝબકારા કરતી. એ ઝબકારો આજે મેં જોઈ થકું છું. ચીતરતાં શીખ્યા
પછી એક ચિત્ર એનું પણ ચીતરેલું.

બાપુજીની સવારની બેઠક જામતી પહેલા માળના દખ્ખાદા વરંડામાં.
દખ્ખાદા બગીચામાં બાગવત માળી કામ કરતો હોય. બાગવત બાપુજીનો
ખાસ માળી હતો. એમણે જાતે એને બણાવીગણાવીને એ દિશામાં
પાવરવો કર્યો હતો. ક્યાંકથી પણ કોઈ દુષ્પ્રાપ્ત છોડ મળી જાય તો
બાપુજી એને પોતાના આ બગીચામાં વાવતા જ. બાગવત વિષે વિવિધ
જાતના અનેક પુસ્તકો વાંચીને એમણે બગીચા વિષયક જ્ઞાન મેળવેલું.
બાગવત એ એમનો મુખ્ય શોખ હતો. શું શું દર રચનાવાળો હતો
અમારો એ બગીચો? વૃક્ષનું પાંદડે પાંદડું ઝગઝગારા કરતું.
હૉર્ટિકલ્ચરના એક સાહેબ અમારે ત્યાં આવેલા. વાતવાતમાં એણે કહ્યું કે
અહીં હિંદમાં ‘ટુલિપ’ ફૂલ ઊગતાં નથી. એને માટે ઘણી મહેનત
કરી જોઈ છે. બાપુજી કહે, ભલે, પણ હું એ ઉગાડીશ. ને પછી તો
વિદાયતથી એનો છોડ મંગાવાયો, વિવિધ જાતનું ખાતર એના ક્યારામાં
પુરાનું ને ઉપરના એને કાચનું કે કશુંક એવું ઢાંકણ પણ કરવામાં

આવ્યું વનસ્પતિશાસ્ત્ર વિષેની બાપુજીની ઘણી ચોપડીઓ મોટા મોટા ગ્રંથો ભાષનનિષે કબાટોમાં ઠાસેલા પડ્યા છે દેશપરદેશથી મગાવી મગાવીને કેટલાયે પુસ્તકો એમણે વાંચ્યા હતા વૃષ્ટિ વિષે જે ચોપડી એ સર્વદા વાવતા તે લીલા ચામડાના પાકા પૂક મટેલી ને સોનેરી અક્ષરે નામ લખેલી કવિતાની કોઈ અતિ મહામૂલી ચોપડી જેવી હતી મોટા થઈને મેં જોયું તો એ ઈંગ્લેન્ડની હાર્પર કંપનીનું વિવિધ ફળ ફૂલના છોડના બી વગેરેનું સચિત્ર સૂચિપત્ર હતું પેલો ટુલિપનો છોડ વાવલો તેમાં શેજ શુ શુ કેમ કરવું તે બાપુજીએ ભાગવતને બતાવી આપેલું બાપુજી પોતે પણ દિવનમાં એક બે વાર એ છોડનું નિરીક્ષણ કરી જતા આખરે એક દિવસ એમાં ફૂલ ઊગ્યું—એક જ ફૂલ ‘ફૂલ ઊગ્યું, ફૂલ ઊગ્યું’—ચારે બાજુ એ ફૂલ વિષે કથશોર મચી ગયો સૌ એ જોવા આવતા અડી આ દેશમાં જે ફૂલ ઊગી શકતું જ નથી તે આખરે ઊગ્યું તેથી બાપુજીને ખૂબ જ આનંદ થયો ફૂલ ઉગાડવાનું મન હતું અને આખરે એ ઊગ્યું પેલા માહેબને ખબર પડતાંવેત એ આવ્યા એ તો દગ જ થઈ ગયા! કેટલીયે મધામણ ક્યાં છતાં એ ફાંચા નહોતા એમણે કહ્યું કે આને તો પ્રદર્શનમાં મૂકવું જોઈએ તુરતમાં જ એક ‘હૉર્ટિકલ્ચર એકઝિબિશન’ ભગવાનું હતું ભાગવત ધોએલા કપડા પહેરી, રંગીન ચાંર ઓઝી તેવાર થઈને આતો એની નાથે જ પેતું ફૂલ મોકલાવાયું પ્રદર્શન તરફથી એ ફૂલ માટે બાપુજીને એક સુવર્ણચંદ્રક મળેલો! એ સુવર્ણચંદ્રક ને કથમ કાપરાની એક સરસ કાતર બાપુજીએ ભાગવતને બમિથ આપ્યા ને કહ્યું કે લે આ ચાદ, ભલે તારા ગળામાં જ ચોળતો એ ચાદ ગળાની એણે કંઈક ધરેછાં બનાવેતું, પણ કાતર એણે ક્યાંય અગળી નહોતી ધરી તે ઘણી વાર મને કહેતા કે ‘આ તો બાપુજીએ આપેલી કાતર છે’

પેલે દિવસે ભારે ગમ્મત થઈ જોડાનોના મકાનના વરણમાં બેઠો હતો બાનવન માત્રી તો ઘણા વરન પડેલા મરી ગયા છે હવે

એનો દીકરો જ માગી છે બગીચાના એક ખૂણામાં કરસનું ઝાડ છે તે એ ભાઈ, બાપની પેઠી કાતર વડે એ કંગેસુની ડાગીઓ બરાબર કરવા મથે પણ કેમે કર્યા એમાં ફાવે નહિ ઉપની ડાળ સુધી લાથ જ ન પહોંચે ઝાડના ડાગ—પાદડા હવામાં લહેરાતા એને બેઉ બાળુથી ઝડપી રહ્યા હતા હાલમાં કાતર સાથે એ એમાં અટવાયો હતો—બેમ બેમે હું એ જોયા કરું ને હસુ મોહનવાવ ને શોભનવાવ એ બાળુ થઈને જતા હતા એમને બોલાવીને કહ્યું, પણ જો, કેવી ગમ્મત થાય છે, ભાગવતનો દીકરો એના બાપે વાવેલા ઝાડ સાથે કેવો રમે છે ! જાણે તોફાની છોકરાના વાગ કાપવા હજમ આવ્યો છે, છોકરા વારે વારે માથું હલાવી એને પજવે છે “જા, કહે એને કે એ કરેલુના ડાગ—પાદડા નગખા કરવાની જાડ નથી, ભલે એ ઝાડ એમ જ રહ્યું ” પિતાએ ઉગાડેલા વૃક્ષ સાથે પુત્રને રમતો જોઈ બહુ આનંદ થયો હતો

બાળપણમાં બાપુજીના શૌખના બગીચામાં મને કોઈ પણ જ મૂકવા ન દે ભાગવત માગીની બીક એવી હતી અમે કેટલાં છોકરા એવો મગીને બીજી બાળુ અમારો જુદો બગીચો બનાવ્યો હતો નાનો એવો બગીચો બાપુજીની દેખાડેખીએ એક સ્થળે ઈંટ—પત્થરનો ઢગલો કરીને અને આજુનાજુ ધાનનો ઢગ કરી પહોંડનું અનુકરણ કરતા, વચ્ચે માટી ખોદી ત્યાં એક મોટું માગીનું ગોળ ફૂંડું મૂકી તેમાં પાણી ભરી પતરાના હમ—માછલા નાખી ચુબક વડે તેને હલાવતા—એને અમે અમારું ગોળ—તગાવ કહેતા. સાજે સ્કૂલેથી પાછા ફરી અમે બધા ભેગાં મગી ત્યાં રમતા આખો દિવસ એકાકી રહ્યા પછી મારો એટલો સમય બહુ આનંદમાં વીતતો

માજ થતા જ બગીચામાં બાપુજી માટે ખુરશી—લોકો ગોઠવાઈ જતાં ભાગવત કુવારો ખોલી દેતા ને હોજમાં ગાયેમાવા જીવતા હસ—માછલા તરતાં ફરતા બાપુજીને નીચે ઊતરી બગીચામાં આવીને બેસતા જોઈ પાંજેથી કાચાચાંદ બાળુ,—માથે જુનજુન જેવા થોડાક વાગ

લઈ, છાતી ઉપર એક ફૂલ ખોસી, ગામમાં કચલી પાડેલી ચાદર ઝુલાવી, પોવિશ કરેલા જૂતા પહેરી ચપ્પલ કરતા સોટી ફેરવતા ઝવતા ઝવતા આવ ને બગીચાની મજલિમમાં બેઠે દર શનિવાર ઔઠિમ છૂટ્યા પછી મોતીલાલનાં બાપુજી પાસે આવતા માછલી પકડવાનો અમને બહુ શોખ અને જોના જ બાપુજી કહેતા કે ‘આ આવી પહોર્યા લાલ મોતી મજામાં છો ને?’ એને લાલ મોતી કહીને જ બોલાવતા પેલી બાજુના મોટા તળાવ ઉપર એ માછલા પકડતા કચરક કચારક બાપુજી પણ અમને સાથ પુરાવતા એ પેનું જ જૂનું તળાવ, જેની પેલી બાજુ જળબરદસ્ત વડ છે તે—રવિકાકાએ ‘જીવન—સ્મૃતિ’માં જોના વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે નાનો હતો ત્યારે એ વડથી હું ખૂન બીતો દાસી વાત કરતી કે જટાળી ઝેણી ને બ્રહ્મદેવ વગેરે કે કેટલું પે ત્યાં છે

ખેર ત્યારે, એ સાજ વેળાએ, બગીચામાં એક બાજુ બાપુજી વગેરેની મડગી જમની ને બીજી બાજુ અમે બાકડો નિશાળ—નિશાળ રમતા આ મકાન ને પેલા મકાનની વચ્ચેની કબેરીઘર સામેની ઘેરીવાળી જગ્યા અમારું રમતનું સ્થળ હતું ક્યાકથી એક ભાગેલો બાકડો લાવી તેના ઉપર ધક્કામુક્કી કરીને અમે ડેટલાક છોકરાઓ બેસતા દીપુદા’ અમારા માસ્તર થતા ઘેરીને છેડેથી એ જ વખતે ફેરીવાળા સાદ દેતા આવતા દેખાતા ચિના બદામ, ગુ રાની રવ ૨ મસાબેદાર ચણા ખાટી મીઠી પિપરમેન્ટ, લોળેન્જુસ વગેરે જેમ ખાધાપીધા પછી જે પખીની આખ વન ભણી જ મડાએલી રહે છે તેમ બધું પતાવી કરીને બાકડે બેઠા હોવા છતાં અમારી નજર તો ફેરીવાળા તરફ જ રહેતી કે ક્યારે ગુલાબી રવગીવાળો આવીને દેવડાએ ઊભો રહે! એ આવે કે તરત અમે નિશાળ—નિશાળ રમવાનું પડતું મેલી ત્યાં દોડી જતા દીપુદા’ એક ભગિલી ખુરશી પર બેઠો ગભીર થઈને કહે ‘મી પોતપોતાના પાક કરો’ પણ પછી વગી પાક શેના? બોળામાં જેડી રાખી સહુ

ચિના બદામ ખાઈએ દીપુદા'ના હાથમાં પણ કાગળની ઘેલી હોય, અને એ પણ ખાતા હોય એમ થતી અમારી નિશાળ—નિશાળની રમત એક દિવસ વધી ઈનામનો મમાર ભ કર્યો ! ઈનામ કોને હાથે અપાવવા ? ઉપર વરડામાં રવિકાકા આટા મારતા હતા એ અમારી સાથે ખાસ બહુ ભગતા નહિ એમના જેવડા બીજા છેકરાઓ અમારી સાથે રમતા, પણ રવિકાકા ત્યારથી જ એક રીતે એમમી રહેતા એકલા આટા મારતા, ને ક્યારેક ક્યારેક ત્યાથી જ અમારી રમત જોતા જઈને પકડયા એમને 'અમારી શાળાનો ઈનામ મમાર ભ કરવાનો છે, તમાર આવવું પડશે' જરા હનીને રવિકાકા નીચે આપ્યા ઈનામો વહેચ્યા ઈનામમાં હતા ગુલામી સ્વર્ગ—ચિના બદામ વગેરે ઈનામ વહેચ્યા પછી એમણે ઊભા થઈને અત્યંત શુદ્ધ ભાષામાં એક ભાષણ આપ્યું હતું આજે એ યાદ નથી નહિ તો તમને ખૂબ મગ પડત

કાજે કાજે એ જોડા સૌંકોનું મકાન કેટલુંક પવટાનું અમારે વખતે જે ભડારિયું હતું તે પછી નાટકચાળા બની ગએલું બિસ્તી ખાનામાં પછી ભોજનગૃહ થએલું દરતર—ધર ગ્રીન રૂમમાં પવગાએલો દેવડી તો નીકળી જ ગઈ ત્યા બધું તોડફોડીને એક લામો ઓરડો ઊભો કરવામાં આવ્યો ટાકા પહોરના ગખાં હાકવાના શોખીનો ત્યા ભેગા મળતા એક વાર ધરના બળકોએ મળીને 'વૈકુંઠનો ચોપડો' નાટક ભજવેલું પોર્ચમાં જ્યા દરવાનો લોગી ઊભવતા ત્યા જ મોટું એવું સ્ટેજ ઊભું કરેલું ને તેમાં ઘોડા સાથેની ગારી અમે સ્ટેજ પર લાવેલા ! ટન ટન કરતા ઑફિસેથી પાછા ફરતા અવિનાશનાથુ તેમાંથી ઊતર્યા આ બધું જોઈને પ્રેમકો દગ થઈ ગએલા

કેટલી વે રમતો રમી, કેટલા વે નાટકો કરી, સુખદુખના કેટલા વે દિવસો ત્યા વિતાવી આખરે જોડાનૌકોનું એ મકાન એક મારવાડી શ્રીમતને વેચીમાટીને જે દિવસે મારે મારા કુટુંબના નાનામોગ ગોને લઈને એ મકાનમાંથી નીકળવું પડ્યું ત્યારે આમલી તળેના મહેતરના

પૌત્ર—પૌત્રી ને પુત્રવધુઓ—માત્ર તેઓ જ—અમને ઘેરીને કદન કરવા લાગ્યા એમનો જન્મ ત્યા જ થયેલો અને એમાના કેટલાકનું મૃત્યુ પણ ત્યા જ નીપજેલું દેશમાં ઘર જેવું કંઈ તેમને હતું નહિ કહે ‘હવે અમારું શું થશે બાબુ ?’ અમને અહીંથી કાઢશે તો અમે ક્યા જશું ?’ મેં કહ્યું હતું કે ‘ચાલો અમારી સાથે બારાનગર, ત્યા તમને ઘર બાંધી દઈશું ત્યાં રહેજો ને અહીં કરતા હતા તેમ ત્યા કામ કરજો’ પણ એ જમાનાજૂના આમ-પી—તળની માથા તેઓ મૂકી શક્યાં નહિ તેઓ આજે પણ ત્યા છે કે નહિ તે તો કોણ જાણે

કેવા સુખનું એ સ્થળ હતું ! કેવી સુખી હવા અમારા એ જોડાસાંકોના મકાનમાં વા’તી હતી ! ત્યાંની માથા ફૂકત મને જ લાગી હતી તેમ નહોતું નોકર—ચાકર, દાસ—દાસી, નાના—મોટા સીને લાગેલી, એક પ્રસંગ કહું છું તેના પરથી એ સમજશે મનોરંજન બાબુ જોસૈરના અમારા કુટુંબી હતા કચેરીમાં કામ કરતા વાને અગે એક પગે પાગળ હતા આમલી તજે અમારા કામદારોના નિવાસમાં એક નાની ઓરડીમાં એ રહેતા થોડા વખતમાં જ એમનો પેન્થનનો સમય થવાનો હતો એવામાં એસા દારૂ ભાદગીમાં પટકાયા મને ખબર

પત્ની કે તુરત તેમને જોવા ગયો. નાનું ઘર, ને જાળીવાળું એક જ બારણું. ભીંતમાં ક્યાંય બારીબાકોરું પણ નહિ કે બહારની હવા ત્યાં પ્રવેશી શકે. મને લાગ્યું કે ડોસાના દિવસો હવે ત્યાં જ પૂરા થશે.

‘કેમ છે ? કોંઈ બીજા સારા હવાઉજસવાળા ઓરડામાં પથારી ફેરવોને.’ મેં કહ્યું.

‘જી, અહીં મઝાનું છે. એકાદ બે દિવસમાં સાજો થઈને કામે ચડી જઈશ.’ એણે જવાબ આપ્યો.

‘આવ્યો છું ત્યારે જરાક અહીં નજર તો કરતો જાઉં.’ કહી હું ચોમેર જોવા લાગ્યો. જેતાંજેતાં નજર પડી : કબૂતરના માળા જેવી એક જ ખખડી ગએલી ભીંત પર, જાળિયાવાળા બારણાંની ઉપરની બાજુએ એમણે લખ્યું હતું—સુંદર મરોડદાર અસરોમાં : ‘મનોરંજન કારાગાર !’ હું ઘેર પાછો ફર્યો. વળતે દિવસે સાંબળ્યું કે મનોરંજન બાજુનો ‘મનોરંજન કારાગાર’—વાસ પૂરો થયો છે !

હવે જોડા સૌકોનું અમારું મકાન કેવું, શું હતું તે વિચારી જુઓ, કારાગાર હોવા છતાં મેં મનોરંજન ! જોડા સૌકોને પેલે પાર હશે મનોરંજન—કારાગાર ?

૧૦ • પટતાનું ઘર

પટતાનું બગીચાવાગું ઘર યાદ આવતાં પાંચ પાંચ થાય છે અને આનંદ પણ થાય છે એ વેળા મારી તો ઉંમર પણ શું? છતાં બધું બરાબર યાદ છે એવિતાનું એક દિવસ

બધું બધું થઈ ગયું આરડભોરડે તાગા દેવાઈ ગયા મોટા દૂઆ અને નાના દૂઆ માથે અમે સૌ બોટમાં રવાના થયા મારગમાં ભગકર વાગેગ સાથે તુફાન ઊપડ્યું બોટ ઘડીક આ બાજુ ઝૂકતો તો ઘડીક વળી પેની બાજુ નમતી જાણે હમણા જ ડૂબી જશે એમ લાગ્યું બને દુર્ઘના અમને સૌ બાગકોને હંથા સરખા ચાપીને ભગવાનનું નામ લેવા મળી પડેલા, અને એમ અમે ફરી જોય—તોફાને ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં પડેલા માગના નૃત્યખડ્યા મોટા બાપુજી (ગલેન્દ્રનાથ ઠાકુર) નું એક મોટું ત્રિવિત્ર હતું એ ચિત્રમાં મોટાબાપુજી સામેની બાજુએ એકીગ્રંથે કંઈક નિહાળી રહ્યા હોય તેવું લાગ્યું એ ચિત્રની પાસે આવતા જ બને કડબા જામે એકાએક ફસાઈ પડીને ચીસ પાડી ઊઠ્યા કે ‘ભાઈ,— મોગભાઈ આ આપણું શું થઈ ગયું રે !’

અજબ વાત હતી જાણે ચાલતા ચાલતા એકાએક આખ સામે એક ભીંત આવી ઊભી બધે બધું જ જાણે અટકી થભી ગયું અમારું મોટું ભીંત ઘડિયાળ સુધ્ધા ! મોટો ઘડિયાળે જ્યારે ફરી પાતા ગયો ત્યારે જોયું કે બાપુજીનો એ ઘણનખડ હતું જે એવો ને એવો જ—એ જ પૂર્વવત ઐતિહાસ છે તેમાં જરા જે હરફેર નથી ભીંત ઉપરની ઘડિયાળના કાટા પણ બાપુજીના મૃત્યુ સમયને જાહેરને થભી ગયા છે એ આખા જે ખડની ભૂમિને ઢાકી દેતો મોટો એવો એક સાદો ગાલીચો ને એના ઉપર, પાકા બાથેલા આગણામાલવાના જોડ ખસી પડેલા ફૂલ પાદડા જેવી ભાત હતી ભીંત ઉપર બિચોરી કાચની રંગીન ફૂલવેલ, ચમાદાનો, આછા ગુલાબી સફટિકના રુમ્બર, ભીંત બગી, પરદા, બધા જ ત્યારે પણ જાણે કોઈ મહોત્સવ એકદમ ઓચિંતાનો થભી ગયો હોય એ રીતે ઉદાત્તીનતાનું વાતાવરણ રજૂ કરતા હતા બા ત્યાંની કોઈ પણ બીજાવસ્તુની ફેગવાતી કરવા ના પાડતી તેમ છતાં પેનું ઘડિયાળ હું એ વખતે ત્યાંથી લેતો આવેલો આજે પણ એ અમારા બેઘરિયાના ઘરમાં પડ્યું છે પણ એ એક અદભુત ઘડિયાળ છે આજ પ્રત્યેક એ આજ મેંજે બધ પડી જાય છે ! અલકની માના અવસાનકાળે પણ એ તેના મૃત્યુ સમયને નોંધતી આપમેળે અટકી ગઈ હતી ! અલક વગેરેએ ચાવી દીધા છતાં એ ફરી નહોતી ચાલતી મેં અલકને કહ્યું કે 'તમે કોઈ એ ઘડિયાળને ન અડ્યો તમાર હાથે એ બગડી જશે એની સાથે મારી જૂની દોસ્તી છે એના હાડને હું જાણુ છું જરા મારી પામે લાવ એને !' અલકે ભીંત ઉપરથી ઉતારી એને મારી પામે મૂકી અને મારા હાથનો સ્પર્શ થતાવાર જ એ ફરીથી નવેગર ચાલવા લાગી ! બહુ જૂનું રાવ છે ઘણાની મૃત્યુ—ઘડી એણે નિજ હાથે નોંધી રાખી છે 'માથી' વાર્તામાં એની વાત વાચી નથી ? મેં એ વાતને વાર્તામાં પરોવી દીધી છે હવે મારું પણ એ જ થયું છે મારા વીતેલા જીવનને અને એની વાતોને વાર્તામાં વાંચીને પરોવીને જળવી રાખું છું

મારું એક ભાઈ હતો અમારામાં મૌઘી નાનો જેવામાં મારા સગેકડી જેવો પણ બનું મો અતિ માયાવી હતું એની તરખામણીમાં અમે બધા પહેલવાન હતા જ્યાંક જોરથી બોલીએ તો પે એ ત્રિવાન રંગે પડે બાપુજીને એ બહુ વણચો હતો બાપુજી અને વણચથી 'રંટ' મ બોધને બોલાવતા એને માટે વાંકજેટ, પિપરમેન્ટ, લૅન્ડિંગ/લ ખાન જુદી જ આવતો બાપુજી જાતે જ એને એ ખવડાવતા બા ક્યારક ક્યારક ક્ષેત્રી કે આ આટઆટલી લૅન્ડિન્ગ ખાધા કર પછી માટો મટે જ શી રીતે ? પણ બાપુજી માટે 'રંટ' એમના ગુલામી હસ્ય જેવો જ હતો અને માટે એમને એટલું બધું વણચ હતું એની આખા હસ્ય જેવી મુદર હતી

એટલે એ ભાઈના મૃત્યુના આઘાતે બાપુજી ભાગી પડ્યા એ કહે કે હવે આ જોડાનાં કોના ઘરમાં નથી રહેતું. પતાનું ઘર ત્યાં તાજું જ ખરીલેલું જોડા સૌંકો મૂની સૌને સુધે લઈને ત્યાં ગયા ત્યારે તો પતાની જગ્યામાં વાંકે બાજુ જાગ્યાખસ અને વચ્ચે એક મોટું પણ ભાગી પડેતું મમન હતું ઉપરથી ચૂનું પાણી ભીત ઉપર ધઈને વહેતું, એટલે ભીત ઉપર સેવાળ જમી ગયેલું મોટા રૂઈમાં કહે, 'ઓ ગુણ, અમને અહીં ક્યા ઉપાડી આવ્યો ? અહીં રહેશું ક્યા ?'

બાપુજીએ જવાબ આપેલો કે 'તું જે તો ખરી બહેન, આ થોડા દિવનમાં બધું દીક કશી દઈ છું ' વચ્ચે બે મોટા ખડ હતા અને તેની આજુબાજુ બીજા નાના મોટા ઓરડા—ઓરડી હતા તેમાંથી જે રહેવા જેવા લાગ્યા તેમાં ફઈબાએ બધું ગોઠવવા—કરવાનું કર્યું બીજી તરફ વાંકે તરફ સપાટાનધ મરામત શરૂ થઈ ગઈ અમમ સાહા બાપુજીના ખાસ ઈજારે હતા બાપુજી પોતાને હાથે જ નકશાઓ તૈયાર કરી એમને આપે અમમજાનું બરાબર જોઈ કરીને એ મુજબ જ બધું તૈયાર કરાવતા એમની એ નકશાપોથી મે સાચવી રાખી છે

જેનજેતામા તો આખા પે બગીવાનો દીદાર ફેરવાઈ ગયો. કુવારાઓ બેઠાડરાના આગ્યા, દરવાજે મૂકાયો અહીં તહીં લાવ રસ્તાઓ ને કેડી-કેડીઓ તેવાર થયા, અને વન હતું તે ઉપવન બની ગયું જૂનું મકાન હતું તેનું દીવાનખાનું બની ગયું ત્યાંથી પવાત્રેક લાથ દૂર અતપુર રવાયું દીવાનખાનામાથી બહાર નીકળતા જ ચાગ્યાજાનું અતારની વાડ વાગું 'વૃષ ઘર' આવે ત્યાં વિરિધ જાતના વૃષો ઓંકિડ કૂલ અને તેની વચ્ચે નાનાવિધ પ્રજારના પખીઓ ઝૂલે ત્યાંથી લાવ રસ્તો શરૂ થાય જરા આગળ રાવો એટલે વચ્ચે જ એક કુવારો આવે અને જોઈને આગળ ચાલે અગ્ગે અ મારગ સીધો અદર તરફ ચાલે જતો બાપુજી કદીક કદીક નાજ વળા આવી કુવારાને આગે બેસતા અ કુવારાની વચ્ચે, એ નાનું બાળક લાથ ઊંચા કરીને આભ મામે જોતું ઊભું હોતું તેનું એક ધાતુનું પુતળું હતું તેમાથી પાલી ઊંચું ઊડી વર્ષાના વારિની જેમ ચાલ બાજુ ઝગમગ વરસતું, આજુબાજુ પખીઓ કિલ્કિલાટ કરતાં માતા દુરના, હરામા પુષ્પનો પમરાટ ફોરી રહેતો, અને એ બધાની વચ્ચે બાપુજી બેસતા તેની એક તરફ મોટું એવું એક તળાવ ખોદાયું જ્યાં એ ખોદાતું ત્યાં અવારનવાર જોતો તો માટીના ઢગલેઢગલા પડ્યા હોત અને સામગ્રી સો સો માલન તળાવ ખોલી રહ્યા હોય તૂટલે મૂલે ભરીભરીને માની એક બાજુ ઢવવારો જતી હોય, આખ એક વિવન એ તળાવ નવા નીરથી છલકાઈ ઊઠ્યું એમા ટામેંગેળા હલ ફરતા ફે છે તેની એક તરફ મોટું એવું વાનું એક ગાડ છે એની છાત્રામા સરસ-નારની મયૂર-મયૂરી અને સોનેરી તથા ગોરી હોનાના વૃદ્ધેવૃદ્ધ ખેડી રહ્યાં છે તળાવની બીજી તરફ હરમ્ વાડી છે ત્યાં દોગાબધ હરમા એક બાજુથી અન્ય બાજુએ દાખલદે શ્રી રહ્યા છે અને એ બીજી બાજુએ આખું મેદાન ચોકતા ગાડર દોશ છે એની પછી ગાય-બગદ, પાડ ને ભેત ઘોડા અને તે પછી શામ્બાજીની વાડી ને નાના ખેતમે છે, તો બીજી તરફ રૂવવાડી છે એમા મુદર

મગના પિતરા છે અને છતાં એ મદિર જેવા દેખાય છે રંગ અને સોનેરી છે ને એમાં દશવિદેશથી આવેલા જાતજાતના રંગભેર ગી પખીઓ બાપુજીનો શૌખ જાળવના સગ્રહાયા છે બગીચા પછી ગમતગમતનું મેદાન અને પછી આગા, ફળન, લીયુ ને જમફળીની વાડી, આ અને બીજાંયે ઘણા ઘણા બહુ તો પાદે થ નથી એ અમારો બગીચા ઓછો કંઈ માત્ર બગીચા જ હતો? અત્રા એક પ્રવચ હું ફેન્ય હદથી માડી બીધમાટિની મિલના ઘાટ સુધી અમારા અ બગીચાની સગહડ હતી

એ વિચાર પ્ર થ બે મહિનામાં બાપુજીએ એવો તો બનાવી દીરો કે બમ વાત જ ન પૂછે એને માટે અનેક પુનઃજાઓનો ઓર્ડર વિચારત મોકલાયો બાપુજીએ પોતાની ઈચ્છા મુજબ દોરવો પિત્તળનો એક કુવારો બનાવવા ખાસ ફરમાશ મોકલી તમાવને કહી એ મેસાડવાનું મન હતું એ કુવારા ધાનના ગુચ્છ જેવો હતો એવો જ લીરો રંગ દૂરથી જોતા માચનાયુ ઘાસ જ છે એમ લાગે એ વિચારે 'ઈન્ડિયન આર્ટ' જેવું તો કંઈ હતું જ નહિ તર્વત્ર વિચારતી આંટનો જ આદર થતો પછી અમે ટી ટોમનનની દુકાને વિચારતથી તૈયાર થઈને આવ્યો એ કુવારો અને પૂરા માનવ કંઈ બે દાગીઓના ધાતુના પુનઃજા—બાપુજીની ફરમાશની વસ્તુઓ જેએથી ઈન્ટરનેશનલ એક્ઝિબિશન ભરાએનું તેમાં બહાર મૂકવામાં આવેથી ધાનના પ્રત્યેક તરખાને મુખેથી છૂટતો કુવારો તાડ જોતો બિરો બિરો હતો એ કુવારાની જ કિંમત છ હજાર રૂપિયા પડેતી! એ કુવારા તે પ્રદર્શનમાંથી જ કો'ક રાજવી ખરીદી ગએલા સુદર સુદર ફૂલદાની, કાચના જગત વગેરે જોતા જ દગ થઈ જઈએ

મોગ બાપુજી પતા આવેલા બાપુજી ફેરવીફેરવીને એમને બધું બતાવવા લાગ્યા બધું જોતાજોતા બાપુજીના ખડમાં પ્રવેશ્યા ત્યાં અંદર પણ મૂકતા જ મોગ બાપુજી બોલી ઊઠ્યા કે 'વાહ ગુણુ, તારા માળી તો કંઈ અજબ જગત બનાવે છે ભાઈ! હું જાડું ત્યાં મને આવે

એ ગજરા બનાવી આપે એમ એને કહી દેજો !' બાપુજીએ જવાબ આપ્યો કે 'મોટા ભાઈ, આ તો કાચના ફૂલ છે, તમે ફૂલ ન શકો ?' અને મોટા બાપુજી 'હા હા' કરતા હસી પડ્યા ને મોટા 'હા ભાઈ, હું તો આખાં બની ગયો. જ્યાં જોટલી થ શકો ન આવી'

બાપુજી લગભગ સત્તર મુશ્કાતો જતા અને અનેકરિધ ચીજવસ્તુ લઈ આવતા એ વખતે ઘણાં બધાં હસના બરોડાં લઈ આવ્યા બરાબર વિનાઈ માટીના રમકડાં જોવા ને રમવા જોવા જ મુઠ્ઠીમાં નમાવી રાકાય તેવાં ને સફેદ દૂધ જોવા એ હતા એ હમને તળાવમાં મુક્યા એ વિચારે કે એ ત્યાં રમ્યા મરો પોતાનું સ્વેદાત્મ બનાવશે ને બર્યાં તળાવ કાંઈ પરના ધામના પુડમાં રહેશે, વળતી પ્રજાને હસવાએને વાગે નાખવા જતા જેપુ તો એક પણ હમ છવત નહિ ! તળાવના પાણી ઉપર કગડો બધા ધોળાં પીછા કમળની પાખડીઓ જેમ તરતા હતાં ! નાના હઈનાએ કહ્યું 'કેવું કું' છે તે આજ્ઞા નાના હમને તે એમ તળાવમાં મુકાતા હશે ? સતેસત જ શિલાવસં બધાને ભરખી ગયા'

બીજું એક દર ૧ થાં આવ છે બાપુજી કવાસના આર બેઠા છે અંદરના મકાનની સામે મોટા મોટા પેટીઓ ઊંડરી છે હથોડી-છીંચી લઈ નોકલ એ ખોલી રહ્યા છે અવારનવાર જુલેજુલે કાઢેથી એવી પેટીઓ બાપુજીની ફરમાશી ચીજેથી ભગઈને આવતી બાપુજી પોતે પાસે ઊભા રહીને નોકલે પાસે એ પેટીઓ ખોલાવતા અંદરથી શું નીકળે છે એ જોવામાં મને ખૂબ મજા પડતી દાદામીએના મજામાંથી છટકી કદીક કદીક ત્યાં પહોંચી જતા તે દિવસે પેટીમાંથી કાચની બે ફૂલદાની નીકળી એક ગુલાબી રાખતી ઉપર ટુલિપ ફૂલ, તેના પર ગાકળ મિનુઓની ઝીંખી ઝરમર ને બે બાજુએ થોડી થોડી સોનેરી પાદડીઓ વેરાએવી બા માત્ર માથું ઓળવા એક અરીસો પણ હતો પછી બાએ તે અચકની બાને આપી દીસે હતો અ છવતી ત્યાં સુધી એ અરીસામાં જોઈને જ માથું ઓળતી પરતું હવે

એ અરીમાની કમખની થઈ છે મારા ઓરડામાં રાખ્યો, પણ એની સામે જઈને વાગ ઓગવા જઈ છુ ત્યાં મનમાં કંઈનું કંઈ થઈ જાય છે કહુ છુ, ‘હવે શા માટે’ લઈ જા એને આ ઓરડામાંથી!’ એ અરીમાની સામે રહતી ટવિપ ફૂલની ફૂલદાની આખો નિય એ જોવા દેવાઈ ગઈ હતી વચ્ચે એક વાર બક નોકર અને વેચી ખાવા બજારમાં ઊપાડી ગયો, પણ બીજા નોકરને ખબર પડતા જ એ દોડતો જઈને એની પાછળ પડી તે પાછી લઈ આવ્યો. તે વેળા મે કહુ ક ‘અ પાંચ, આને જરા જાગવીને ક્યાક મૂવી દે. આ થીચીજ છે એ તમને નહિ સમજાય. બા એમાં જોઈને માથુ ઓગની ત્યારે ટવિપ ફૂલની છાયા અને બાના મોઝાની છાયા આ અરીનામાં પડતી’ હુ આજે પણ એ દરજ આ અરીમામાં જોઈ થકુ છુ સોનેરી પાદ્ય આજે યે એવા ને એવા જ વગર કંઈ છે મારા બાળપણના સભારણામાં અ ટવિપ ફૂલ અને આ અરીમાની વાત વધુ સ્પષ્ટપણે લખેલી છે. બીજા એક ફૂલદાની હતી કોમેટ ચીની માટીની, લીલા રંગની એના ઉપર મે આનમાની—પીળા પખી અને વેરપાલ્ય વગેરે છાંયે ચીતરલું હતું એ અનિ સુર ફૂલની બાપુજીના ફ્રેમિંગ ટ્રેલ ઉપર રહેતી આખરે એ બાઉનજર જાહેલી ડોલ જાહે એનું થુ થુ તે!

બાપુજી આ રીતે ઘર અને બગીચા શણગારી રહ્યા હતા ત્યારે અમે નાના હતા અમને ખાસ કંઈ ગમ નહોતી અદરના ઘરમાં ગ્રહો વચ્ચેવચ્ચે ઈશ્વરનાનું આવતા અને નાજ ટાલે જ ગાકિનારે ફરવા લઈ જતા ત્યાં રહતા ને ઘાટ સરખા બધાવા નહોતા જ્યાંના મુડાના માથાની ખોપરીઓ રજાની પડેલી દેખાતી ચાલતા ચાલતા અગ્રી જતા ઈશ્વરનાથ કહે કે એને અગ્રો મા ભાઈ, એને અગ્રો મા પણ અમે કો’ક ડાખળી, લાકડી કે વગી લઈ એને ધકકેલતા ધકકેલતા ગગાના નીરમાં લઈએલી દેતા ને કહેતા કે જા તારો ઉદ્ધાર થઈ ગયો એ હતી અમારી એક રમત નવાજ નાજ પચપચ જ ફરવા જતા

અમે પ તા હતા ત્યાં એક વાર નક્કી થયું કે મોગાભાઈ વિવાહત જશે એ માટે કલકત્તાના એક ગોરા દરજ્જાને ત્યાં કપડા માટેની ફરમાશ ગઈ બાપુજી કહ્યું, વચેટ ભાઈ વિવાહત છે જ ને ગગન પણ ભડે ત્યાં જતો સતીશ જર્મની છે અને મમર પણ ત્યાં જ જશે ને પછી મારા તરફ આગળી ચીઢીને એમણે મોગા ફઈબાને કહ્યું એ ભલે અહીં રહ્યો મારી માથે બાપુ હિંદુસ્તાન ફરશે, જોશે ને જાણશે ત્યારથી સૌએ મારી બુદ્ધિ અને ભાવતરની આશા મૂકી દીધી બધા નમજી ગએલા હતા બધું મારાથી નથી થવાનું વિદેશ જવાનું તો ન જ થયું, પણ આપણા દેશમાં જે બાપુજીની સાથે ફરવાનું ન થયું અને તેમ છતાં બાપુજીએ જે કહ્યું કે ‘આખો હિંદુસ્તાન ફરશ જોશે ને જાણશે’ તે ખરું પડ્યું છે આપણા દેશ ભારતવર્ષને મ જે રીતે જોયો—જાણ્યો છે તે જોઈને તેઓ ખુશ થયા હોત

પ તાના ઘરમાં છએક મહિના વીત્યા છે ઘર અને બગીચાની મજબૂત બરાબર થઈ ગઈ છે વિનમિનીના વિવાહની વાતો ચાલે છે આ ‘જમાઈ છક’ને દિવસે મુરતિયો જોવાનું થશે બાપુજીની ઈચ્છા હતી કે મગાસ્નેહીબાને બોલાવી એક મોટી પાર્ટી આપવી એ માટેની તૈયારીઓ શરૂ થઈ જતી જતા જે કોઈ મગાસ્નેહી કે સાહેબસુખા હતા તેમણી મેઈ જ આમતસુખાથી બાકાત ન રહ્યું આવી ન થક્યા માત્ર એક જાસ, અને તે બાપુજીના મહાધ્યાયી બવાઈમિહ તેમની આખરાવસ્થા સુધી જ્યારે જ્યારે મગાસ્ ત્યાર વસવમો મરતા કે હુ મેમ ન આમે છેલ્લીવાર મેગાપ થઈ ન થક્યો પાર્ટીની મોટી તૈયારીઓ થઈ માત્રમો તો એટલા બધા આવે! તે વગી બેત્રમ દિવસ રોમપ. બગીચામાં ચમેર એ માટે ત નૂ તણાયા, સવરોઓ ન ખાઈ, કેમ, મિથાન્ન, ફાફૂલ, અત્તર, ગુનામજળ વગેરેથી ચાર બાજુ ભરવક થઈ ગઈ નાચ-ગાનની મહકિંચની ગોઠવણ પણ થઈ હતી અમે અ દરના મકાનમાં લોડલોડ મરતા હતા જખસી ને ખાનનામાં ટેબલો ઉપર ચારે

બાળુ સંસ્કૃતિ, આઈનકોમ વગેરે જોડવાના મારુ નારુ ખાસાનું જોઈને જમે બાવકો જેની લાવર નાની શક્તિ નહિ હતો. રીને વળી તે બાળુએ જઈએ, નવીન જમણી ૨૦૨ નહિ ને ૨૦૨ લાથમા પડાવી દે અને મો કે જવ જવ બહીથી, જાણ જવ હરે ને જમે માયા જતા વળી પાછા થોડી વા- ફરી ત્યા જઈને ઊભા રહેતા એ રીને અમાના વખત વીત્યો હતો હતો બીજા બાળ દીવાનખાનામા પાર્ટી થઈ થઈ ગઈ હતી ને નાચ માન ચાલી ન્હા હતા ગરિમકા, માના બાપુજી વગેરે પણ હતા સ્વિમનાઅ નીતો નાચા હતા પહેલે વિને દક્ષી ધારણ મુજબની પાર્ટી હતી

બીજે વિને નાહમ-સુખ જો માટે અગ્રેજી ધારણની નિગ પાની હતી અમારા નીલમાધવ દાકરના દીકરા વિલાયતથી બેંગલોર થઈને આવેલા એ નદ હવદર સાહેમે ટોન્ટના ઠરાવ પછી પીણાનો ગ્વાન પૂરો કરી વિલાયતી ઠમે પાછલી બાળુએ ઇછો ફેક્યો અને જેમની નાથોનાથ બીજા બધાએ પણ ગ્વાન પાછલી બાળુએ ફેકવા જાગ ભી દીધા ' એકીનપાને જામો ગ્વાન ખાલી કરી તે પાછલી બાળુ ફેકના ને દર વખતે જુલુસૂ નાદ જુજી ઊમ્તો થા- છે, ખાનનામાજો જણાઈ કાવના જુલામી ગણદાર અતિ મોઘા ગ્વાન નેનવ ઉપર લાગુ થ જોડવા હતા તે, અને તે પછી વગની નવાઈ જણાઈ તા. મૂમી થઈ થઈ ત્યાં જુલામની જુલામી પાદરીઓ સાથે જુલામી કાવના દુ-ધ મૂયાનાઈ જોડવાઈ વાનીદામા બહાર ચા-યા નથા તે બેત્રણ વિને જણાઈ પાર્ટી પૂરી થઈ ત્યારે બાપુજીએ જને ઊભા રહી નીની નાગ-નભાજ લીની અને નીને માટે જવા-કગવાની ગધી જોડવામ કરી અતિરિ-અખ્યાગન, ના-એહી, દોમ્ત-મિત્રો સહુને હનતે મોજે વિમાર આપી અફરના ઘરમા બા અને ફઈમા 'જમાઈછ'ની પહેરામણી મોડવવામા પગેવાયા હતા.

એવે વખતે એકાએક બાપુજીને વનમુ લાગ્યું જાટલી ધામધૂમ ને 'જમાઈમાથી એન્ડ્રુ એન્ડ્રુ અતિ સ્વચ્છ આફનના જોગા સોના મો

ઉપર પડ્યા ફૂંઆ દવા ને દાકતર માટે દોડ્યા નીલમાધવ બાનુ આવ્યા કહે કે જલદી બરફ લાવો દામદાસીઓ વીંધે મોઝે અ દર અ દર ગુસ્સપુસ કડવા લાગ્યા જોઈ મહિનો હતો તોકાનના વાદળા કાળા ઘોર બની ઘેરાયા હતા હૂ—હૂ કરતો પવન ફૂંકતો હતો વળતી મવારે દાસીઓએ અમને આગળ ધકેલતા કહ્યું, ‘જવ, છે ચી વાર જોઈ આવો’ ને અમને અ દર બાપુજીના ઓરડામા લઈ જવામા આવ્યા બાપુજી પથારીમાં તરફડતા હતા બાજુમાથી કો’ક બોલ્યું, ‘બાગકોને જોવા હતા ને ? જાઓ, બાગમા આ’વા છે’ એ માલખી બાપુજીએ જરા ખુભા જિંથા કરી એક વાર અમારી તરફ મીટ માગી અને પછી મો ફેરવી લીધું ને એમનું માથું ઓછીકા ઉપર ઢગી પડ્યું મોટા કઠંના ને નાના ફઈબા ચીમ પાડી બિડ્યા ‘આ થુ થયું ? ઓ રે ! આ થુ થઈ ગયું ? ! કાજ જોઈ આવ્યો, આ તો કાજ જોઈ આવ્યો’

અને તે દિવસથી મારું બાગપણ જાડું કે પૂરું થઈ ગયું છે.

૧૧ • છોટાખામુ

ખી પુછના અવસાન પછી દીકરીક સમય વીત્યો એક દિવસ
મારા લગ્ન પછુ થઈ ગયા ને સાથોસાથ જીવનધારણ,
પહેરવેશ અને રીતભાત બધું જ બદલાઈ ગયુ હવે ઉધિા
જાઓ પહેરી ઉઘાડે પગે દોડાદોડ કરવાનો સમય મારે માટે પૂગે થયો હતો
નોકરચાક્રો મને 'છોટાખામુ' નુ સંબોધન કરતા થતા દરવાનો પાગ
'છોટા હજૂર' કહી તલામ કરતા થયા સવારસાજ કપડા બદલવાની
ટેવ પાડવી પડી મોઢા બાવના ધીતિયા—જમીનદારી ઢંગે છેડે કરચલી
પાડેલા—પહેરવાનુ ને ઠાઠથી ગાડીમા બેસી ફરવા જવાનુ, જરાતરા
અતારે—લવ ડર કે ગુલાબજળ વાપરવાનુ ને તકિયે અઢવીને બેસવાનુ,
હોડો ગડગડાવવો, ડેસ—સૂટ બૂટ ચણવી ધીએટરમાં જવાનુ ને િનર
વેવાનુ—ટૂ કામા કહુ તો અમારા મકાનના છોટાખામુ થયુ પડ્યુ

બાપપણમાં મારા શિશુ મને શું શું મેળવ્યુ હતુ તેની વાત ઘણી
જગ્યાએ ઘણાની પાસે કહી છે મુવાનીમા મન—ભ્રમરે જે કઈ મધ
સ ધર્મ છે તેનો પામ જરાતરા સ્વાદ નખાડ્યો છે અને હજુ મેં હાથે

દોઢેલા વિત્રેમાં એ મભારણાને નાનવી રહ્યો છું—આપી રહ્યો છું
 ‘પદ્મપત્ર ઉપર ગકર્ગજિંદુ’ની જેમ એ બધા સુખના દિવસ વધી
 ગયા છે, એ મારા એ નામના વિત્રમાથી સમજતું નથી ?
 ‘પ્રનાથન વગાના જેઠા તોંકોના અદરના ઘરમા જે સુદર
 ચહેરા ને દશા મન ઉપર અકાએવાં તેની અસર મારા ‘કન્યાના
 શણગાર’ ચિત્રમા સ્પષ્ટ દેખાશે સુખના શમણા નૂતી પડતાં જે વેદના
 થાય છે તે પણ ઘણા મમયથી મનમાં મલિત હતી સુખના માળામા
 વમતો હતો તેથી જ, ચીતરતા શીખો કે તુરત, મનના એ સચિત
 ભાવાને ‘શાહજહાની મૃત્યુશય્યા’ ચિત્રમા ઉપસાવ્યા

બાળપણમા રમકડે ગમતા રમતા મનમા જે કંઈ સંધરાણુ હતું
 તે આ પાછલી ઉંમરે મારા લેખનમ તેમજ પથ્થર—પાવીકા કે લાકડાના
 નાનામાત્ર રમકડા બનાવવામા ઉપયોગમા નથી આવતું અમ નથી મન
 તો એ શિશુવયથી જ કામ ધરતું રહ્યું છે મનના સચયને તે વખતે
 કામમા ન લાવી શક્યો, પણ અ સચય તો હતો જ સમય પ્રમાણે
 એ ઉપયોગમા આવતો રહ્યો મારા લેખનમાં, ચિત્રેમાં, વાર્તાકથનમાં
 અને બીજા યે ઘણા કાવ્યોમાં એ સચય ખપ આવ્યો છે—હજી આવી
 રહ્યો છે અને એમ મારી જીવન—વાત્રા કપાદ રહી છે મારું મન
 ન ગ્રાહક છે ત ગ્રાહક મનનું કામ જ આ છે સંગ્રહ કરતા જવું—
 સારું—ખરાબ, વેરણ—છેલ્લું જે કંઈ મળ્યું તે કાગળે જેમ અનેક કિંમતી
 ચીજો તેમજ નૂફૂટ ને તરન નકામી ચીજો પણ એક માળામા ખડકતો
 જાય છે, તેમ મારું મન—પખી પણ સંધરા કર્યો જાય છે એ બધા
 સભારણાના મગ્રહને જે તમે જોઈવી કરીને લખવા ઈચ્છતા હો તો
 લખો, હુ મારે બોલે જઈશ,—મારે શું ?

રોજ ત્રણ વાગ્યાનો સમય સ્ત્રી વર્ગને વાળ ઓળવાનો સમય
 હતો કવિના શબ્દોમા એ ‘પ્રનાથન—વેળા’ હતી અમારા અદરના
 ઘરમા ને રસોડામાના લાના ઓરડામા દાસીઓ સેતરજી બિછાવી માથું

ઓળવા માટે અરીઠા, તેવ, દાંતિયા વગેરે ગોઠવી દેતી, ને બા, દેઝ વગેરે પોનપોતાની દાનીબા પાને માથા ઓળાવતા બેનતા

એ જ વખતે બીમીઝ નામની એક ઘણાવાળી આવીને ઊભી રહતી મેઠ નવી વહુના કાન માટ મોતીનાં ઝુઝમિયા જાળતા હાથ કે કો'કના નાક માટે ચૂક જોઈતી હોય કે કો'કના અઘાડ માટે મોનાવાહીના ફૂલની જડર હોય, તે ત્યાં લઈ લેતાનું બનડીવાળી આવી બગડીને ટોપવો ખોલે કે તરત નાનામોગ કેટલાયે હાથ નવીનવી બગડી પહેરવા અધીરે બની જતા ઝીંભી ઝીંભી પત્રીવાળી લાખની બનડી, કાવની બનડી વગેરે ખૂબ કુદ્યતા પૂર્વક હાથમાં પડરાવી તેના પેના લઈ એ ચાલી જતી. બગડી વચવાની ને પહેરાવવાની કુદ્યતા તેનામા હતી કયા રગ પછી કયા રગની બગડી પહેરાવવાથી ઓપછે તે એક કળાકારની જેમ એ નમજતી વીધવવી પણ બરાબર એ જ વેળા ભક્તિભાવ ભર્યા ભજનો મ ભજાવવા આવતી બાકિમબામુની નવલકથાઓમાં તમે જે વાંચો છો તે અમે બાગપત્રમા અમારી નજરોનજર નિહાળુ છે અત્યારે બગડી વાલીનું ચિત્ર દોરતા બાવમાનમ પર અકાએકુ એ દરજ ખપ લાગે છે હાથ ઉપરની બગડીઓ ચીતરતી વેળા કયા રગ પછી કોલે રગ લેવો તે નુસ્ત સમજાય છે, ને તેથી તેની ક પના કરવી પડતી નથી તે દિવસે તમે પૂછીનું, કે સાચાવ નારોનો અમોજે કઈ ચીતે થયાવત્ દોર્યો ? અમોડાની ગૂંથણી ને ભાત એ માથું ઓળવાના ઓરડામા બેઠાબેઠા મારા શિશુ મને બરાબર સઘર્ષા હતાં

બા પાટ ઉપર બેઠી હોય અને દાસીઓ નાનીનાની વહુદીકરી ઓના માથા ઓળતી હોય કેટકેટલી જાતના એ અબોડ ને વેણીગુથન ! વૈખણવી ગાતી હોય 'કાનડા છાન્ડે કબરી બારે', અને ગામડાગામની દાસીઓ એ કાનડા ભાતનો અબોડે ગૂંથ તમે ય અબોડા તો લો છો, એ અબોડાના પ્રકાર ! જ્યેબી અબોડે ઈંદોણી અબોડે, ચોટ્ટી ચોટ્ટો, ઝૂલા ચોટ્ટો, ખજૂરી ચોટ્ટો, સાતસરો ચોટ્ટો કેટલા વાપ્તુ ?

કેટલા આને બતાવુ ? યાદી આરતી ફૂલવાળી, ઢેગના પાનમા રૂલ માળા લગને એ ફૂલની માળાઓ બા પોતે જ સલુના અંગામા સુ દર રીતે પહોંચી દેતી. માજલ તારા ડિગના, આમણમા વડમા ઢખાને નાજ પડનાં જ મૂછે તાવ દઈ ઢખાલાલ વરડામા બેમી આગમ ઉગાના મોતીનામુ આવતા, શ્યામતુ દર આવતા હુ મ્યાક મેન્ડોલિન લઈને તો ક્યારક ઈનગજ લઈને બેનતો મોતીનામુ શિવવિવાહનાં ગીતો ગાતા ને એમ અ દિવનો આન દે વીનતા બાની છાપડીમાં હુ નવિન હતો.

ભુવનભાઈ નામની અડ ડણી આવતી બા એને મ્હેની કે વહુઓને ગીત ન ભગવા સખીમ વાદ, માથુર વગેરે એ જાતી ફાફા દાને, તોનશ મૂર એ આ ગીતો જાતી ગાતી મરી ગઈ પણ એ ડેશી મારા મન ઉપર જે છાપ મૂકી નઈ તે મારા કૃષ્ણચીરાના ચિત્રોમા નહિ ઉપની હોત એમ કેમ કહી શમા ?

માખમુ છે કે નન્નીનાં એક કામે લખતીમા બહુ વિખ્યાત ગાનારી હતી રૂપાની પાઠ ઉપર તો એ મૂની એવુ તેનુ એશર્થ હુ સર્વસ્વ જુમાવી કરીને એ ભિખારણની જેમ આવતી અને અમારા વડીલેષા જોગ ચક્કર પામે બેમીને ગીતો ગાતી ને અહીં તહીંથી જે મ્ઈ પાઈ—પૈનો મગતો તે લઈને ચાલી જતી વૃદ્ધાવસ્થા છતાં એનુ ગાનુ કઈ અજબ હતુ અત્યારના ઘણા યે ઉસ્તાદ એની પાસે હારી જાય !

ગીજન પણ આવતો એ પણ ડોસો બની ગયો હતો પણ અજબ ગાઈ શકતો બાને કશુ કે એક વાર એને ગાનો સંભળવો છે બાએ શ્રીજનને મ્હુ એમે કહુ કે હવે ઓધું અગાઉ જેનુ ગાઈ શમીશ ? બામુઓને ગીતો મ ભગવતો ત્યાગે જાઈ શકતો હતો હવે આ બાગડોની મહેફિલમાં શુ ગાઉ ? બા કહે ભવે એમ હોત, છતા પણ એક દિવન ગાવા તો આવો જ ગીજને હા પાડી અને એક દિવન

તેના ગીતોનો આખી રાતનો જવસો ગોપ્તી સગાસ્નેહીઓને આમ તમ અપાતા નાગેરના રાજવી પણ એમા હતા મોટા નૃત્યખડમા મેહકિવ ગોઠવાઈ ગીજન ચાર પ્રહરનાં ચાર ગીતો ગાનાર હતા એમે ગીત શરૂ કર્યું દીક એ જરાયે સુદૃ નહોતો પણ એનું ગળું ?' કોઈક કદ જ જોઈ લેા એક એક ગીત સાભળીએ ને અમે વિસ્મયે ળિગ થઈ અવાક બની જઈએ સૌએ ત ચીન થઈ ત્રણ પહોરના ત્રણ ગીત સાભળ્યા હવ છે-લા પહોરમા છે નુ ગીત હનુ દીવા બધા બુઝાઈ ગયા છે માત્ર એક ગાખો દીપ ટમટમી રહ્યો છે ખજા બારણાં બધ છે ચારે બાજુ નિસ્તબ્ધતા છવાઈ છે સૌ પોતપોતાની બેઠકે સ્થિર થઈને બેઠા છે શ્રીજને ભેરવી ઉપાડી ગીત પૂરુ થતાં છે-લા દીવા બુઝાયો, ને ઉઠાના રનુબદ્ય પ્રકાશે નૃત્યખડમા ડોકિયુ કર્યું કાનડા અને ભેરવીમા શ્રીજન સિદ્ધ હોતો

ફરી પણ એક વાર ગીતો સાભળ્યા હતા એ વખતે હુ ચીતસર ગીતોની ચર્ચા કરતો ક્યાં કોણ ગવેયો—બજવેયો આવ્યો ગયો તેના ખબર રાખતો કાશીથી સરસ્વતીબાઈ નામે એક ગારિકા આવા છે અજબ છે એનું ગળું સાભળવી પડે એક રાતના ૬૦૦ રૂપિયા લે છે શ્યામસુ દરને કહ્યું 'જાઓ, જુઓ તો, કેટલે ઓછે મોઢો કરી શકો છો 'એણે જઈને ઘણી મહેનતે ૩૦૦મા વાત પાકી કરી આવીને એણે કહ્યું કે ત્રણસો રૂપિયા એના ગીત માટે અને બે બૉટલ બ્રાન્ડી આપવી પડે બ્રાન્ડીના નામે જરા ચિતા પેમી કે બા ખિજશે પણ શ્યામસુ દરે કહ્યું કે બ્રાન્ડી પીધા વિના એ ગાઈ જ શકતી નથી ! આખરે બધું ગોઠવાઈ ગયું એ આવી ઢોલે સ્થૂંકાય ને નાક ચીનું જોતા જ ચીતરી થડે નાટોર (નાગેરના રાજવી) કહેકે અવનદા, આ શુ કર્યું ? ત્રણસો રૂપિયા પાણીમા ગયા ! એ સરસ્વતીબાઈ બે ગીત ગાવાની છે નાટોર મૂદગનો સાથ આપવા આવ્યા છે દસ વાગ્યા ને ગીત શરૂ થયું એક જ ગીતમા અગિયાર વાગ્યા નાનું ખોળામા મદગ લઈને

તસ્વીન થઈને બેઠા હતા. સરસ્વતીબાઈના એ અજબ ગાનાના સૂરે એટલો મોટો નૃત્યખંડ ગુંજી રહ્યો હતો. અજબ હતી એની સ્વર સાધના. અમે સૌ—સ્તબ્ધ બનીને બેઠા હતા. એક જ ગીતમાં મેહફિઝ મુગ્ધ બની મહાત થઈ ગઈ. ગીતની અસરમાં બધા તરબોળ હતા. સરસ્વતીબાઈએ કહ્યું, ‘ઓર કુછ ફરમાઈએ.’ પણ એમનું ગીત સાંભળી બીજું કંઈ ફરમાવવાની કોઈની મજદૂર નહોતી. સૌ પરસ્પરના મોં સામે તોંકી રહ્યા. આખરે શ્યામસુંદરને કહ્યું કે એકાદ ભજન થવા દે એમ કહ્યો. કાશીના ભજન માટે ખૂબ સાંભળ્યું છે. અને સરસ્વતીબાઈએ સૌનું પરિચિત એક ભજન ઊપાડ્યું : ‘આઓ તો ઘનચંદલાલ.’ બધા સ્તંભિત થઈ ગયા. મેં ઝટપટ એનું ચિત્ર ચીતપું ને બાજુમાં એ ગીત પણ લખી લીધું. ગીત પૂરું થતાં એ બ્રિટી. પણ બે ગીતને માટે ૩૦૦ રૂપિયા આપ્યા એ વસુલ થવા હોય એમ લાગ્યું.

આ જ રીતે એક વાર નાય પણ જોયો હતો. નાટોરના પુત્રનાં લગ્ન હતાં. નાયગાનની મોટી મેહફિઝ યોજાઈ હતી. કર્ણાટકથી એક વિખ્યાત બાઈજીને બોલાવાઈ હતી. એ ખૂબ ઉસ્તાદ નાયનારી હતી. એની નાનીમા સાથે એ આવી હતી. વૃદ્ધ નાનીમા કાલકાવિન્દની શિષ્યા હતી. મેહફિઝ ગાંડવાઈ ગઈ હતી. વૃદ્ધાની સાથે એની દોહિત્રી પણ પ્રવેશી. વૃદ્ધા પાછળ બેઠી રહી. છેકરીએ નૃત્ય કર્યું. અજબ નૃત્ય કર્યું. નૃત્ય પૂરું થતાં ચારે બાજુથી વાલવા, વાલવાના પોકારો ઊઠ્યા. મને કોણ જાણે શું થયું, તે મેં કહ્યું કે પેલી બુટ્ટીનું નૃત્ય જોવું છે ! નાટોર કહે અવનદા, તમારી આ પત્તંદગી પણ કેવી છે ! મેં કહ્યું એ ભણે એવી રહી, પણ એ બુટ્ટીનું નૃત્ય જોવા મન થયું છે. તમે એને કહો. નક્કી એ કંઈ અજબ એવું નૃત્ય જાણતી હોવી જોઈએ. નાટોરે એને કહેવડાવ્યું. પ્રથમ તો બુટ્ટીએ હા—ના કરી કે હવે પોતે બુટ્ટી થઈ ગઈ છે અને સાથે કંઈ સાજ—શણગાર પણ લાવી નથી. મેં કહ્યું, કંઈ વાંધો નહિ. વિના શણગાર—સાજ ચાલસે. અને બુટ્ટી પોતાની દોહિત્રીને

વઈને જઈ નઈ એ લોભેમા એક નિયમ છે કે મેહકિંવમા એ- નનિકા
 હાજર હાત ત્યાં ગીત નાચે નહિ થોડે વાગ દીલિત્રીના વચ્ચેમા
 નહાત થઈ, જોડાની-પાવજામે પહેલી બુટ્ટીએ મેહકિંવમા પ્રવચ્ચ ક્ષેપો
 એક જાણે નાગીના સૂત છેડ્યા ને ગાંધીમાએ નૃત્ય આગળી ત્રીજી
 થુ કહુ ? - ઈ અજાણ ઉતો એ નાચ ! એના પત્ર જાણે ગાંધીમાએ
 જેત્રાસ જાનના અજાણ-હવામા જા જાણે ફરી રહ્યા હતા ! અને થી
 ગીર્વાનરી એની ગતિ હતી ! એનું વૃદ્ધ મા ભૂલી ગયો નૃત્યના નીંડા
 એન નાચ રાચ 'મુલ્તી' મ્થી બતાવી

વળી બેક વાગ જવંટ હાલમ, વુજેદ નાલેન વજેરે અમે દેશી
 ન ગીતના થોડાક પ્રેમીઓએ મળીને મહાત્મી એક પ્રનિદ્ય બીનમનને
 મોલાયા હતા દર બેકવાડિરે ગતના નવ પછી અમારે ત્યાં એ બીન
 કારની મેક થતી નાલેન-મુખાઓ માટે નારગીનું શરૂન, આગ્રિકીમ,
 પાનરીની જોવણ થતી રાત્રે રહેરનો કોલાલવ લગાડે થમી જતો,
 હામા બાગમે જાણે પ્રિથી લતા, નોક-વાગનું કામજાન પૂરુ થતું
 ને વાગ બાજુનું વાતાવરણ ધાન-પરિવાન બની જતું ત્યાં બીનનાગનાં
 આગળાં વીણા છેડનાં કેનરવિન પત્ર એક વાગ જમારી એવી જેમકા
 આવેલા બીનમગ વીણા વગાડી રહ્યા છે, બાજુમા આખો મીચીને
 કેનરવિન ધાનપત્રે જેમ છે નિહાળીને જ્યુ તે વીણા નાખનાં
 નાખના કંતરવિનના કાન-નાવ લાવયોગ બની ગયા છે ! સૂરનો
 થન ગન નાલેનના મનને સ્પર્શી ગયો હતો ! નનન એક કવાક નુધી
 પૂર્વવદિત સનિત્રી વગાડી બીનકાને વીણા નીચે મૂકી મેહકિંવ પૂરે
 થઈ, પત્ર ની અવાક હતા !

૧૨ : દખણોદો વરડો

જો ડાસાંકોના મકાનમાં પહેલા માળનો દખણોદો વરડો અમારો પેટીકતાર ‘આમ—દરબાર’ ગણાતો આવ્યો છે.

એ વિદ્યાળ વરડો મકાનને એક ખૂલેલી બીજો ખૂલે પહોંચતો હતો. એના પ્રત્યેક વચગાળામાં એકએક જણને બેનવા માટે પ્લાટ બિછાવેલી રહેતી;—એવી તોતિગ કે એને બેસવવા કરવાની હાથ આપણા રામમાં નહોતી. એમાં એક ઈશ્વરબાબુની, એક નવીનબાબુની, એક કાલાચાંદબાબુની, એક અક્ષયબાબુની, એક લેકુંઠબાબુની, એક નગેનબાબુની, એક મોટા દૂવાની, એક નાના દૂવાની, એક બાપુજીની. બંને બાજુએ હારખંધ પાટો પડી રહેતી. એ સૌ નિરનિરાળા વ્યક્તિત્વના સ્વામી હતા. આમાંના ઘણા બહારના હોવા છતાં જોડતલોકોના તદ્દન ઘરના જેવા જ હતા. બાપુજીએ પાળેલો કાકાકોવા પણ આ સૌ સભાસદોમાનો એક જ હોય તેમ પોતાનું સ્થાન શોધીને બેસતો. સવાર—સાંજ ચર્ચાનું ચોગાન એ વરડો જ રહેતું. હોકો ભરી કરીને નોકરો ત્યાં મૂકી જતા. કંચેરીનું કામજાજ પણ ત્યાં થતું. દિવાન આવતા

મોટીરાઓ આવતા, પરિવદ જામતી ગીતો, વાતો ને હાસ્ય, કેટેકેટડુ જે ત્યાં થતું ઈશ્વરજાનુ ને નવીનજાનુ પોતપોતાને સ્થાને બેઠા હોકો ગગણવતા હાથ, બાપુજી આરામખુરશી પર બેઠાનેકા ખોળામાં ડ્રૉઈંગ બોર્ડ રાખી નકલાઓ દેખતા હોય, એવું ઘણી વાર જોયું છે વગડામાં થાભવાની હારમાળા, એના વચગાળામાં દીકરીક જગ્યા, ઊગમણે મોટો ચોડ, અને પછમાલ પાન એવો જ એક નિત્ય—અશી રૂંટ લાગે—પહોળો ચોક

ઈશ્વરજાનુ નજ નવાજ લાકડી ઠક્કક કરતા આવે હાથમાં રૂમાલમાં ઘોડીક તાજી કાચી ડેરીઓ હાથ, ક્યારેક કંઈક બીજું બજારમાં જતુંજતુંની જ નવીનતા આવે એ એમણે લાવવાની આવું એમને બાપુજીનું મૂવન હતું અંકિમે જવાનું ધાવ ત્યાં મુઠી એ વરડામાં જ સૌની બેઠક રહેતી તે પછી એ જગ્યા ખાલી થઈ જતી મોં પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જતા, બાપુજી ઊંઘીને પોતાના કામજાળ્યા પગેવાતા વિશ્વેશ્વર હોકો વગેરે ઉપાડી લેતો, ને પછી ત્યાં અમે બાળકો પ્રવેગતા ક્યારેક નવીન જાનુ તે વખતે પણ એકા હાથ અને તો અમે તેમને જલેતા કે અમને ફૂંની ફેરમાં લઈ જવા પડ્યો, ઈડન ગાર્ડનમાં કેરવી લાવવા પડ્યો અમારો આ અરજી બાપુજી પાને રજૂ થતી, ને એમની મજાથી મળતી અમારું ધાવું થતું

પૂજા—(નવરાત્રિના તહેવારોમાં) એ વરડામાં ભાતભાતની ભીડ જામતી ચીના લાડો આવતા ને નવા જુટ—જોડાના માપ અપાતા અમને તોને ત્યાર ત્યાં જોવાવાતા છાપાના કાગળની ઘડી કરી, તેની પાતળી 'ટેપ' જેવું બતાવી તેનાથી એ ચીનાઓ અમારા પગનું માપ લેતા. હજુ જે એમનાં આગળ નજર નામે તરવડે છે દરજી આવતો ને ઈશ્વરજાનુનો નાદ તબલાતો કે 'અં એ જોસ્તાગર આવ્યો છે, આવો આવો બાઈ નો, માપ આપવા મલે.' અને કપડાની ફૂટપટ્ટી લઈ દુંદાઓ દરજી ઊભા છે, એમ્ને ધાવું પહેરણું ને ઊંચી ટિવાઈની

ચક્ર આમની ગેપી પછી છે એ અમને પૂતળાની જેમ થા નાજી દેરવી દેરવીને માપ લેતા ને વિદાય કરતા તે પછી ઈશ્વરના પોતે ડીમીને તેની પાને ડીલા રહેતા ને કહતા કે લે, હવે મારુ પાત્ર માપ લઈ લે એક ઝગમગ—પૂજા આવે છે આમ કહી એ બાપુજી તરફ જોતા બીજા બાજુ બરાનગરનો પજાબી શાલવાળો ભાતભાતના જાતીના ફૂલવાળુ કાપડને કિનપાત્રનુ પોન્ડુ છેડીને બેમે હાથ બાપુજીની પગદગી મુજબનુ કાપડ લેવા ઈ જતા જ નવીનબાનુ કહેતા, ‘બાપા, હવે અમારા નાનિન માટે પાત્ર એક અગરખુ ભેજાભેજુ થઈ જવા દો’

અત્રારિયા પાત્ર આવીને ડીલો હાથ એનું નામ હતું ગોંડિયલ સાહેબ અમે બાપકો અને ડિગ્રેલ નાહિર કહેતા એ ખાલ યહુદી હતો જામે શેરપિયરના મર્વન્ટ ઓવ વેનીમનો શાર્ફવોક ડાવતો થઈને જોડાનોકોના મમનમા હસ્તમુવનુ અત્રાર વેવવા ડિતચી આપો હોય તેનું લાભુ બરાનર તેવો જ રડગ અને તેવો જ પાલરવથ વાં પડતું પહોળુ—દીનુ અચકન અને એના ઉપર બાલ વિનાનુ જમીન ઝીણા ઝીણા હારમથ બગન એના ઉપર ઝગમગ કરતા ઓંગઝેમના રિત્રમા એવા જ બગન મે ચીનચી છે એ અત્રાર વેવવા આવતા જ ઈશ્વરનાનુ, અમયનાનુ વગેરે તરી ઉપર ફવીટાચી ‘જોઈએ કેવુક છે અત્રાર’ શ્લોક, તેને અત્રારવાગુ કરી પૂમડુ કાનમા બરાવના પૂજા વખતે અમને નવા કપડા ને રચમી રમાત મળતા, એ રમાવમા ઝપિયા—મૈલા બાપી રમાનાથ દાકરને ઘેર જાત્રામા ભાન લેવા જતો એ વાત તમને નથી કહીને? કહીશ, કહીશ, બધુ મે વાતહરતી શ્લોક નંદ ફરાથના પેલા જૂના ભારિયાની જેમ મન આગવયાછાની વાતેમા દરનુ ફેં છે ડેલા મે જમાનાની કેટકેટલી વસ્તુઓ ભરેનુ એ ઘા છે તાજી ને ભાગીનૂની, નજીવી ને કિમતી, કેટલી મે ચીજો એમા દાની છે લેવાય એટલું

૧ જત્રા ભવાઈન મળતો જગાળમા ચાલુ એક નાટ્ય પ્રકાર જેમા કથાવગુ મોટા લાંબા ધાર્મિક હોય છે

લઈ જાઓ આ વેળા લેથી હું મેં લખવા થઈને નિરાતે છૂટી થક
હા, એ ગ્યમી રૂમાલ અંકિત સાત્ર જ લાવી આપતા તે ઉપરાંત
અમને નીન બટ મળતી અતારતી ઝીંઝીઝીંઝી છીંછીંજા

ભાતભાતના માણસ આવતા ન ભાતભાતની વાતા થતી એ
વરજમા અક વળા વિવાયતથી માલકામ્કાપ (સૂમ્મથ થત્ર) આપ્યું
પેડી ખોવાની હતી માલ જાલ મ્વાલ ધામથી અમાલ પી પૈકે સ્ત્રી
હતી, ક પડી ઉડાજા વગેરે આખો મધમવી ઉડતા 'શુ ધામ છે
આ હા' કહતા અ વગેરે આ હતા તરવા નીન થોડું થોડું લઈને
એ ધાન પોતાના હાથમા નાખ્યું થાડું ધાન મગનની અંર પાલ
નોને પહોંચી યુ 'છોડીજાને માણુ ધારતો મગાવો થશે' !
માલકામ્કાપ તો અત્ર બાજુએ પડી ગયું ને ધાનની જ વાલ વાલ થઈ
રહી ! થોડી વારમાં તો બુ ધામ મ્વાલ પેડી યુ મેં પાલ ટોથો
ભરીને થીડુ ધામ વિન સુસી એ ખિસ્નામા રહેતું વારવાર
લાયની મુઠીમા લઈ મુઠતો ને મગ માતો

તે પછી એક વાર અમાલ એ વગેરે માન ખાનાં એક
રાત્રી—અધોથી આના નવારથી ત્રુ મામત્ર એના કામમજમા હતા
અને જોત્રા અમને તોને જામ ત્રા આપી ત્રા જોત્રા હોત્રા એ ની
જાવજો 'રામત્ર આપો છે રામત્ર' મ્મત્રા અમ ની માગ છોમ્મત્ર ત્રા
ત્રા ત્રા નયા બા અને કંઠિયાઓ બાડીના ખાખાં વાટે એને
જોતાં ત્રા બાત્ર જુડા ત્રાને ત્રમ્મુ કૂત્રુલ ત્રા રામત્રની વાતા
વાત્રી એ ત્રા લત્રો રામત્ર જોત્રા મન પાલ થાત્રા અને ત્રાથે બીત્ર
પાલ વાત્રા 'જાત્રે છે—આત્ર છે—આ આપો' એત્રા થોત્રા મત્રી નયો
હત્રો વાર બાજુ બાપુજીના પાત્રેશ નત્રવા વગેરે દરત્રા હતા તેને
જોત્રા દેલત્રા બરાડી રિમ્મત્રા 'આ નત્રવાઓને લત્રવી પેડી બાજુ
લગે જતા પેડી બાજુ નાં ત્રો રામત્ર એને ખાઈ જાત્રે' એ
ત્રા નયો જામ ત્રુ જાત્રીત્રા થત્રા ત્રા જાત્રે ગુ થે થત્રે ! થોડી વાર

રામન આસો પા એ તો માણુન હતો, વિશ્વેશ્વર તેવો જ! દેખાવમા દૂબળો પાનજો, નાનોનીધો, નારા માલસ જેવો જ એ દેખાતો હતો એને જોઈ એમે એકદમ હતાશ બની ગયા નોકને મોટા એવા અક થાજમા રંગોડામાથી મીઝીક પ્રમાણમા કાનુ માન કાપીને લાવ્યા એની નામે એ મૂના, નેમા થોડુક મીકુ ભમરાવીને હપહપ કરતા થોડીક જ વાગમા આખો થાજ એ વડ કરી ગયો ને છાવેરી રકમ ખિને ધાકીને ચાલ્યો ગયો!

એ જમાનાના નાનામોટા મીની કઈ ને કઈ ખામિયત હતી અમયમાનુ દિઠકાટ બાનુ બનીને આવના એની તો ઘણી વાનો થઈ જઈ છે એ વખતે ડેશન નીકળેરી રપોવપ અને અઝડ ઈસીદાર શર્ટ પહેરવાની એવુ શર્ટ પહેરીને અક્ષયબાનુ આવેલા એમનો વાન ગામજો હતો બાનરિયા વાગ, મૂછ વગ દીધીવી ને હાથે વીટી ક્યાન્કે મીતો પાન જાતા એમનુ ગનુ બહુ મીકુ હતુ ગોતો તો પાક નથી, પાનુ એમના રાગરાગિણીઓના સૂર હજુ આજે પે કાનમા નુજે છે બાની ત્યારે તો હુ હતો પે કેવડન, માડ છ સાત વર્ષનો હોઈશ. હ, એ અક્ષયબાનુ નવી ઠનના કડક પંચેટનુ શર્ટ પહેરી પાન પગ બેન છે ને મે એમની પામે જઈ છાતી પરના કડક ઈસીદાર પંચેટ ઉપર હાથ દેવના કહ્યુ કે, 'અમયમાનુ આ તો ખડખડિયા ખાડી બનાવી લોય એવુ લાગે છે!' મારુ આ બોલનુ ને નાગોત્રાય જમાનુ ત્રા-હા કરનુ હનવુ, અ જોઈ હુ તો કઈ જાનુ મુસો ડી જેમે લોકે તેમ ત્યાથી પેભારા જ ગણી ગયો નાજે ડીવી એ ખડખડિયા ખાડીવાળી વાન ઉપર મીને હસના નાભજેના

ચીના દગજ થયુ બાન બાનના આવના, તેથી જ હજુ પે વાદ આવના એનુ ચિત્ર સ્પષ્ટપણે નજર નામે જોઈ જનવ છે ઈશ્વરબાનુએ થોડીક ચીની ભાસા શીખવી હતી 'ડેન દે પાનવા, ઓડેન દે પાનવા કા ને!' એની અર્ ડનાર અખો હજ કે જેવ આ પચ્ચ

પહેરાવ્યા ને પેલા પગમાં યે પહેરાવ્યા; પણ બેઉ પગમાં કંઠે છે. ચીના દરજી આવતાં જ અમે એને ઘેરીવળીને આ ચીની ભાષા બોલતા ને એ હસતો. પહોળો ને ઢીલા પાંચળમો અને કળો ચાપના કોટ, એ હતો એનો પહેરવેશ બરાબર એની જ નકલ કરીને હું—' એ મુન કાર્પ આર કોરબો ' ના ('આવું કામ હવે નહિ કરું') નામના પ્રહસનમાં ઊતર્યો હતો.

શ્રીકંઠબાબુ આવતા. આ અહીંના સવપુરથી અવારનવાર કલકત્તા મોટાદાદાજીને મળવા આવતા એ વૃદ્ધનો ચહેરો આજે પણ મને બરાબર યાદ છે. પાકેલી કેરી જેવો વાન, માથે જરીની ટોપી. પાટ પર બેસી ગાતા: 'બ્રહ્મ કૃપા હિ કેવલમ્' ને 'પુણ્યપુર્ણેન જદિ પ્રેમધનં કોડપિ લભેત્.' અમે પણ બે હાથ ઉંચા કરીને ગાતા 'કોડપિ લભેત્ કોડપિ લભેત્' પેલે દિવસે, સાતમી પોપે છાતિમધુક્ષ* નીવે મળતી સભામાં દરવરમે એ જ ગીત ગવાય છે એમ જાણ્યું. એ ગીત સાંભળતાં જ બાળપણમાં શ્રીકંઠબાબુને મોંએ સાંભળેલું ગીત યાદ આવી ગયું. માઠ—સિત્તેરે વરસ પછી પણ એ સાંભળતા નજર સામે શ્રીકંઠબાબુ પાટ ઉપર બેસી એ ગીત ગાતા હોય અને અમે નાચતા હોઈએ એવું ચિત્ર તરવરી ઊઠ્યું.

નાની એવી એક સિતાર એમની પાસે રહેતી. એ સિતાર વગાડતા અને અમને નચાવતા. નાતાં બાજકો એમને ખૂબ જ વહાલાં હતાં. મોટા દાદાજી સાથે એમને ગાઢ મૈત્રી હતી. એમને ત્યાં જતાં વચ્ચે થાક ખાવા છાતિમ વૃક્ષ નીવે બેસતા. સ્ટેશનેથી પાંચખીમાં આવતા. વચ્ચે ત્યાં થોડે આરામ લઈ પછી નિધીને ત્યાં જતા.

મોટા દાદાજીને આ સ્થળ અત્યંત ગમી ગયું હતું અને એથી જ અહીં બોલપુરમાં આશ્રમ સ્થાપવાનું એમણે વિચાર્યું હતું. ત્યારે અહીંની આ બધીજ જગ્યા શ્રીકંઠ બાબુના હાથમાં હતી.

એ જમાનામા વડિયોનુ—જુજીનોનુ કે] માન હતુ તે નાભજો એક વખત આમ—દરબાર ભરાયો હતો, ત્યા ખબર આવ્યા કે પાયુર ઘાટાથી કાચીકૃષ્ણ ઠાકુર મગવા આવે છે એ સાબળતા જ સી સ્તંભ બની ગયા ! હોકા વગેરે ઝટપટ ઠાકુરે પાડી દેવાયા બાપુજી ધરમા જઈને કપડા બાંધાવી કચીને તૈયાર થઈ ગયા વડીલ આવે છે એટલે મો ડાહ્યાડમરા થઈ એમની રાહ જોવા લાગ્યા નાના બાગકની જેમ વડીલથી તેઓ દબાતા વડિયો આવના તેમનું મનમાન કરવાની આ એક રીત ગણાતી મોટા દાદાજી આવેલા એ વાત તો હુ કહી ગયો છુ ને ?—ઢેવડીથી તે છેક ઉપર સુધી સાકનૂફી, રગનગાન ને સાજ—સજવટ જાણે ઘેર વરરાજા ન આવતા હોય !

જોડાસોંકોના ધરના એ દક્ષિણ—વડ ડની આમોહવા કંઈ જુદી જ હતી એ આમોહવામા જ અમે નાનેથી મોટા થતા આ મકાનની જેમ સામેના મકાનમા પણ આવો જ દખણાટો વર ડો હતો ફરજીને મોઢે સાબળેલુ કે ત્યાં સાજ વેળા દાદાજીની મેહકિલ જમતી અવારનવાર બેવફૂલ અને જૂઠાંની સૌરભે મકાન આખુ મધમધી ઊંડુ એ પછી મોટા બાપુજીના અમલમાં તેઓ ત્યા બેસતા કૃષ્ણકમલ ભટ્ટાચાર્ય અને બીજા મોટામોટા ફિ—સૂઝે આવતા એક વાર ‘સ્વપ્નપ્રવાસ’ નું વાચન થવાનુ હતુ ત્યારે આ વરડામાથી બાપુજી વગેરે સી એ વરડામા પહોચી ગએલા વચ્ચેવચ્ચે મોટા બાપુજીનુ મુક્ત હાસ્ય સંભળાનુ,— એનુ કે એ આખી શેરીમા જ ભળાનુ

તે પછી અમારા સમયમા—જ્યારે મકાનના દખણાટા વરડામા બેસવાની અમારી ઉમર થઇ ત્યાર—અમારી સાથે હતા મોતીનાબુ, અક્ષયબાનુ, ઈશ્વરબાનુ,—નવીનબાનુ—અને દાદાજીની વારીના એક વૃદ્ધ કોક મુખુજીએ કે એવુ જ કંઈ નામ હતુ તેમની છત્રી મે ચીતરી છે એમનો ચહેરો, ગીત, ગજાનો સૂર બધુ જ મનમા એવુ ને એવુ તાજુ હો, સાદા સાદા ફિનરહાં સુધુ કે દાદાજીના કીશનમાતામા એ જો ૭

ગાતા વચ્ચેવચ્ચે અમને સીને પણ ગીતો સ્થળજાવતા આ ત્રણ પેઢીના ત્રણવાર વૃદ્ધો સાથે અમે ત્રણે ભાઈઓએ મેલફિલ જમાવી હતી

એ જ દક્ષિણાદા વરડામાં, એ જ હોકા-નગીના સાજસર જમ સાથે અમે બેસતા બાપુજી જ્યાં બેસતા ત્યાં બેગીને મોટાભાઈ (ગગનેન્દ્રનાથ ઠાકુર) ચિત્રો ચીતરતા તેમનાથી જ્યાં દૂરના પૂર્વ વચગાળામાં એક બાળુ હુ બેસતો, ને મારા પછીની જગ્યાએ બેસતા મમરદા (સમરેન્દ્રનાથ ઠાકુર) અમારી બેઠકમાં પણ એ જ રીતે શાવવાળાઓ અને નવા નવા મિત્રો-દોસ્તો આવતા સામેના બગીચામાં એ જ બધા વૃક્ષો હતાં દાદાજીએ હાથે વાવેલી નાગિયેરી ને ફૂલમ બાપુજીએ શૌખથી તૈયાર કરાવેલા બગીચામાં એ જ ફુવારો ઊડતો હતો એ જ ભાગવત માળી બધું એ વરડામાં બેઠાજેઠા દેખાતું સાજે પાકા બાધેલા ગોળ ચમૂતરા ઉપર બેસું, કાચના પાત્ર વાળા હોકામાં એ જ ગુલાબ-પાદડી ભેળવીને તમાકુ પીઉં જમાનો બદલાયો હોવા છતાં જાણે પોતે બદલાયો ન હોય તેમ ત્રણ પેઢીની આબોહવા થોડીક થોડીક ત્યારે પણ એ દખલાદા વરડામાં વહેતી હતી ડ્રામૅટિક કલબનું શાસ્ત્ર કરવાનું હતું એ જ વરડામાં ભોજન માટેનું લાબુ ટેબલ પથરાયું લામો ડગલો પહેરલો એ જ નવીન બબરચી અને એ જ વિશ્વેશ્વર દેખાયા એ જ બવા જૂના ગુમ્મરનત્તી પેટાયા, ખેટ-ગ્લાસ ગોઠવાયા ત્રણ પેઢીના એ બધા ગીનોના સૂર આવીને નવાનવા ગીતોના સૂર સાથે ભજવા લાગ્યા,—રવિકાકાના ગીતો સાથે, દિગ્ગજાનુના ગીતો માથે ભગી ગયા

અને એ પછીના વધુ આધુનિક કાળમાં જ્યારે અમે આર્ટિસ્ટ બની ગયા ને આર્ટ સોસાયટીના સભ્ય બની ગયા તે દિવસોમાં મોટા મોટા સાહેબ-સુબા, જજ મૅજિસ્ટ્રેટ ને લાટસાહેબો ઘેર આવતા ત્યારે નારગીનું યરનન, પાન-નતમાટું, બેલફૂલ વગેરેની એ દખલાદો વરડા મહેકી ઊઠતો વરડાનો બાળુના જ મોટા સ્ટુડિયોમાં બીનકારનું બીન

મોડી રાતે થંભી જતું અને સૌ સ્તબ્ધ થઈ જતા. વળી જ્યારે ઘરમાં કોઈના વિવાહ હોય ત્યારે સામાજિક વ્યવહાર પણ ત્યાં જ ચાલે. સ્ત્રી વર્ગ થાળ સજવતો અને ભેટ મોકલવાના યાજ્ઞોષી એ લાંબા વરંડો આખો ભરચક થઈ જતો.

૧૩ : દખણાદો વરંડો

તમે કદાચ વિચારતા હશે કે હું ઘરમાં—સ્કુલમાં બેઠો બેઠો જ ચિત્રો દોરતો હોઈશ. પણ એવું નહોતું વરંડામાં એક બાજુએ હું બેસતો ને બીજી બાજુએ વિદ્યાર્થીઓ બેમતા. મારે મુસ્લિમ વિદ્યાર્થી સમિતિના એક બાજુ આસન લઈ આખો દિવસ ચીતરતો રહેતો ને સાંજ પડનાં મક્કા તરફ મોં કરી નમાઝ પણ એ વરંડામાં જ ભણી લેતો. દક્ષિણ તરફના એ વરંડામાં સહુ આવે, બેને, ચિત્રો ચીતરે અને ગીતો ગાય, ને વાતો પણ ચાલે. અને એ રીતે જ હું ચિત્રો ચીતરવા દેવાનો છું. પેલો પાગલ અવિનાથ પણ આવતો. પોતાનો ખેલ દેખાડવા સાથે જાતજાતના લોકોને તેડી લાવતો. એક દિવસ વળી એક જણ આવ્યો, તે ‘ફૂ’ કરતોક ને આખા મકાનને ગુલાબની સુવાસે મહેકમહેક કરી દઈ ચાલ્યો ગયો ! વરંડો જાણે જીવતું જગતું એક મ્યુઝિયમ હતું. ત્યાં જાતભાતના લોકો જોવા મળતા. બહાર નીકળ્યા વિના જ આ બધું થતું, તેઓ આપમેળે જ ત્યાં આવતા.

એમાં એક હતો પૂર્ણ મુખજીજે. માથે લગભગ વાળ જ નહિ. ચાચરાતું પોષટિયા નાકવાળું મોં. એ મરતો હતો. બાને બોલાવીને

તે 'મા, મા ગગાપાત્રાએ જવું છે' બાએ અમને કહ્યું, 'આને જોડવા કરી દેજે' ને અમે જોડવાથી શ્રી આપો માણસ મરી જાય અને જો રીતે અને દાદરો બાંધીને લઈ જાય તે રીતે જ એને કાઢી જવામા આવ્યો. બીજો માણસ બા ઊભીઊભી જુએ છે, પડને માગથી અમે જેઈએ છીએ જુદો કાઢીમા સૂતોસૂતો જુએ છે ઉપર માને જોતા જ તેણે બે હાથ જેડીને પ્રણામ કર્યા અને માથું હલાવીને ઈશ્વારાથી અમને પણ કહ્યું કે જાઉં છું લોકો તેને ખભે ઉપાડીને હરિ બોલો કરતા કાઢી ગયા આ બધું વરણમાથી જ દખાતું જાણે બૌદ્ધમા બેઠામેઠા એક એક દરજ્જા જેતા લોઈએ પારમનાથનું સરવસ જેમું, લગનનો વરઘો જેથો ને જીવનાજીવત પૂરવને કાઢી જતા જેથો.

મોતીબાનુની છબી તો તમે જેઈ છે ને? એ મોગભાઈએ ચીતરેલી ખુશી ઉપર બેઠેમેઠા એ જુદો લોકો ગડગડાવી રહ્યો છે, લોકો પીતાંપીતા તેની મૂછો પણ સોનેરી થઈ ગએલી સવારે કલાવિપરક કામકાજ થતું, અને સાંજે એ મોતીબાનુ સાથે અમે ગીતોની ચર્ચા કરતા મેહફિલ જમાવતા હું મેં જીવન કે ઈસરાજ વગાડું અને એ પાયાની અથવા શિવવિવાહના ગીતો ગાય બહુ રસિક માણસ હતા દીકરાના વિવાહ ટાણે માંડેલા નાખવાનો હતો પણ મોતીબાનુ વિના બીજું કોઈ એ કામ જ બાળી શકે તેમ નહોતું શહેરમા કપાના કપાર ફરીને કારીગરને ભેગા કરી નકશા મુજબ માડવો બંધાવે અને પોતે એક બાજુ બેઠામેઠા લોકો ગગડાવે મૃત્યુ પછી મેં આ મોતીબાનુ એક વાર દેખાયા હતા એ એક વિચિત્ર વાત છે.

એક વાર એ ખૂબ જ માદા પડી ગએલા એમના દીકરાએ આવીને કહ્યું કે હવે બચશે નહિ એ તેમને દેશમાં લઈ ગયો પછી કઈ ખરખર આવી નહિ મને થયું કે શું થયું હતું? ઘણા દિવસ પછી એક દિવસ એ પાછા આવ્યા તાજમાજ અને લાલગુલાવ ચહેરા સાથે મેં પૂછ્યું, 'આવા જુવાની ક્યાથી થઈ આવ્યા?' એમણે કહ્યું, 'આ

વખતે તો પાછા ઊઠવાની વાત જ નહોતી ખૂબ પીડિતો હતો, ડૉક્ટર વેદની દવા ખાતો હતો પણ કોઈ રીતે કંઈ ફેર પડતો નહોતો છેવટે એક દિવસ ગામના મૌંડવીએ આવીને કહ્યું કે 'ઠાકુર, આ દવાખવાથી કાંઈ નહિ વળે મારી એક દવા ખાશો ?' થોડોક શેરવો બનાવીને રોજ લેતો આવીય ઘણા દિવસથી હેરાન થતો હતો એટલે તેને હા પાડી અને એ શેરવો ખાતાખાતા જ આ તમે જુઓ છો તેવો ચહેરો બની ગયો ' મેં કહ્યું, 'એ તો બહુ સારું' હજુ યે થોડેથોડો ચાનુ જ રાખજો બબરચી બનાવી દેશે ' એણે કહ્યું, 'ના, હવે જરૂર નથી' પણ એ પછી જ્યારે ખરાખરીનો સાદ પડ્યો ત્યારે એ ગયા અને પાછા ન જ આવ્યા એ વખતે પણ એ માદા પડ્યા અને દીકરો તેમને દેશમાં લઈ ગયો,—લગભગ પરાણેપરાણે ઘણા દિવસ સુધી કાંઈ ખબર ન મળ્યા વિચારતો હતો કે આ વખતે પણ એકાએક આવીને ઊભા રહેશે સવારે વરડામાં બેઠો હતો, ત્યાં એક માણસ ધીરેધીરે બગીચામાં પ્રવેશ્યો જોઈ તો મોતીબાનુ ! નોકરોને કહ્યું, 'એ ય જુઓ, જુઓ, મોતીબાનુ આવે છે તમારું—પાણી તૈયાર કરી રાખો' નોકર નીચે દોડ્યો જઈને જુએ તો કોઈ ન મળે ! મેં કહ્યું, 'મેં મારી સગી આપ્તિ, ઘોળે દિવસે એમને બગીચામાં આવતા જોયા છે ને ! જરા સરખી રીતે જો, આજુબાજુ હશે જય ક્યાં ?' પણ એ સોધ્યા ન જ મળ્યા ! બેચાર દિવસ પછી એમના દીકરાએ આવીને ખબર આપ્યા કે તેમનું અવસાન થયું છે એમને ય આ વરડાનું આકર્ષણ હતું !

એ દખાણાદા વરડાની માયામમતા શું વૃદ્ધ કે શું બાળક કોઈ મૂકી સકતું નહોતું ઈશ્વરબાજુ આવતા દારકાનાથ ઘકુરના જમાનાના આગબોટ જેવા જબ્બર કોચ ઉપર બેઠામેઠા નાનપણમાં એમની પાસે એ જમાનાની વાતો ઘણી યે વાર સાંભળી છે બરાબર મુકરર જગ્યાએ જ એમની પાટ રહેતી તે જગ્યાતરા ખસતા તો એ હોહા કરી ઊકતા કોઈક કોઈક દિવસ અમે તોફાન કરીને એમની એ જગ્યા પચાવી પાડતા,

અને ત્યાં એ કહેતા, ભાઈ, મારી જગ્યાએ શા માટે ? બીજી દોઈ પાટ એમને પત્ત દ નહેતી પોતાની પાટ ઉપર જ 'લા શ' કરીને બેસતા એ, 'લા શ' કેવી નિરાંત—જાસામની હતી ! આવતાજતાં બગીચાના ધામ ઉપર એ પગ લૂછતા આવતા—એ જ એમનું પગનૂછણ હતું એ ઈશ્વરજાનુ માતા પડયા ૮૦ વર્ષે આખનું ઔપચારન કય પુ આખો સારી થઈ રાજના છાપા પાસે વાંચતા એક દિવસ મ્હે, 'ખમર છે ભાઈ, મને ઘરડેઘડપણ દાત ફૂટયો છે ! નવો અવતાર મળ્યો છે બહુ જ સ્ફૂર્તિ લાગે છે' એ નવીનજાનુને ઘેર છે અવારનવાર બંધને એમને જોઈ આવુ છુ એ કહે છે, 'બહુ જ માડુ છે ભાઈ ! હવે તો આવની કાંઠે જ આવીને બેસીશ તમારા વરડામાં.' છેક મૃત્યુને દિવસે પણ એમણે કહેનું કે આવની કાંઠે તો વરડામાં આવીશ જ પણ એ ફરી ન આવી શક્યા

પૂર્વજાનુની જેમ ઈશ્વરજાનુને કાઢી ગયા એ પણ એ વરડામાંથી જોયુ હતું એમની વાનની લાકડી એ મને આપતા ગયા હતા એ જૂની લાકડી હતી માથે એક પથ્થર બેસાડ્યો હતો એમણે જાતે જ એ કારીગરી કરી હતી બાજપાસમાં એ પથ્થર કાઢી લેવા લુ મહેનત કરતો ત્યાં એ કહેતા કે રહેવા દે ભાઈ, રહેવા દે લાકડીમાં એક મોરચો છે, ઠાકણાનો આ પથ્થર કાઢી લઈશ તો એ ઊડી જશે ! મુશિંદાનાદના ખાસ વાસની બનેલી એ દરવાની લાકડી હતી નાટકમાં એમને દરવાન થવું પડતું ત્યાં એ લામી કામ લાગની એ કહતા કે આ ઘરમાં આ દાકી રાખવાનો નાવ મારાથી શરૂ થયો છે એ લાકડી વડે જ મોટા ભાઈના એક ચિત્રને મેં મડયુ હતું

નવીનજાનુ એક રમૂજી માણસ હતા થરત મારીને નાલુ મેઈવ ટ્રેઈન ચોભાવીને એમણે નોકરી ગુમાવેલી વાથી પ નુ બનીને ઘરમાં મૂતા હતા ચોર ઘરમાં પ્રવેશીને નજર સામેથી બધું જ કંઈ ઉપાડી ગયા, પણ હાલવાની શક્તિ નહિ ! બૂમરાણ ક્યું, પણ કંઈ કામ ન

આવ્યું પત્ની સાથે જરાક ઝઘડો થાય કે તુરત નોકર પ્રેમવાદને બોલાવે, ને કહે, ‘મારી છરી લાવ તો આજે હવે ગામા હુલાવી જ દઉં હવે વધુ જીવવું નથી’ નોકર એકદમ અભિયાતી છરી લાવીને પાસે મૂકે કે તરત કહે, ‘આ શા માટે? મારી પેલી કેરી કાપવાની બુઠી છરી લઈ આવ!’ આવી તો એમની કેટલીયે વાતો છે એ પણ ગયા

માના માટા પોત્ર, માટાબાઈના મોટા પુત્ર ગુપુના લગ્ન થયા દક્ષિણ બાજુના વરડામા અને માડવામા ચાર બાજુએ હુમ્મરદીવા ને રંગીન ફાનસો મૂકીને માતીબાજુએ એકદમ ગર્વનગરી ખડી કરી દીધી હતી નૂન, ગીન અને ટેખાવ વડ અદર—બહાર, નાયધર—બગીચા—વરડા—જોડા સૌંકોનું આખું ઘર જગલગી ઊઠ્યું હતું

એ પછી કલકત્તામા પ્લેગ આવ્યો, ધરતીકપ થયો જોડાસૌંકોનું મકાન મૂકી ચૌરગી ઉપર રહેવા ગયો ત્યાં ગુપુ મેનિનજઈટિસમા માના ખોળામાં માથું મૂકી સદાને માટે ચા પો મા એની નાતી વહુને હવે ચાપીને રડયા હતા ‘મારો બધો જૂનો શોક આજે હવેમા તાજે થાય છે’ અને પછી ફરીથી હું દખ્ખાદા વરડવાળા મૂળ જોડાસૌંકોના મકાનમા રહેવા ચાલ્યો ગયો

જાજર ઝંઝવાત પછી યાત્રાળુઓને લઈને જાણજ પાછું બંદરે લાગ્યું હતું માનું મન અસ્વસ્થ હતું એમને કંઈ રીતે શાંતિ મળે એ જ ચિંતા હતી ત્યાર મા અમાર માટે એવી ચિંતા કરતા હતા દિવસો એમ વીતતા હતા એવામા દિનેશબાનુ આવ્યા એ એક દિવસ સેત્રનાથ ચુડામણિને બોલાવી લાવ્યા નક્કી થયું કે રીતસર ભાગવતની કથા કરાવવી માને કહીને બધી ગોઠવણ કરાવી કથાકાર માટે નાયધરમા આસન ગોઠવાયું કથાકાર આસન જમાવીને બેઠા બાજક—બુઢા, નોકર—દાસી, રામા—દાટી, આત્મીય—સ્વજન સહુને સમાચાર પહોંચાડ્યા કે કથા થશે મહિનાઓ સુધી એ ચાનું રહી કથાકાર સેત્રનાથે ખૂબ

જમાવટ કરી નગીવાળા પડદાની આગળે ગુપ્તની વિધવા વધુને પાસે બેસાડીને મા માંભજવા બેનનાં સેત્રનાથની કહેણી અદભુત હતી, એનું ગળુ પણ મીઠું હતું. વરણની જોડાજોડ આવેલું નાચધર ત્યાં જ અખવાતી ગધર્વનગરી જેવું જ્ઞાન-ઉદારસીન જાણતું તેમાં જ સેત્રનાથ કથક માના મનની સ્થિતિ અનુસાર એક પછી એક ભાગવન—કથા કહ્યે જતો હતો આ રીતે લગભગ એક વરસ ગયું.

તે પછી એક દિવસ રવિઝાકએ બહારગામથી પાછા ફરતાં આવીને કહ્યું, 'શિવ મીર્નાનીને બોલાવી ગીતો સંભળાવે તારી બાને એ બહુ ગમશે મેં પણ એવા ગીતો કંઈ નાભળ્યાં નથી' અને એને બોલાવાયો એણે અજાજ રંગ જમાવ્યો હતો તો કીર્તનિયો, પણ સાચે જ કલાકાર હતો મોટાભાઈએ દોરેલું એનું ચિત્ર છે ભરાવદાર ગોળમટોળ ચહેરો હતો એનો ગોપલીવાના ગીતો એ કંઈ રીતે ગાશે એ જ હું વિચારતો હતો પણ જ્યારે તેણે એ એ કરીને મુરાવટ થક કંઈ અને આવા—આવા—કહેતાં ગોવાળાનાં ગીત થક કંઈ ત્યાં હું અવાક થઈ ગયો ઘણા દિવસો સુધી એ ગીતો ચા-ચા કરતાં મથુરાથી લઈને આખી જે કૃષ્ણચીલા એણે સંભળાવી હતી.

ત્યારે સેત્રનાથ કથકને રજા અપાઈ એ કહેતો ગયો કે રવિનાથએ આવીને મારી જમાવેલી મિજલસ વીંખી નાખી મારી પાસેથી એક ચિત્ર એ માગી ગયેલો એના વર્ણન મુજબ જ એક કમળના ફૂલ ઉપર ઊભેલા બાલકૃષ્ણનું એ ચિત્ર હતું એ કહેતો હતો કે હું એની પૂજા કરીશ તેની સાથે એ છબી કાઢી ગઈ તે પછી એના અવસાન બાદ એ છબી કોના હાથમાં ગઈ એની ખબર નથી પણ ઘોડા દિવસ પહેલાં એ ક્યાંક છપાએલી જોઈ હતી.

તે પછી એક દિવસ બાએ પણ વિદાય લીધી મોટાભાઈ પણ જોડા સંકોના મકાનને શૂન્ય કરીને ચા-ચા ગયા.

ધીઁ ધીઁ મરતા અમારા દક્ષિણ વરજના જવંતાઆ બધ થયા રવિમકા સાથ લખની ગયા હતા ગોમતીને કાક બાલ્યાહના આમદરનારના ભગ્ન સ્ત્રુપ ઉપર બેઠાબેઠા અમારા દક્ષિણ વરજના દિવસે યાદ આવતા ત્યાર પછી જ્યાર એ વરજો ખરખર ખડર બની ગયા ત્યાં પણ અની માયા મુકી મુકાતી નહાતી ભાઈ, બધુ, ન ગી, વિદ્યાથી બધા વાન્યા ગયા છતાં અ વિશાળ શૂન્ય મકાનના દખલાદા વરમા અકવા મમામમા હુ પૂનગા બનાવતો વિવિત્રતા વિલાસા મારા જીવનમા અગ્રી વિવિત્રતા ત્યાં પણ અવશ્યેષ હતી

અરે વખતે અક દિવસ દવાવતી આવી ઊભી. અ નાનમ્ડી છોમ્ડી ક્યાથી આવી તેની ખનર નહોતી એના ચહેરા નિદોષ હતો મ અને પૂછ્યુ 'કામ્ છો તુ ?'

'હુ દવા'

'આહ ! દવા ? આવ, આવ'

અને જોતા બહુ આનંદ થયો જ્યાર દવાવી દીધવી વરજાને દેહોગના હતો, અને નપુ કપ આપતો હતો, ત્યાર એ દવાવતી આવી એને પૂછ્યુ, 'ક્યાથી આવ છે ? તારુ ઘર ક્યા ?'

'આ અહીંથી જ-પણથી' કહેતા જ તેણે રમતાન્યા નાકા તરફ આગળી ચીધી

'તાર કામ્માણ છે ?'

'મા છે'

'શુ નામ ?'

'કીમુદી'

'બાપનુ નામ ?'

'વનત'

વિચારું છું કે આ કોણ ફેલા આવી ? એ માણસ હોય એવું લાગ્યું નહિ. મેં એને પૂછ્યું, ‘શું જોઈએ છે તારે?’

‘હું અહીં બેસીને જરાક રમું?’

‘જલેને ! રમ તું તારે થોડોક સંદેશ ખાઈશ?’

‘ખાઈશ.’

રાધુને કહ્યું, ‘રાધુ, મારી ફેલા માટે એક સંદેશ લઈ આવ.’ મોં ફેરવી તે ચાલ્યો ગયો અને એક સંદેશ અને ચકોરામાં પાણી લઈ આવ્યો. ફેલાએ સંદેશ ખાઈ પાણી પી ચકોરું એક બાજુ મૂકી દીધું.

‘કેવો લાગ્યો?’ મેં પૂછ્યું.

ફેલાએ કહ્યું, ‘તમારો સંદેશ તો કેવો છે ? લોટ જેવો ! ગળામાં તો ચોટી જાય છે. મારી બા જો સંદેશ આપે છે તે તો જટ દઈને ગળા નીચે ઊતરી જાય છે. એ વધુ સારો હોય છે.’

‘દીક; સાડું!’ એ સીતે રોજ એ આવતી. સંદેશ ખાતી, રમતી અને રમાયી જતી. હું એને લાકડાના લખોટાઓ દેતો, એ એનાથી રમ્યા કરતી. હું બાજુના ટેબલ ઉપર ઢીંગલીઓ બનાવ્યા કરતો. એ કહેતી, ‘આ બધી લુછી નાખું?’

ભલે, એ એને આપટીને પછી તેના ઉપર હાથ ફેરવતી. મેં એને પૂછ્યું, ‘તારે એક જોઈએ છે?’

‘ના; ઢીંગલી લઈને શું કરું? એના કરતાં મને લખોટા આપો.’

‘એને શું કરીશ.’

‘ભાઈને દઈશ. અમે રમીશું.’

ક્યારેક એ જૂના પરત્તીના કાગળો માગતી. એ તેના બાપને દેશે. બાપ એની કોથળીઓ બનાવીને વેચશે. ક્યારેક વળી ચાના જૂના છબા માગતી. મા એમાં મસાવા ભરશે.

અમ અ રોજ આવતી ઓચિતી ચૂપચાપ ત્રિ-ચીપમે આવે એટલે ખબર ન પડ કે ક્યાથી આવે છે મારા અકામી દિવસોની એ ગાપડેલી માથી હતી માનવીઓમા પણ એ ફકી દીવેલી નકામી વગ્નુ લેવી જ હતી ફગાવેલી વસ્તુઆ જે કઈ અમે વીલી લાવતા તેનાથી હું બુદ્ધો અને એ બાળા વર ગમા ભેગીને રમતા અક દિવન તેણે પૂછ્યું, 'તમારુ ઘર મને બતાવશો?'

મ કહ્યું, 'જેવુ છે?' અને રાધુને બોલાવીને કહ્યું કે આને અ દર વલુમા પામે લઈ જા, એને ઘર જેવુ છે વલુમાએ અને પ્રેમથી ખવડા યુ અને અ પામી ગૃહિણીની જેમ બધુ રસીકરીને જોઈ પણ આવી એ બહાર આવતા મ પૂછ્યું, 'કેમ જેવુ ને?'

‘હા’

‘હીક હવે તુ તારે ઘેર જા હુ મે જાઉં મારે નહાવુ—જમનુ છે’ દખલાદા વર ડનો એ છેલ્લો પ્રવેશ ફેનાવતી અને હુ તે પછી હુ માલો પરવો અને એ દયામા જ સાભળ્યું કે દખલાદો વર ડ કોઈ મારવાડીને વેચાઈ ગયો છે પણ હુ માલો હતો એટલે મને એક મહિનો ત્યા રહેવા દેવાની મહેતલ મળી હતી

મધુર તોમાર શેષ જે ના પાઈ,
પ્રાર લોલો શે।

આ ‘મધ’ તો અનત છે પહોર પૂરો થઈ જાય છે પણ એ ખૂનતુ જ નથી કેવુ કેટલુ મધ? આપણા પાત્રો તો એવા વામલા છે કે એમા પૂરુ એક ટીપુ મધ પણ સઘરી નથી થકાનુ ધૂળમા જે મધ, એથી જ તો આમ કહું

આ સ્તાની છાતી ચીરીને જતી બળદ ગાડી તો ચીતરી પણ એમ ઝરતા જે ધૂળ ઊડી તે કયા? એ ઊડતી ધૂળ પણ દર્શાવતી

જોઈએ ને ? એ વિનોમા અડી, આ ખુરશી ઉપર આ રીતે જ બેઠા-
બેઠો જોતો પેલી બાળુના પાંચે દેખાય એ વૃક્ષ ઉપર લાવ ધૂન ઊડતી
ઊડતી આવતી, જોતજોતામા એ વૃક્ષ ધૂનથી ઢકાઈ જતું ને પછી
પાછું ધીર ધીર નવેનરથી પ્રગટ થતું ધૂનની ડમરી ઊડતી ઊડતી
આગળ વધી જતી પેલા વૃક્ષ ઉપર લાવધૂનનું એક ગાપટું પડી જતું
અજાત હતું એ દમ્ય ? પણ એ—ઓછું ચીતરી શકાય ? ચીતરી શકો
નથી પણ કયારેક તક મળે તો ચીતરવું છે આ ઉતરની ઉમટે પણ મન
આ બધું સવય કરી રહ્યું છે ક્યા જનમ માટે મરતું હશે એ મ્હો શમશે ?

એક વખત કેમ કરતા કોણ જાણે પણ મારા ચરમાના એક
બાળુના કાવનો એ— ખૂંસો મહેજ બગડી ગયો, આમ છતાં હું એ જ
પહેરી શખતો મ્હેનો કે એ તો વધુ માડું થયું, નાનકી એવી બારી
થઈ ગઈ એ વાટે રજા જોઈ શમશે. એક વાર નદવાવને કહ્યું કે
જરા મારા આ ચરમા ચણવી જો તો, કેમ લાગે છે ? ચરમા ચણવી
એણે કહ્યું “અરે ! આમાથી તો મેઘધનુષના રંગો દેખાય છે, ઘણાં
દિવસી મથ સાફ નથી કર્યાં કે શું ?

મે જવાબ આપ્યો કે—ના એવું નથી વિગમા જે જે રંગો
પૂરું છું એ બધા ત્યા સ્પર્શી ગયા છે

આમાર હત્ય તોમાર આપન હાતેર દોવે દોવાઓ
દોવાઓ દોવાઓ.

[મારા હેથાને તારા હાથના હિવાળે હિવાળજો તો મા
તારા હાથના હિવાળે હિવાળજો રે]

બાના હાવરજા થાદ આવે છે જવાની વચા થઈ છે જઈશ જ
ને ? આ ઘાટના પગથિયા તો પૂરા થવા આવ્યા સામે પાર જઈને શું
જોઈશ ? રૂંદી આપણે સૌ ત્યા ભેગા થઈશું ખરા ? કોણ જાણે ! એ

જાણી શકાત તો કદાચ ધરતી ઉપર જીવતા રહેવાની મજા મારી જત અહીં જ બધું શેષ કરી નાખે, અહીંના પાત્રો અહીં જ ઘાઈ કરીને સ્વચ્છ કરી લેા છે-લા ખાવાનું છે નું બિન્દુ સુદ્ધા બધો રમ ત્યાં જ એન્દો થયો છે જેટલા બિડે જયો તેટલો વધુ રસ પામયો થીનાઓ તેમની ચાને રૂપક બનાવી મરમ મરખામણી કરે છે તેઓ કહે છે કે ચા ત્રણ પ્રકારની બને છે પહેલા ઉફાગાની ચા બાળકો માટે એ પાતળી ને સોનલવરણી દેખાય, તેમા થોડું દૂધ અને જરાક ખાડ નખાય બીજા ઉફાગાની ચામા રંગ અગાઉ કરતા ઠીક ગાઢો બન્યો હોય એ પ્રીકો માટે અને પછી ત્રીજા ઉફાગાની ચામા પાણી થોડું અને ચાનો કવાથ વધુ હોય છે એ જ છેલ્લો ખાવો હરકોઈને માટે એ નથી હોતી જેમની ઉમ્મર થઈ હોય, સુખ-દુખના કડવા-મીઠા ધૂટ જેઓ સાચે સાચ માણી શકે છે તેવા વૃદ્ધો માટે એ છેલ્લો ખાવો હોય છે.

શરૂ કર્યું ત્યાંના એક પ્રસંગે સમજાવ્યું કે સૂર શીખતો હોય છે,
 એ ઉદાસ નહોતો

ત્યારે કલકત્તામાં વેનેસ્વી પાર્ક પાસે મદ્રાસ કૉલેજ હતી તેની
 સામેના તળાવની પેલી પાર અક ઇટાલિયન આર્ટિસ્ટ ગિલાર્ડી સાહેબ
 રહેતા હોય સવારે તેમની પાસે ચીતસર ફી આપી પેસ્ટલ ડ્રૉઈંગ
 અને ઓઈલ પેઈન્ટિંગ શીખવા જતો અ તફન ધરના માણસની
 જેમ જ મારી ગાયે સબધ રાખતા સ્ટુડિયોમાં એક બાજુ બેની
 હો ચીતરતો, અને બીજી બાજુ બેસી સાલજના પત્ની બાળકને દૂધ
 પીવડાવતા બેઅક છોકરા નિશાળે જતા અને ખવડાવી—પીવડાવી
 તેવાર કરી સ્કૂલે મોકલતા ક્યારેક મારી ગાડીમાં બજાર ફરી આવતા
 એ મકાનને ભાવનગરે માન્યારા નામનો એક વૃદ્ધ ઇટાલિયન મ્યુઝિક
 માસ્ટર અને એની દીકરી રહેતા વૃદ્ધ પિતા અને પુત્રીને બહુ સારો
 મેળ હતો રોજ સવારે પુત્રી પિયાનો વગાડે ને પિતા બેઠાલા બજાવે એના
 સૂર ઉપર સબગાય એ સાભગતો બેઠેબેઠો હો ચિત્રો ચીતરુ એક
 દિવસ સવારે નિવ્યની જેમ ચીતરતો હતો ત્યા નીચેથી બેઠાલાના સૂર
 કાને પડ્યા ને હો ઉદાસ થઈ ગયો ચીતરવું પડતું મૂકી દીધું, જાણે
 એ સૂર સૂર નહોતા પણ બેઠાલાનું રદન હતું તે દિવસે એ સૂરે
 સ્પષ્ટ સમજાવી દીધું કે બેઠાલાની બૌ, બેઠાલાના તાર અને એના
 બજાવવાના માનન—તાર એક બની ગયા છે આજે એની સાથે પિયાનાનો
 સૂર નહોતો ગિલાર્ડીને કશું કે ‘માહેબ, આ બેઠાલા આજે રહેતો
 તોય એમ કેમ લાગતું હશે?’ આવું તો ક્યારેય સાભગ્યું નથી?’
 માહેબે ઉત્તર આપતા કશું કે ‘ચૂપ, ચૂપ’ ખર નથી, કાલે એની
 દીકરી કપાક ચાવી ગઈ છે, બુઠાને એકલો મૂકીને?’ તે દિવસે હો
 ચીતરી ન શક્યો થોડી વાર પછી ધીરેધીરે નીચે ઊંચો દાદર પાસેથી
 આગળમાં જોતું તો ડોંગો ખુશી પર બેસે છે, ખલે બેઠાલા રહી ગઈ
 છે અને માથું વિષાદમાં નીચે ઝૂંટી ગયું છે ને તેના રૂપેથી વાળ હવામાં

ઊડી રહ્યા છે તે દિવસે સમજ્યું કે આજે સૂરમા આગ લાગી છે. અતર વાગે તો જન્તર વાગે મનના સ્પર્શ વિનાનું ગાનું પણ નિર્શર્ક છે ને વગાડવું, ચીતરવું વગેરે થમ નિર્શર્ક છે

નાના છોકરાઓ દિવસી—પટ, રુમ્મર—ફાનમ, જરા રંગરેખા વગેરે ચીતરે છે એ પછી રમ પ્રોટ ઘાવ મુઘન કામા આપણે જોઈએ છીએ તેમ રમ, સાજસાજાર વગેરે આવે એ પછી રસનું એક પગથિયું આગળ વધતા આવે બહારના રંગ વગ—છૂટ બાંધ જ જાણે મેઘલા દિવસની છાયા, સ્નિગ્ધ—ગભીર કલાના આ કેટલાક સોપાન વડ્યા પછી જ પોતાને કલાકાર કહેવડાવી શકાય

એક વાર કૃષ્ણનગરના એક પૂતળા બનાવનાર મરીગડે જ્યાંતિમકાનું એક પૂતળું બનાવ્યું હતું ચહેરો અવો તો સુદર બનાવ્યો હતો કે બમ જેવો એનો ઘાન એવી જ એની મુખભાગી એમા વિવિધ રંગોનું કામ કરી જ્યારે એ તે લઈને આવ્યો ત્યાર નાના બાળકને પણ ન ગમે તેવું એ હતું, એના મરતા તો કૃષ્ણ ભગવાનનું માટીનું પૂતળું સારું હોય. પૂતળા બનાવવા એ કંઈ સહેલું કામ નથી પૂતળું ભાવવાહી બનાવવા તેના ઉપર દષ્ટિપૂર્વક અહીં તહી જરા જોટનું રંગકામ કરવું આખની રેખા દોરવી, નાનું એવું ટપકું કરી એને ઘણેલા—અવકાર તરીકે દર્શાવવું એ બધું બહુ ચીવટ—મહેનત માગી લે છે પૂતળા બનાવવા હું ખૂબ મશ્યો છું છતાં હજુ યે એ કલા પોતીકી કરી શક્યો નથી જરા જોટલો ‘ટચ’ અહીં—તહી આપીને વસ્તુને જીવંત કરી દેવી એ સહેલું નથી

એક વાર બોટમા બેઠી બહારગામ જતો હતો—માથે મનીષી * હમણા ઘણા દિવસથી એ ટેખાવો નથી એ એકલો એકાકી કાલ પડે છે

અને શુ કર છે? શુ શીખ્યો ન શીખ્યો તેની કંઈ જ ખબર નથી એક વાર લડવા આવે તો તેની ખબર પડે

માર્ગમા રમકડા ભરેલી એક નીકાને જતી જોઈ ભોટ ઘોભાવી એને પાસે બોલાવી વિધવિધ રંગના ઘણી જાતના રમકડા જોયા અમા માટીની કઢવીક આસમાની જિલ્દારી હતી એ મને બહુ ગમી રાખોડી રંગને સ્થાને એમા આસમાની રંગ વાપર્યો હતો એ જિલ્દારી ઠીક ઠીક સંખ્યામા ખરીદી બાળકોમા વહેચી હતી એના ઉપર બહુ સરમ 'ટચ' આપવામા આવ્યો હતો પટચિત્રમા પણ એવું જ છે, એથી જ મને પટ-ચિત્રો ગમે છે એમા બહુ નિપૂણ હાથની રખાઓ હતી

એક સરસ પ્રસંગ વાદ આવી ગયો ઘણા મમય પહેલાની વાત છે મારી પાસે એક વ્યક્તિ આવી એના વડીલ બહુ ગરસ મૂદગ બજાવેલા હતા અને પોતે પણ મારુ બજાવે એણે કહ્યું હતું કે 'મૂદગમા સામે બરોબરિયો ન હોય ત્યાં સુધી મને મજા નથી આવતી ગાજથ આવતો, એની નામે મૂદગ ઉપર થાપી મારતો, ત્યાં સુખ થતું એની સામે હારવામા જે આનંદ મળે એને બરાબરિયા જોઈતો હતો ઘોડા સમય પછી એનો પૌત્ર મારી પાસે આવ્યો કહે કે 'પૂરું થતું નથી' મેં કહ્યું 'કમ?' આવા વિખ્યાત બજીરાનો તું પૌત્ર અને પૂરું થતું નથી? શી વાત છે? વારુ, કેટલો મહિનો નળે તો તું મારી સાથે રહી શકીશ?' એણે થોડું ઘણું માગ્યું અને મેં એને અમારે ત્યાં રાખી લીધા ત્યારે મને વગાડવા કરવાનો બાર થોંખ હતો હું ઈસરાજ વગાડતો શ્યામસુન્દર પણ હતો પેલા છોકરાએ પૂછ્યું કે 'મારે શુ કરવાનું છે?' મેં કહ્યું 'કંઈ જ નહિ સાજવેળા તું મૂદગ વગાડજે, હું તાબગીશ' પહેલા દિવસે સાજે વરડામા જોમ બેસું છું તેમ પાટ જરા બીજા પાસે બેગવી બેમે એ મૂદગ બજાવવાનો હતો એણે કહ્યું કે 'ગીત જોઈએ' શ્યામસુન્દરને કહ્યું અણે ધીરધીરે ગીત ઉપાડ્યું, અને પેલાએ મૂદગ ઉપર થાપ દેવી શરૂ કરી એણે એવા તો મૂદગ

બજવા કે બસ, જાણે મેઘની ગર્જના સાબળી રહ્યા છીએ ! મૃદગ વાગે છે, જાણે આકાશમા દુદુભિ વાગી રહી છે રવિકાકા લખી ગયા છે, ‘બાદલ મેઘે માદલ બાળે’ બસાનર એવું જ આ વાજિત્ર વાગે છે કે મેઘ ગાળે છે એ પારખવું મુશ્કેલ થઈ પડે તે દિવસે સમજવું કે એના દાદા ગણેશની માથે મૃદગ બજવવાની વાતો થા માટે કરતા હતા ક્યારેક ક્યારેક રવિકાકા પણ આવતા ને મૃદગ સાબળીને ખૂબ ખુશ થતા એ કહેતા કે ‘અવન, આને હાથમાથી જત્યા ન દેતો’ એને સમાજમા કામ આપવાની વાત થઈ હતી, પરંતુ ગમાજના કાર્યવાહકો તરફથી જાણવા મળું કે બીજે એક બજાવૈયો અમારે ત્યાં છે એને કાકીને આને કઈ રીતે લઈ શકીએ ? એમ કરતા કરતા થોડા દિવસ પછી એ દરભ ગાના રાજની નજરે ચડી ગયો તેઓ તેને વધુ પગાર આપીને મારે ત્યાંથી છૂટી ગયા ! તે દિવસોમા રવિકાકા ક્યાંક બહાર ગયા હતા પાછા વળતા એમણે પૂછવું કે ‘અવન, તારો પેલો બજાવૈયો ક્યા ?’ મેં કહ્યું ‘કાકા, એ તો ચાલ્યો ગયો’ ગુણવાનનો ગુણ એણે છૂપો રહે છે ? આગને એણી દાબી શકાય છે ? મૃદગ બજવનાર એ એક જોરો ગીત વેળા ધણા બજાવૈયાને યોભાવવા પડે છે એવા જોજોરથી તાલ આપે કે એમા ગીત દબાઈ જાય મનમા થાય કે દોડીને હાથ જાલી એને અટકાવી દઈએ !

બજવવાની આ વાત કડુ છું ત્યારે એક બીજી રસિક વાત યાદ આવી જાય છે એક બીનકાર (નામ નહિ આપું, નહિ તો તમે ઓગળી જશો) બહુ ઉસ્તાદ કલાકાર હતા એમની ખ્યાતિ ખૂબ હતી લખનીના નવાજ ત્યારે મૂવિષ્ણોવામા કેદ હતા તેમને એ બીન સંભળાવવા જવાના હતા. પોતે ખૂબ શણગારયા ચોગા—વપકાન પહેર્યા છે ને માથે જરીદાર ગોળ ટોપી મૂકી છે વગી પોતાના નામ સાથે મોટી એવી એક હિન્દુસ્તાની ઉધાનિ પણ લગાડી દઈને ‘અમુકજી બીનકાર’ બની ગયા. વીણાને પણ વિધવિધરની મખમલી ગરબેથી શણગારી છે એમના

મનમાં હતું કે વીણાવાદનથી નવાનને ખુશ કરી ક'ઈક સારી એવી રકમ મેળવી લઈશ અને એ ખ્યાલે એક સવાર એ વીણા લઈને મૂચિખોલા પહોંચ્યા. સમાચાર જણાવાયા કે 'કલકત્તોસે એક બહા બીનકાર આયા હો હજાર કે દરબાર મે' સમાચાર મોકલી ભાઈ તો દીવાનખાનામાં બેઠા. નવાન ઊંઠ, હાથમો ધૂએ, એ ક'ઈ જોવી તેવી વાત છે? નવાને ઊંઠ, હાથ—મો ધોઈ, નેવાર થઈ, પાન ચાવતા ચાવતા હોકાની નળી મોમાં લઈ, મજલિસમાં બેસતા બેસતા હુકમ કર્યો કે 'જાઓ તુમારા બીનકારકો બુલાઓ' નવાનનું કરમાન જાણી બીનકારે ઉપર જઈ નવાબને સલામ કરી અદબપૂર્વક નીચે બેની એક પછી એક વીણાના ગવેફ ખોલવા શરૂ કર્યા નવાબ પાને જનારા બજારીયા પ્રથમથી જ વીણાના તાર બાધી—મેળવી જતા ને ત્યા જતા જ વીણા—વાદન આરંભી દેતા આપણા બીનકારે ત્યા બેસબેસ જ થોડી વાર સુધી તાર બાધી મૂર મેળવ્યા, અને હજુ એ વીણા હાથમાં ગોમ્મે ના ગો વે અને વીણાના તાર ઝલુઝલાવે ત્યા તો નવાન બોલી ઊઠ્યા, 'બસ શે!' નવાની મિજબા' એ 'બન' શ્લે એટલે શું તે તો સમજવાને? બીનકાર વીણા ત્રમેટી ઊંઠતો હતો ત્યા નવાન ઓવા, 'દીવાન, આને સો રૂપિયા ઈનામ આપો અને કહી દો કે અહીં બીજી વાર આવશે તો અનુ બીન છિનવી લેવામાં આવશે' પણ નવાનની વાત જવા દો હું પોતે પણ ક્યા ઓછો નવાન હતો? એક કાળે મેં જે નવાબી કરી હતી ને? નામ—ગાન—વાદન ક'ઈ બાકી નહોતું રાખ્યું તમને તો એ બધું કહ્યું છે પણ મારાથી સગીતશ્રવ ન થવાયુ અદર જ સૂર ન હોય પછી જતર વગાડીને શું કરું? છતાં કોને હાથે ક'ઈ રીતે સૂરનું પખી પકડાય છે એ કોણ કહી શકે?

એ દિવસોમાં એક છોકરો અવાગનવાર મારી પાળે આવતો એ સારાની બજાવતો પ્રકૃષ્ટ ઠાકેરના દીકરાના લગ્ન હતા ખૂબ ધામધૂમવાળી મોટી મહેફિલ હતી ત્યા ગયો હતો માબપુ કે એક

બજવીયો આજ સુરમહાર બજાવવાને છે એની બધુ વાતો થતી હતી મનમા થતું હતું કે કોણ જાણે કેવો ય ઉત્તાહ બજવીયો હશે તબામા બેગ વીણાવાદન શરૂ થયું જોઈ છું તો પેલો એક છોકરા એક વીણા લઈને આ-યો છે પરંતુ એ ઓશખાતો નહોતો મેં એને કહ્યું 'તું જ વીણા બજાવવાનો છા કે યુ ?' એણે કહ્યું, 'હા, હજાર થોડું થોડું શીખ્યો છું ' મેં કહ્યું 'સારું, સારું, બજાવ, સાભળીએ ' આજે યાદ આવે છે કે જોને આવડે નાનો સાર ગો વગાડ્યો જ્યો હતો તે છોકરો એકાએક એક ઉત્તાહ—મહા ઉત્તાહ બની ગયો છે ને સભા મહેફિવમા વીણા—વાદન કરી રહ્યો છે તેથી જ થાય છે કે એક કાગે કઈ જ ન જાણનાર એક દિવસ મહાન કગાકાર પણ બની શકે છે

એક વધુ વાત એક વાર બગામી નાટક જોવા ગએલો વૃદ્ધ અમૃત બોઝ—ભદ્ર સજ્જન, બાબુમા જ બેઠા હતા અને બીજા એક નામ તો ભૂલી ગયા છું પણ એ મિનર્વા થીએટરના પડદા ચીતરના, અને સ્ટેજ ડેકોરેશન કરતા, મેં જ એની ભવામાત્ર કરી—તે પણ એક બાળુ બેઠા હતા થોડુંક કઈક બજવાયું અને મેં અમૃત બોઝને કહ્યું કે 'જુઓ ભાઈ, તમારા અભિનેતા ને અભિનેત્રીઓ સિદ્ધાસને બેસે છે, પણ એમને બેસતા જ આવડતું નથી હોકો કેમ ગડગડાવવો એ પણ એ જાણતા નથી તે માટે એક સ્ટુડિયો કરો કે જ્યાં તેઓ આ બધું શીખી શકે જોમને બરાબર ઊઠતા—બેમતા યે નથી આવડતું તેઓ નાટક શું કરશે ?' તેમણે જવાબ વાળ્યો કે 'તમે કહો છો તે ખરું છે હવે એ કરવું પડ્યું ' એક રાત્રે સ્ટાર થીએટરમાં ગયો હતો ત્યાં એક કલાકારે એક પ્રવેશમા રાજબભાનું દર્શ ચીતરીને પાછળ ટી ગાડી દીરેતું વિરાટ તબાનું દર્શ હતું. ખડની અદરના થાબવા, મરમામાન વગેરે કઈ જ એણે બાકી નહોતું રાખ્યું. હવે એ જ દર્શમા રાજનું મિહાસન આવતું હતું રાજસભાના દર્શના પર્સપેક્ટિવમા જ્યાં પનલૂછણ મૂક્યું હતું, ત્યાં જ એક ખુરશી ઉપર રાજ બેઠા ચિત્રમા

વધુ પર્સપેક્ટિવ થવાનું ફા જોયું ને? રાજાનું સ્થાન પગપૂછણાની જગ્યાએ ગયું !

એક બીજી વાર પણ આ પર્સપેક્ટિવના ફદામાં ફસાયો હતો એક વિદ્યાર્થીને કારણે નદલાવ વગેરે ત્યાર ભણતા હતા હું આર્ટ સ્કૂલમાં કામ કરતો. રશિયાથી એક બાનું આવેલા એ કહે કે મારે બુલ્ડનું એક ચિત્ર દોરવું છે તે માટે એક ઓરડા આપો એને ચિત્ર ચીતરવું હતું, એટલે ઓરડા આપવો જ જોઈએને? આખરે તમારા ભાઈ જે ઓરડાને ડ્રૉઈંગરૂમ લેખે વાપરતા હતા એ ઓરડો એને આપ્યો એણે ઓરડાની ચાવી માગી લીધી કહે કે ‘દરવાજો બંધ કરી નવિતપણે ચિત્ર ચીતરીશ’ મેં કહ્યું ‘બંધ’ એ રોજ આવે ને ચિત્રકામ કરે વચ્ચે વચ્ચે હું તે જોઈ આવું એણે ઉત્તર તરફની આખી ભીત કાગળથી આવરી દીની હતી કામ ન કરતી હોય ત્યાં એ તેના પર પડદો ઠાકી દેતી વિદ્યાર્થીમાંથી કોઈ એ શું કહે છે તે જોવા પામી શકતું નહિ નદલાવ કહે કે એ કંઈ ચીતે ચીતરે છે તે અમારે જોવું છે મેં એ રશિયન બાનુંને કહ્યું કે તમે કંઈ ચીતે ચીતરો છો તે એક વાર અમારા વિદ્યાર્થીઓને બતાવો એણે કહ્યું કે હવે થોડા દિવસમાં મારું પેન્નિંગ ડ્રૉઈંગ પૂરું થયેથી બતાવીશ કેટલાક દિવસ પછી એણે કહેવડાવ્યું કે હવે આવી શકો છો નદલાવ વગેરેને લઈને ગયો એણે ચિત્ર ઉપરનો પડો સેરવી લીધો જોયું તો દીવાલ આખી જાવગતા એ કાગળો ઉપર બુલ્ડની મળાનું એ જમરદસ્ત ચિત્ર! ઓ બાપ! પર્સપેક્ટિવ પણ એટલી મૂઝી છે કે નીચેથી ઉપર સુધી જોઈ જાઓ, પણ બુલ્ડદેવ ક્યાં બેઠા છે એ નજરે પણ ન પડે! એને આપણે શું કહીશું? ચિત્ર? કે પર્સપેક્ટિવ? એને પૂછ્યું તો કહે કે ‘કેક્ટ પર્સપેક્ટિવ થયું છે’ નદલાવ કહે કે ‘પર્સપેક્ટિવ સિગ્નેચર થયું છે, પણ આમાં ચિત્ર જેવું કંઈ નથી’ પત્રીલી સાબજેનું કે એ જ વિત્ર કોઈ રાજાનીને મારી કિમતે વેચી તે બાઈ એને દેશ ચાલી ગઈ હતી

કલાનરનુ મન સુખદુખના, માનઅપમાનના કેટકેટલાય ધૂટણ પાન કર્યા પછી નેવાર થાય છે અમે બસ તો રખડુ પ્રકૃતિમાતાના લાડકવાયા જરાક બગડ્યા એટલે જરા અતડા પણ ખરા સહુની સાથે તુરત મેળ ન મળે સાચુ જ કહુ છુ સુખદુખની લાગણી અમને જલદી સ્પર્શ છે અને જીવનનો ઉપભોગ કરવાની અમારી શક્તિ પણ વધુ હોય છે પ્રકૃતિએ અમન બંધુ જે ગા કરીને આપ્યુ છે એના લાડકવાયા ખરાને, તેથીસ્તો જરાક પ્રકાશ જોયો ને તુરત બહાર નીકળી પડીએ સેન્ટીમેન્ટલ? બગર એમ નહિ છતાં બેશક એવુ જ કંઈક અમને એ કામે સાબળવા મળતુ એ વખતે થુ થયુ હતુ ?—આ ભાગુડતા માટે જ બે છોડરાઓને કેવા ટોણા માલગવા પડ્યા! રવિકાકા જીવતા અહીં શાન્તિનિકેતન આપ્યો હતો વાગેલી સવાર સૂરજ ઊગ્યા પહેલાં જ ખોવાઈઓ તરફ દોટ દેતો એક વાર તો દોડતા દોડતા તાડ વૂમ વટાપુ એ પછીની બે બજારીઓ પણ વટાવી ગયો અને એ પછીના શરવૃક્ષની પાસે પહોંચી ગએલો ત્યાં બે વિદ્યાર્થીઓને જોયા એ પણ જલ્દાવ ફરવા નીકળી પડ્યા હશે તેમણે કહ્યુ કે ‘જરા પાણુ વાગીને જુઓ તો, કેવો સરન સૂષોદય થઈ રહ્યો છે!’ હુ તે વખતે પણ હાકતો હાકતો ચાલતો જ હતો, ‘મે કહ્યુ જાવ, જાવ, થુ સુદર સૂરજ ઊગ્યો છે એ તમે જ જોતા રહો હુ તો ચાલી ચાલીને થાગે ગયો ફરીને પાછો આપ્યો તો રવિકાકા ના પાસે મારી રાહ જોતા બેઠા છે ઉતાવળો ઉતાવળો ત્યાં બેની ગયો મને કહે ‘કયા ગમે હતો તુ’ હુ’ તો અહીં ચા માટે તારી રાહ જોઈ રહ્યો છુ ચાવ, હવે થક કર’ કહીને એમણે એક પછી એક વસ્તુ મારી નજીક મૂકવા માંડી પણ રવિકાકાની પામે બેસીને ખાવુ એટલે થુ એ તો ખરર છે ને? ત્યાં હુ ના સાથે માત્ર બ્રેડ જ લેતો રવિકાકા કહે ‘જરાક ગોળ ખાતો હો તો? ગોળ તો બહુ સારી ચીજ છે’ સવારના પહોરમાં ગોળ! મુઘીમત થઈ! હુ આ બાજુ તે બાજુ જોવા લાગ્યો ત્યાં તો રવિકાકાએ ફરી એક મોટી કેક આગળ મૂકી ને કહ્યુ કે ‘મરખી રીતે

ખા' છરી વડે એક ટુકડો કેક કાપી લઈ બાકીનો ભાગ મે ધીરેધીરે
 ઍન્ડ્રુઝ સાથેન તરફ દેવી દીધો ને એમણે એ બધું ચે ઉદરમ્ય કર્યું
 એમની પાત્રનશક્તિ ઘણી સારી હતી ખેર, સવારની આપદા તો ટળી
 પ્રતિમાને કહ્યું કે 'જો પ્રતિમા, હું અડી છું તેટલા દિવસ આ
 ચા—બા તારી પાસે જ મને પીવડાવી—ખવડાવી દેજો વારેવારે મને
 સિંહના મોમા ન ધકેલશે' તેના વળતા દિવસથી વહેલો ઊમી, ઝટપટ
 પ્રતિમા પાસે જઈ, ચા—બા પતાવીને જ ફરવા નીકળતો પાછો વળતા જ
 રવિકાકા કહે કે 'અવન, ચા ન પીધી?' અને હું માથું ખજવાળીને
 કહેતો કે 'પ્રતિમાએ એ બધું વહેલું પતાવી દીધું' ત્યારે ક્ષિત
 કરીને કહેતા કે 'હ સમજ્યું'

તે દિવસોમા વિદ્યાર્થીઓ એવા 'સેન્ટિમેન્ટલ' હતા. 'આહ,
 અડી કેવો સરમ સૂર્યોદય છે!' આહ, જાણે કેમ બીજો કથાય એવી
 કોઈ ચીજ જ ન હોય! એની જ એક બીજી વાત પણ સાબળવા જેવી
 ૭૭ ત્યારે કારખેજ પાણ અહીં હતા. સાંજે આ રમ્તા ઉપર જ દેખા
 ગોઠવાતા બધા સાથે બેસીને ચા પીતા ચા પીને કારખેજ અને હું
 ફરવા નીકળતા રોજની જેમ એક દિવસ અમે બેઠ કંઈ વિષે વિધવિધ
 વાતો કરતા ફરતા હતા ત્યાં ધુમ્મસની એક હાલી ચાદર ધીરેધીરે
 આજળ આવી આક્રમના શાલવન ઉપર થોડીક વાર વિરામ કરી ધીરેધીરે
 વિખરાઈ ગઈ બરાબર સધ્યા સમયે જ અમે બેઠ એ જોઈને મુગ્ધ
 બની ગયા અમે બેઠ એકી સાથે બોલી ઊઠ્યા કે 'વાહ! કેવું અજબ
 સરસ!' અમારા મોખા બીજા કોઈ શબ્દો નહોતા માત્ર વિસ્મયસૂચક
 'વાહ વાહ' જ હતી ત્યાં પાછળથી રથીદા બોલી ઊઠ્યા 'એ કંઈ જ
 નથી નથી વાદળી કે નથી ધુમ્મસ એ તો છે ચોખાની મિલનો ધુમાડો'
 અરે, અરે! તમે આ શું કર્યું રથીદા! તમે અમારી આટલી બાવુકતાને
 —અમારા કવિત્વને આ રીતે ધૂળમા મેળવા દીધું? કારખેજ પણ બોલી
 ઊઠ્યા કે આ રીતે અમારા સ્વપ્નને ખડિજ શા માટે કર્યું? તમે

જાણતા હતા એ બસ હતું; અમને કેમ કહ્યું? જ્યેષ્ઠ ને, યુવક યુવતી? અમને બન્ને કાળકારેને ટીકટીક બેવકૂફ બનાવ્યા!’ ત્યારે શાન્તિનિકેતનમાં ખૂબ મજા હતી. પરોક્ષમાં ઊકતો. રવિકાકા તો ચોડુચોડુ અંધારું હોય ત્યાં જ ઊઠી જતા. એ જ એમનો નિત્યક્રમ હતો. દરવાજે ઉઘાડો હોય. વર્ષાની ઝીણી ઝરમર ચાલુ હોય, હાથ—મોં ધોતી જ ઉપર નજર પડે. રવિકાકાના ઓરડામાં ઉપચી અભરાઈએ દીવો બળતો હોય; જાણે શુકનો તારો ચમકી રહ્યો છે. ને મનમાં થતું જાણે શાન્તિનિકેતનના આ આખાં આશ્રમ ઉપર એક આકાશપ્રદીપ જલી રહ્યો છે, અને અમે નાના મોટાં સૌ એની તળે નિર્ભય પણે વિચરી રહ્યાં છીએ.

મારે કોઈ સમાનધર્મી જેઈતો હતો, પણ કોઈ મળતો ન હતો. જલેશ ન મળતાં લક્ષણના જલેશથી કામ ચલાવ્યું જતો હતો, ત્યાં રવિકાકાએ ચીતરવાનું શરૂ કર્યું. તેથી મને અત્યંત આનંદ થયો. મનમાં થયું કે ચાલો, આખરે મારગનો સાથી મળ્યો. હવે એક મહા ઉસ્તાદ આપણી સાથે છે. હવે તો અવસ્થાને આરે પતોંગ્યો છું. ઝાઝું જેમ રહ્યું નથી. હવે તો કોઈ હરીફ ન આવે તો સારું. પણ એમ શા માટે? આવે એમ જ ઈચ્છું છું. તો સારું જ થશે પરંતુ કોઈ દેખાનું નથી. હજુ યે અંદર—મનમાં ઘણું યે રહ્યું છે. એ એમ કોઈ પામે પરાજય સ્વીકારે તેમ માનો છો? પણ એવું નથી.

એક વયોવૃદ્ધ ઉસ્તાદનો શિષ્ય દિગ્વિજયી પહેવવાન બનેલો. દેશ—વિદેશમાં એની નામના હતી. સહુને એ કુસ્તીમાં હરાવતો એટલે કોઈની હિમત ન ચાલતી તેની સામે ઊભવાની. એક વાર એને મન થયું કે હવે ગુરુની સાથે કુસ્તી લડીને વધુ નામ કાઢું. રાજાએ એ સાંભળી તે માટે ગાઠવણ કરવા હુકમ કર્યો. સેરીએ સેરીએ દાંડી પિટાઈ ગઈ કે દિગ્વિજયી પહેવવાન...હવે તેના ગુરુ સાથે કુસ્તીમાં ઊતરનાર છે. નક્કી થએલા દિવસે અને સમયે તે જોવા માટે મહા મેદની જામી ગઈ. વૃદ્ધ પહેવવાનને રાજાએ હુકમ કર્યો. એણે કહ્યું કે ‘હજૂર, હું

તો હવ વૃદ્ધ થયો છું ઘરીરમા હવે જોર નથી. મરી જઈશ એ તો જીવાન છે ' પણ ચાજના ફરમાનને અવગણવાની હિમત કેમ થાય ? બીજી તરફ તના દિગ્વિજયી શિષ્ય પે તગ રવી રહ્યો હતો. જાણ એમ કહતો હતો કે આ જમાને પછાડ્યા કેટલી વાર ! વૃદ્ધ શુ કર ? મવામી દઈ, લગો કરી, નીચથી થોડીક માટી લાથમા લઈ બ અખાડમા પ્રવરતા કુચ્છી શરૂ થઈ ચાજના થોડા દાવમા વૃદ્ધ લાઈ દિગ્વિજયી શિષ્ય મહાજ વાતમા બને હરાવી દતો સીના મનમા થયું કે હવે થાડી વારમા બુઢા પડ્યા જ સમજાશે છે આ દાવમા જેવો શિષ્ય આગળ આવ્યો અવા જ વૃદ્ધ ગુરુએ એક એવો દાવ અજમાયો કે પગવારમા જ શિષ્ય ઢેટેને થે દૂર રંગોગાઈ ગયો ! પ્રેમકસમૂહ છત્ત થઈ ગયા ગુરુએ શિષ્યને પૂછ્યું ' કેમ, પત્યુ ? ' શિષ્યે લાથ જોડી પ્રણામ કરતા કહ્યું ' ઉત્તાદજી, થડ પેચ તો આપને શિષ્યવાયા નહિ ' વૃદ્ધ ગુરુએ કહ્યું ' નહિ બેટા, થડ પેચ તો આજ કે વાસ્તે રખખા થા જનતા થા કે નુમમે એક દિન ઉત્તાદકે સાથ હુસ્તી લડનેકા થોખ હોગા, ઉચ દિન કે વિષે થડ પેચ રખ દિયા થા '

માઝ માટે પણ એવું જ થયું છે બરાબર અવી જ વાત મને મારા એક વિખ્યાત વિદ્યાર્થીએ કરેલી આર્ટ સોસાયટીમા પેલા પખીઆનો મારા સેટે પ્રદર્શિત કર્યો હતો એ જોઈને એણે કહેવું કે ' આ રીત તો તમે અમને શીખવી નથી ' મે ઉત્તર આપેલો કે ' બધું જ તને શીખવી દેવાય ખરું ? ઘણા પેચ આજે થે શીખુ છું ને રાખી મૂકું છું ક્યારેક તમે કુસ્તી કરવા આવશો ત્યારે શીખવીશ '

રવિકાકા ઘણીવાર કહેતા, ' અવન તો પાગલ છે પાગલ ' અને એ ખરું જ છે મને પપ્પુ ક્યારેક ક્યારેક લાગે છે કે કોણ જાણે કદાચ કો'ક દિવસ સાચે જ પાગલ થઈ જઈશ અને કદાચ આપલા ગાળામા હું પાગલ થઈ જ ગયો હોત, પણ આ ' પૂતળા બનાવવાના નાદે મને બચાવી લીધા છે આ નાદમા જ મર્યો રહીને બીજી વાસ્તે વિસર્જો રહ્યો

છું. નહિ તો કોણ જાણે શી ચે દયા થઈ હોન મારી આજે ? જીવનમાં એક તજકો આરે છે જ્યારે આ બીજું બધું વિસરવાની જ મુખ્ય જરૂર હોય છે. એક વાર વિચાર્યું કે ફરીથી લખવામાં મન પરોવીશ, પણ એમાં મગજ ચલાવવાની જરૂર રહે છે. હવે એવું મગજ ચલાવવું પડે તેનું કામ કરવા દિલ નથી. વાતો કરું છું. કારણ એ મનનું કામ છે. હવે આ મનનું કામ અને હાથનું કામ જ મને રહે છે ને તેથી પૂનર્જાં ઘડવામાં પણ મને તકલીફ નથી થતી. એમાં હાથ, આંખ અને મન ત્રણેય બરાબર કામ કરે છે. બીજું કંઈ વિચારવાની ચે ઇચ્છા થતી નથી. રવિકાકાએ ‘વેકુંઠનો ચોપડો’માં તિનકોડીના મોં દ્વારા જે શબ્દો મારે મોકે બોલાવ્યા હતા “જીવતર આખું મારે માટે કોઈએ ચિંતા કરી નથી, અને હું પણ કોઈની ચિંતા કરતા શીખ્યો નથી.” તે જ મારું ખરેખરું રૂપ છે. રવિકાકાએ મને બરાબર ઓળખ્યો હતો. તેથી જ તિનકોડીની ભૂમિકા મને આટલી કૂબળૂ ફાવી ગઈ હતી. એ બધી વસ્તુ માત્ર અભિનયથી નથી આવતી. કરે તો ખરો બીજો કોઈ તિનકોડીની ભૂમિકા. મારા જેવી ભૂમિકા એ નહિ જ બજવી શકે. એ તિનકોડી જ છે મારી સાચી છત્રી—મારું અસલ રૂપ. હું મારા પોતાનામાં જ મરત રહું એ ગમે છે. કોઈ અન્યને માટે વિચારવું મને નથી ગમતું. અને તેમ મારે માટે કોઈ ચિંતા કર્યા કરે તે પણ ગમતું નથી. હું તો ચિરકાળનો પાગલ છું. મારું એ પાગલપણું ક્યારે ચ ગયું નથી. મારું નામ જ હતું બોખેડે. જક્કી પણ ખરો જ, એક વાર જીદ લીધી એટલે એ ક્યો જ છૂટકો તેથી જ સહુએ મને એ નામ આપેલું. રવિકાકા પણ સદાયે મને એ “ગંડુ,” “પાગલા” કહીને જ બોલાવતા. હું પણ એમની નિકટ જતાં જાણે નાનો બાગલો બની જતો. હજુ હમણાં સુધી રવિકાકા વગેરે પાસે જતાં હું મારી વય વિસરી જઈ એ જ પાગલો ગંડુ બની જતો—તેઓ પણ મને સદાયે એ જ દષ્ટિએ જોતાં. ઘોડા સમય પહેલા જ્યારે પત્ની સાથે શાન્તિનિકેતન આવ્યો

હતા ત્યાં રવિ કાના હુકમ મુજબ પ્રતિમા અને કારખજોએ મળીને
અમા ! ઊતારા એવા શમ્ભુગારવા જાણે એ જ અમારુ બાસર ઘર* હો—
પણ મે બધુ મ ધીરે ધીરે ઉપાડીને એક બાજુ મૂકી દીધુ કાણ જાણે
કંઈક મળુ થઈ જાવા બગડી જાય તો—એ વિચાર અને મારુ
પોતીકુ મિસ્તર જ પાથરનુ સવાર ઊઠતા વત જ માલગવુ
પણુ કે “આ બધુ તે શુ કર્યું ?” અને ફરીથી બધુ મરખી રીતે
શમ્ભુગારવા લીધુ ”

જ્યોતિકાકા પાને રાચી ગયો ત્યાર તો હુ કેટલો મોઝે, દીકરા
—દીકરી—પૌત્ર પૌત્રી ચાર બાજુ વીટળાયેલા હતા જ્યોતિકાકા નજ
સવાર દણ દણ કરતા ગિલામા ફરીને પાછા વળતા, ત્યાં અમના
ખોળામા ‘કેઈક’નુ એક બાન્ન હોય જ રિખામાથી ઊતરી કેઈકનુ
બાકમ મારા હાથમા મૂકીને એ કહેતા—‘જો અવન, આ તાર મા
લાવ્યો છુ નુ ખાજે હો, પૌત્ર—પૌત્રી ને દોહિત્રી—દોહિત્રાથી ભા
ભર્યા ઘરમા સહુને મૂકીને માર માટે પોતાને હાથે જ બજારમાથી
‘કેઈક’ તેઓ લાવતા અને એ મારા હાથમા મૂકી વાટે વાટ કહેતા કે
નુ ખાજે હો, તાર માટે જ લાવ્યો છુ ” આવુ થનુ ત્યાં હુ બહુ
મૂઝવણમા પડી જતો ને કહેતો કે, આપે શા માટે તડવીક લીધી ?
નોકરોમાથી કોઈકને કહ્યુ હોત તો તેઓ જ ન લઈ આવત ? પણ એમ
થનુ નહિ ને થશે જે નહિ નાના બાળકોને જેમ પિપરમેન્ટ ભાવે છે
તેમ અવનને ‘કેઈક’ ભાવે છે એથી એ જાતે જ લાચી આપવી પડશે
આ રીતે જ તેઓ મઠેવ મારી તરફ જોતા. હજુ જે ક્યારેક ક્યારેક સ્વપ્નમા
જોઉ છુ કે બાપુજી પાછા આવ્યા છે અને હુ નાનો બાળક બની
ગયો છુ એકદમ નચિનત અને એ શમ્ભુગારવા હુ આન દથી નાચી ઊકુ
છુ આવુ સ્વપ્ન હુ લગભગ જોઉ છુ—જાણે બા—ફા બધા ઘેર છે

હુ પણ આવો મોગે જ છું બાળકોથી ઘર ભર્યું ભાલ્યું છે બાપુજી
જામે ત્યાંક ત્યાંક હતા તે પાછા ફર્યા છે ઘર એકલમ ઝાકમઝોળ છે
હાલે બાળુ બધા કંઈ ને કંઈ મમમા પરોવાઈ ગયા છે હુ આનંદથી
મમ્મ થઈ ગયો છું કે જાવ, હવે નિરાત થઈ ગઈ બાપુજી આવી
ગયા એટલે હવે કંઈ ચિંતા નથી પણ બાપુજી જામે બે દિવસ થઈ
જ ચા-ચા જવાના છે એવો વેરાગ્ય ભાવ એમના મોં પર કળાય છે
સ્વપ્નમા એની વેદના હવે વાગી બેઠી છે ને નિદ્રા ઊઠી જાય છે મારા
બાપુજી હતા અજાત યત્ન અજાત હતું એમનું દિલ અને એમનું
વર્તન એમની પામે આવનાર કોઈને તે તે પછી દુઃખ જેવી કોઈ
વસ્તુ રહેતી નહિ આવું આનંદમય હતું એમનું સાન્નિધ્ય મોગ
બાપુજીની એક કવિતા યાદ આવે છે એની એક લીંચીમા જ માગ
બાપુજી અને જ્યોતિર્નમનું ચરિત્ર સ્પષ્ટ થયું છે—અમલે લખ્યું છે કે—

ભાને થયા સન્ય હેમ, માટે થયા શીર,
ગુણજ્યોતિ હજી થયા મનેર નિમિર.

એ બહુ નાની વાત હતી તેમની પાને પલોચના મનનું બધું પે
નિમિર—મધી પે મૂઝવણ દૂર થઈ જતી તા બાળુ આનંદનું વાતાવરણ
છવાયુ રહેતું ઉન્નત, આનંદ મુકનહાર—જેણે એ જોયું—આભળ્યું
ન હાથ તેને માટે એ નમજાવું નહજ નથી એવું હતા મેં બીજાને
જેણા નથી બાપુજી અને જ્ઞાનિકામને ખૂબ જ મેળ હતો એ બેઉ
સાથે જ આ સ્ફૂલ્ભતા ગોલા—કે જ્ઞાન આટલું સ્ફૂલ્ભતા હતો ત્યારે
જૂના દફનગામા મેં એ જોયું

બાપુજી જેવું મિત્રોનું સુખ આ ઘરમા બીજા કોઈને નહોતું
નિમિરને મિત્રો મ થા પણ અમિત્રો વધુ થતા બાપુજીને પશ્ચિમમાં
ખૂબ જમનું અવારનવાર પશ્ચિમ તરફ આગે માસી આવતા અમનું
અનિદ્રિત ધ્યાન હતું અમૃતનર અમૃતસરના સુવર્ણમંદિર નામે લાગે

સમય બેઠા રહેતા અને મદિરમા ભોજ ચણવતા અમૃતચરના એ મદિરનું હરકોઈ બાપુજીને ઓળખતું ત્યાંની હાંટવના ખાનસામાને બનચીં સુદ્ધ એક વાર મોટાભાઈ અમૃતચર ગયા ત્યાં બાપુજી જ્યા ઉતરતા તે જ હાંટવમા ઉતરવા ત્યારે ત્યાના બુઢા બનચીં એ બાપુજીનું નામ લઈને પૂછેનું કે તેઓ કયા છે? બાપુજી જવાર આ રીતે પશ્ચિમનું પરિભ્રમણ કરતા ફરતા ત્યાં અમે તો કેવડાક હઈશું, છતાં નિયમિત પણે તેમના પત્રો આવતા, અને પત્રો લખતા, પણ તેમણે જ અમને શીખવ્યું કઈ રીતે કાગળ લખાવ, કયા કઈ ભૂલ થઈ છે તે બધું અમને કાગળ લખીતખીને શીખવતા પત્રલેખન નિયમસરનું અમારે શીખવું પડ્યું અમાર ત્યાં એક પંડિત આવતો તેની પાસે પણ અમારે પત્રલેખન શીખવું પડ્યું હતું બાપુજી અમને પૂછાવતા કે કોને શું જોઈએ છે તે લખજો એક વાર તેઓ દિલ્હી—અગ્રા બાજુ હતા હિન્દુમેળામા દિલ્હીનો જે નમુનો જોયેલો તે મારા મનમા હતો મેં લખ્યું કે મારે માટે આગ્રા દિલ્હીની છબીઓ લાવજો બાપુજી પાછા ફર્યા ત્યારે મોટાભાઈએને—જેણે જે માગ્યું હતું (એ સારી, સુદર ને કિમતી ચીજો જ હશે.) નેને તે મળ્યું મારે માટે નીકળ્યું એક કાગળનું ફીડ્યું મેં માન્યું હતું કે હિન્દુમેળામા મૂકેલા દિલ્હીના નમુના જેવું જ કઈ હશે ફીડ્યું ઉઘાડીને જોયું તો આગ્રા—દિલ્હીના કેટલાક પટ ચિત્રો સાદા કાગળ ઉપર જેવા કવિધા—લખનઉના પટ ચિત્રો આવે છે તેવા, હાથે દોરેલા આગ્રા, દિલ્હીના ચિત્રો હવે એવા પટચિત્રો મળતા જ નથી જે બધા જળવાયા હોત તો આજે એ ખૂન મૂલ્યવાન થાત પણ ત્યાર તો હું બાજુ શું કરું, વારે વારે ઉઘાડી ઉઘાડીને જોતો ને મોઢાક દિવસો પછી એના ચિરાડીયા ઉઘાડીને કોણે જાણે કયાય ઉઘાડી મૂક્યા એ બધી વસ્તુનું મૂલ્ય ત્યારે હું ઓછું કઈ જાણતો હતો?

બાપુજી મારા વિષે કહેતા કે, “આને હવે મારે વિદેશ નથી મોકલવો. અમારી નાથે ફરતો ફરતો ભારતવર્ષને જોશે, જાણશે આ દેશ

જ એને મગખી રીતે બનાવેલ. ” એમ જ થયું. બાપુજીનું અવમાન થયું ને મારું વિદેશ જવાનું ન થયું હજીયે આ ભારતરત્નને જ જોઈ છું ને એજખી રહ્યો છું. મોટા થયા પછી પણ જ્યારે વિવ્ર કામમાં જ મગ્ન રહેવા લાગ્યો ત્યારે બાને વિના થઈ કે આ છોકરો ન કંઈ ભણ્યો ન કંઈ કામકાજ શીખ્યો એનું કંઈ જ થયું નહિ પણ ત્યાર બાદ જ્યારે દિલ્લી દરબાર તરફથી સુવર્ણ-પદક આપ્યો. આટલું સૂચમાં વાઈન પ્રિન્સિપાલ થયો અને ચારે બાજુ નામના બોલાવા લાગી ત્યારે બા બોલી કે ‘મને તો બીક લની કે તારે માટે કંઈ જ થયું નથી પણ હવે લાગે છે કે તેમ છતાંયે કંઈક થયું છે ખરું.’

જેવી મુમજુર આ સ્મૃતિ છે તેવું જીવન નહોતું, અને છતાં કવિનો માથ મળ્યો છે એજ જીવનની એક મોટી જગીર છે બા પણ મમજતી ને કહેતી કે “રવિની સાથે છો એટલે મને મોટી નિરાંત છે ”

૧૫ : આર્ટ રૂલ

પસ કામકાજ જોવું કંઈ મારે હતું નહિ, તદ્દન નવરો હતું રહેતો હતો. આપમેળે કંઈ જ કરવા મન થતું નહિ, આજે મેં થતું નથી છતાં કોઈ કંઈ કામે વળગાડી કામ લે તો કરી શકું ખરો, અને એવું જ થયું હતું. સૌ મારી પાસેથી કામ લઈ જતા. ઘેર કંઈ કામકાજ હોય ત્યારે પણ હું સહજીતે એમાં સાથ આપતો નહિ, છતાં જો કંઈ કામનો ભાર મારા પર આવી પડતો તો પૂરી કાળજીથી એ પૂરું કરી આપતો.

હવેલ સાહેબે આર્ટ સ્કૂલમાં બેસાડ્યો, સામે વિદ્યાર્થીઓને બેસાડ્યા અને કહ્યું કે ‘ચીતર અને ચીતરાવ’. એમાં એમનો એક બીજો પણ હેતુ હતો. ઘણી વાર એ કહેતા કે સારા કુટુંબનાં છોકરા જો આ તરફ વળશે તો લોકોનું ધ્યાન પણ આ તરફ ખેંચાશે અને દેશની જનતા તમારા શબ્દો પર વધુ આસ્થા રાખશે. અને એ વાત તદ્દન ખોટી પણ નહોતી. એમ ન થાત તો ત્યારની આર્ટ સ્કૂલ વિષેના લોકોના વિચાર બદલાત નહિ એ જ રીતે આર્ટ સોસાયેટી ઉધાડીને વૂડરોડ ને બ્રાન્ટ સાહેબે પણ મારી પામેથી કામ લીધું.

ભારતમાં સમ્રાટની પધરામણી થઈ મેદાનમાં વિદ્યાન મડપ શત્રુગારાણે વૂડરોફે મને કહ્યું કે મનની ચારે બાજુ તારે સુચોભિત કરવાની છે પશ્ચિમ વર્કસ ખાતાના માણસો ફેમમાં કાપડ લગાવી કરીને મુઠ્ઠી ગયા મે વિદ્યાર્થીઓને અને મારી જાતને પણ સાથોસાથ એ કામે લગાડી દીધી કામ ઘણું સરસ થયું હજાર—હારસો રૂપિયા પણ મળેલા મદ્રાસના ગયા પછી એ ચિત્રો વર્ધમાનના રાજવીએ ખરીદેલાં,—માત્ર ૬૦૦ રૂપિયામાં એણે એ દ્વારા પોતાનો એકાદ ખડ સજાવેલો અમારે તો સારું જ થયું બેઉ હાથમાં રૂપિયા મળ્યાં ! બધા રૂપિયા ભેગા કરી, ભાગ પાડી વિદ્યાર્થીઓને વહેલી દીધા

આમ, મને ગોઈ કામે વળગાડી દેતું ત્યારે કમર કસીને કામ જતો, અને કામ પણ મારું થતું કારણ અદરની માગણી પણ કંઈક અવી હતી જ પણ જો કોઈ કામ બનાર ન હોત તો કદાચ ચિત્રો પણ મારાથી ન ચીતરાયા હોત બાળપણથી જ માગ સ્વભાવ બહુ આગમુ રહ્યો છે ક્યાં જવા—આવવાનું ખાસ રુચનું નહિ અને નગર સામે જ જોતો રવિકાકાને એ પણ એક કળાકાર જ હતા ને ? અને છતાં પુશ્પીને આ છેડેથી બીજે છેડ ધૂમી વળના ! એ જણેતા, ‘અવન તું તે કેવો છે ?’ જરા, હર ફર ચાર બાજુ જો તો ખરા કેટકેટનું જોવા જેવું છે ! બાળપણમાં કે પના કરતો કે મોગ થઈને દેશ પરદેશ જઈશ, અહીં તહીં ફરીશ, પણ મોટા થયા પછી જ્યારે બહાર નીકળવા ને ફરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે ઘેર જ બેઠા રહ્યો ઘરમૂંઝ થઈને, ને તમારે માટે ઘરઘરાઉ વાતોનો સભાર ભેગો કરતો, છતાં ઘેર બેઠાનેકાં પણ દુનિયા આખીના લોકોની કળા વિષે તો ચર્ચા વિચાર કર્યા છે એટલું નક્કી જાણજે

આટલું સૂઝવની ખુરશી ઉપર બઠા રહેતો ષ્ટકેટલા ૧ દેશપરદેશથી વિવિધ વ્યાપારીઓ નાનાવિધ ચીજો લઈને આવતા હું સરકારી ખર્ચે આટલું ગેજેરી માટે ચીજો ભેગી કરતો હતો અને એમ કરવાની સાથે

સાથ દેશદેશની કળાઓનો પરિચય પણ સધાતો જતો આ રીતે જ મેં
આપણા દેશની કળાવસ્થાને આજની હતી તદુપરાત મારા ગુરુ હોંવેડ
હતા આ દેશની કળાને નયજનાર એમના જેવા બીજે કોઈ નહોતો
શેજ બે કલાક એકાતમા પામે બેસાડે ચિત્ર, મૂર્તિ—સૌંદર્ય, ડપમૂન્ય
અને એનો ઇનિયાસ સમજાવતા ઓફિસના પગલાગાઓને હુકમ હતો
કે એ બે કલાક દરમિયાન અમને કાંઈ ખરેખર ન પાડ એનું ધ્યાન
રાખવું

મદગુરુ પાવે, ભેદ બતાવે, જ્ઞાન કરે ઉપદેશ,
તબ મેજાકિ મજા હૂટે, (જબ) આજ કરે પગ્વેશ

ચિત્રારુ છુ કે મારા એ પરેલી ગુરુએ મને જો ભારત—શિ પના
ગુણાવગુણ આ રીતે બતાવ્યા ન હોત તો હું કોપવો હતો તે કોપવો જ
રહી જત મનનો મેલ તો દૂર ન થાત પણ આમે સાથે દેશનું શિક્ષક—
સૌંદર્ય માણવાની દૃષ્ટિ વે ન મળી હોત

ભારતની ઉત્તર—દક્ષિણ, પૂર્વ—પશ્ચિમ રાજે દિશામા અમારા
ખાતમીદારો હતા એમા એક નિજેપિન લામા પણ હતો વચ્ચેવચ્ચે
એ આવે, તિબેટના દરજો તેમ જ મૂનવાન પત્થરની, વિનાઈ જોડની
અને વિવિધ પ્રકારની ધાતુ મૂર્તિઓ લાવ એ આવતા જ અમે અધીર
થઈ બેઠતા કે આ વખતે શું નવીન છે ?

એક વાર એ આવ્યો હો, ‘સચીર બચમર નથી રહેતું ઘોળ
વખત માટે દેશમા જવું છે મુજાઈ જઈ છું ત્યાં યોગીક ઉધરાણી
બામી છે મજે તો પતાવી આવું એવી જ આ વખતે ખાત બહુ નથી
લાવ્યો માત્ર યોગીક ‘કાનુ’ની યોગીઓ લાવ્યો છું, જુઓ !’ જોયું
તો બહુ જૂની હસ્તપ્રત હતી વસ્તુ અપ્રાપ્ય હતી, પણ માટે એ કેઈ
કામની નહોતી એને લઈને હું કરું શું ? ઈમ્પીરિયલ લાયબ્રેરીમા
હરિનાથ ટે કર્ણેને એક જગરા બાપાવિદ્ હતા રીન ત્રિવાણની બધી

ભાષા એ જાણતા એ કહેતા કે ‘હવે મારે ચીની ભાષા શીખવી પડશે.’ તેની પાસે એ પોથી લઈને જવા મેં કહ્યું : ‘સારી રકમ આપીને ખરીદી લેશે. એમને કામની ચીજ છે. અને બીજું શું છે તે બતાવો તો ?’ એણે પ્રવાવની એક ‘ગણેશ’ની નાની મૂર્તિ બનાવી. સરસ હતી એ, એ મૂર્તિ મને ગમી ગઈ. એણે તેના પાંચ કે સાત રૂપિયા માગ્યા. તે આપી ગણેશને મેં ગળવે ઘાસ્યા. મેં કહ્યું, ‘હવે બીજું કંઈ છે ?’ અને એણે એક ડબ્બી કાઢી મારા હાથમાં મૂકતાં કહ્યું કે આ સિવાય બીજું તો કંઈ જ નથી. એ એક તપખીરની ડબ્બી હતી. કોતરકામ વાળી પોલાદની એ ડબ્બી ઉપર સુવર્ણની કાસીગરી હતી. એક ચીની ફૂગોનનું ચિત્ર હતું તેના ઉપર. તે અતિથય સુંદર હતું. એ લેવાનું મન થઈ ગયું, પૂછ્યું, શી કિંમત છે ? તો કહે પચાસ રૂપિયા ! મેં કહ્યું, ‘એ તો બહુ વધુ કહેવાય.’ એણે કહ્યું, ‘હમણાં એ તમારી પાસે જ રાખો, કોઈ લેનારું મજે તો લેશે નાખજે. પાછો વજતાં આવીશ ત્યારે પૈસા લઈ જઈશ.’ ને આટલું કહી એ ઉતાવળે ઉતાવળે ચોતાની વસ્તુઓ સમેટી ચાલ્યો ગયો. એના જવાની સાથોસાથ મને થયું કે આ ચીજ તો રાખી અને પૈસા ન આપ્યા. એની તનિવત ઠીક નથી એમ કહેતોતો. પાછો નહિ આવે તો ? આ બરાબર ન કહેવાય. ખેર, પણ હવે શું થાય ? ઘેર પલોંચીને અલકની બાને પ્રવાવના ગણેશ આપતાં કહ્યું કે આની એક વીંટી મારા માટે કરાવી દેજે. (એ વીંટી ઘણા દિવસ સુધી મારી આંગળીમાં રહી. પછી ક્યાંક ખોવાઈ ગઈ.) અને તપખીરની ડબ્બી તેના હાથમાં આપીને કહેલું કે આને ‘પરાયા ધન’ની જેમ સાચવીને રાખજે. એના પૈસા હજી અપાયા નથી.

એ પછી વરસ વીત્યું, બીજું વરસ પણ વીત્યું, પણ પેલો દેખાવો નહિ. ઓચિતાનો એક દિવસ એ લામાનો એક ભાઈ આવીને ઊભો રહ્યો. કહે કે ‘તે વખતે એ મુંબાઈ પલોંચ્યા પછી બેચાર દિવસે જ અવસાન પામ્યો હતો. તમારી પાસે એનું જ કંઈ બાકી હોય તે

બધુ મને આપી દો ' હું જાણતો હતો કે એની સાથે લામાને બોલવા
ચાલવાનો એ સબધ નહોતો. ઘરના સુખદુખની વાતો લામા દર
વખતે મને કરતો હવે એના મૃત્યુ પછી એ જ ભાઈ એના કાગળમાં

ભારતીય કસાના પ્રથમ પુરસ્કર્તા અને અવનીન્દ્રનાથને
એ કસાના ઉપરદશ્ય સમજાવનાર ઈ બી હેવેલ

મેંજીને એની સંપત્તિ પણ હજમ કરી જવાની તૈયારીમાં હતો. મેં તે તેને તુરત હાંકી કાઢ્યો, એમ કહીને કે 'તું કોણ છે ? હું તને ઓળખતો નથી, સાંભળવા જે માંગતો નથી; પછી પૈસા તો આપું જ કેમ ? જો તારા બાઈનાં બાળકો યા તેની સી આવે તો વિચારી શકું.' અને એ ચાલ્યો ગયો.

એ પછી થોડા દિવસે પેલા લામાની વૃદ્ધ સ્ત્રી આવી : પછાડી સ્ત્રી. અગાઉ પણ એક વાર લામા સાથે એ આવી હતી, એણે આવતાં જ પોતાના પતિને માટે બહુ કષ્ટાંત કર્યું. છેલ્લે એનું મોં પણ જોવા એને મળ્યું નહિ. એ પણ સાજીમાંથી રહેતી હતી એટલે આજ સુધી આવી શકી નહોતી. ઘણી વિધવિધ દેશે વિધવિધ ચીજવસ્તુ વેચતો કરતો. ઘણે સ્થળે એની ઉધરાણી બાકી રહી હતી. મેં કહ્યું : 'થોડા દિવસ પહેલાં એનો ભાઈ આવ્યો હતો બાકીની ઉધરાણી વસૂલ લેવા. પણ મેં ના પાડી.' એણે કહ્યું, 'એ સારું' કર્યું. હું આવી છું તમારા ને બીજા કોની કોની પાસે એનું શું બાકી છે એની તપાસમાં. તમારી પાસે તો એ ખૂબ આવતા. છેલ્લે આવેલા ત્યારે ક્યાં ક્યાં શું આપી ગયા તેની તમને ખબર હતી.'

મેં ઉત્તર આપ્યો : 'છેલ્લે એ કલકત્તા આવેલો ત્યારે કાનુરની કેટલીક જૂની હસ્તપ્રત લાવ્યો હતો. મેં એને હરિનાથ દે પાસે મોકલ્યો હતો. પછીથી ખબર કાઢતાં જાણવા મળેલું કે તેમણે તે પોથીઓ બહુ સારી રકમ આપીયું કહીને રાખી લીધેલી, અને લામા પણ પાછો વળતાં કિંમત લઈ જઈશ કહી તે પોથીઓનો સંગ્રહ એમને આપી ગએલો. તમે ત્યાં જઈને તપાસ કરો.'

વૃદ્ધાએ ઉત્તર આપતાં કહ્યું કે 'હું ત્યાં જઈ આવી, પણ ત્યાં કોઈ આ હસ્તપ્રતો વિષે કંઈ બાળ આપી શક્યું નથી. હરિનાથ દે અવસાન પામ્યા છે. પોથીઓનું શું થયું તેની કોઈને કંઈ જ ખબર નથી.'

એ પછી કેટલોયે સમય વીત્યા પછી એ પ્રતો મેં સાહિત્ય પરિષદમાં જોઅલી જોતા જ ઓળખી ગયો,—મારા હાથમાંથી જ એ ગઅલી એટલે ઓળખુ નહિ એ તે પ્રેમ બને? ખેર જવા દો એ વાત લામાની વૃદ્ધાને અની કંઈ જ કિંમત મળી નહિ મેં પેલી વીંટીની વાત કરી ને કહ્યું કે છેલ્લે એ બે ચીજો મને આપી ગયો હતો વીંટીમાંના પ્રવાળના ગણેશની કિંમત તો મેં એને આપી દીધી હતી બીજી ચીજ—તપખીરની ડબ્બીની કિંમત મુબારકથી પાછા ફરતા એ લઈ લેશે તેવી વાત થઅલી, પણ પછી એનું તો આવવાનું જ થયું નહિ તું હવે અ લઈ જા' મારી વાત સાબળી વૃદ્ધા લાભી વાર સુધી આખો મી ચી ચૂપચાપ બિભી રહી અને પછી બોલી 'હું તો એ બધું જ જાણ છું એ તપખીરની ડબ્બી મારે એકવાર જોવી છે દેખાડ્યો એ જરા?' મેં કહ્યું, 'એ તો અહીં નથી, સાજો ઘેર આવજો' ઘર એણે જોયું હતું

સાજો એ આવી હું પણ માટું કામ પતાવી ઘેર પાછો ફર્યો હતો અલકની બાએ ટૂંકને તળિયે એ મૂકી હતી તેને બોલાવીને કહ્યું કે હવે પેલી ડબ્બી કાઢી દે, આટલા દિ' પછી એની ખસી હક્કદાર આવી છે ડબ્બી વૃદ્ધાના હાથમાં મૂકી મેં કહ્યું આના એણે પચાસ રૂપિયા માગ્યા હતા, પણ ત્યારે એટલી કિંમત આપવા મન નહોતું પણ હવે તો તારે અભાવના દિવસો આવ્યા, એટલે તું કહે તે આપી દઈશ અથવા તો તું તારી ચીજ પાછી લઈ જા એમાં મેં મને દુખ નહિ લાગે

વૃદ્ધા બોલી, 'હા આ ચીજ મેં એની પાસે જોઈ હતી બે હાથમાં એને ફેરવી ફેરવીને એ જોતી જાય ને એની આખમાંથી આસુ ચાલ્યા જાય બિચારીને કદાચ પતિની વાત તાજી થતી હશે કેવી કેવી સ્મૃતિ જાગતી હશે એ તો એ જ જાણે થાકીવાર આમ જોયા પછી ડબ્બી મને પાછી આપતા અણે કહ્યું, 'લામા આ ચીજ તમને આપી ગયા છે ભલે એ તમારી પાસે જ રહેતી એનું મારે કંઈ જ લેવું નથી'

‘આ શું કહો છો? તમારા પતિ અવસાન પામ્યા છે. પૈસાની તમારે જરૂર છે ને તમે પૈસા ન લો એ તે કેવી વાત? એ ન બને.’

વૃદ્ધાની આંખો સજળ બની. આંસુ ઊભરાયાં. એ બોલી :
 ‘બાબુ, એ વાત કર્યો જ મા. હું જાણું છું કે મારા પતિ અનેક સ્થળે વિવિધ વસ્તુઓ વેચતા ફરતા. ઘણે સ્થળે એમનું લેણું બાકી રહેતું. હું કલકત્તા આવી ત્યારથી જેનીજેની પાસે ગઈ છું તેમણે લેણું આપવાની વાત તો દૂર રહી, પણ એ કબૂલ પણ નથી કર્યું કે તેઓ મારા ધણીને ઓળખતા. એક તમે જ કહ્યું કે મારા ધણીની આ થીજે તમારી પાસે છે અને તેની કિંમત આપવી બાકી છે. તમારી પાસેથી મારે કંઈ જ ન ખપે. આ ડબ્બી તમારી પાસે જ રહેવા દેજો, અને આ થાદર મારા વતી તમારાં વહુને આપજો.’ એમ કહેતાં એણે એના થેલામાંથી એક જડી થાદર—પહાડી સીઓ જે ઓઢીને ફરે છે તેવી—મારા હાથમાં મૂકી. જીવનના—કર્મજીવનના પ્રારંભ કાળે જ આવું સરસ—મહામોલું ઈનામ અમે બને એક ગરીબ પહાડી વૃદ્ધા પાસેથી પામ્યાં; એક સરસ ધાબળી ને એક સુવર્ણકામવાળી તપખીરની ડબ્બી.

બીજી એકવાર એક અજાણ વ્યક્તિ એકએક મારી પાસે આવીને ઊભી રહી. જપાની જેવી; શ્યામ વદન; રુજ; લઘરવઘર ને મેલો કોટ—પાથજમો એણે પહેર્યા હતાં. કંઈક નિરાળો જ માનવી એ લાગતો હતો. હું આર્ટ સ્કૂલની મારી ઑફિસમાં બેઠો હતો. પટાવાળાએ આવીને કહ્યું કે હજુર, એક જપાની કુછ લે આપા. મેં કહ્યું એને અહીં લઈ આવો. એ અંદર આવ્યો. મેં પૂછ્યું, ‘મારી પાસે આવ્યા છો? કહો શું કામ છે?’ એણે આજુબાજુ નજર કરી, કોટના અંદરના ગળવામાંથી કાળા રંગના ચામડાનું એક પાકીટ ઉઘાડી એમાંથી બે મોટાંમોટાં મોતી મારી સાથે ધર્મ. મેં જોયું તો નાનાં આમળાં જેવાં બે મોટાં મોતી! એવાં મોટાં મોતી મેં ક્યારેય જોયાં નહોતાં. ‘આ ક્યાંથી મળ્યાં?’ મેં પૂછ્યું. એ આ મોતીને ‘ચંખમણિ’

યા મણિ કહેતો અને મારી સામે જોઈ રહેતો મે પૂછ્યું, ‘વેચવા છે?’ એ બેની કિંમત એણે સો રૂપિયા કહી મોતી લેવા તો હતા, પણ એ અસલી છે કે નકલી તે હું તો જાણુ નહિ ઘર ફોન ફરી દીધો કે ‘જડાબઝારમા ઝવેરી કિસનચ દને કહેવડાવી દો કે ઘેર આવે-- હું હમણા આપુ છું ગાડી મોકલવાની વાત સાવ ભૂલી જ ગયો એ ગાડી તો સ્કૂલ છૂટવાને સમયેજ આવતી પણ મારામા સમૂરી નહોતી ભાડૂતી ગાડી કરીને પેલા મોતીવાળા જાપાની જેવા સજ્જનને સાથે લઈને ઘેર પહોંચ્યો જઈને જ્યુ તો અમારા ઝવેરી પણ આવી પહોંચેલા પેલા બે મોતી બતાવી કહ્યું કે ‘જુઓ તો, એક સો રૂપિયા માગે છે, શખમણિ છે એમ કહે છે અસલ કે નકલ તે પારખી આપો જોયી ઠગાઉ નહિ’ થાદ આવી ગયું કે મોટા ભાઈ એક વાર પહાડ બાજુથી આવા મોટા મોટા મોતી લાવેલા ને સારી પેઠે ઠગાયા હતા મોતી ખરીદ્યા પછી કોકના કહેવાથી લીબુના રસથી ધોતા ઉપરનું એનામલ ચાટ્યું જઈ અદરથી સામાન્ય કાચ નજરે પડેલા મે એ વાત કિસનચ દને કરીને કહ્યું કે જોજો ભાઈ, માડુ યે એવું ન થાય

પણીવાર સુધી મોતીને ધારી ધારીને જોયા પછી કિસનચ દે કહ્યું કે બરાબર કંઈ સમજાતું નથી મને પણ મનમા શકા થયા કરતી હતી કિસનચ દને કહ્યું કે મન બરાબર હા ન કહેતું હોય તો એ ચીજની આપણે જરૂર નથી અને મોતી મૂળ ધણીને પાછા આપ્યા તે પછી થોડા દિવસે છાપામા વાચેલું કે વિવાહતના કોઈ મોટા ઉમરાવની પત્નીનો નેકલેસ ચોરાયો છે મોટા મોટા મોતીઓ એમા હતા ઘરના નાના મોટા બાળકોને ભાવાવી મે કહ્યું કે જુઓ, પેલા મોતી આપણે ન રાખ્યા એ ટીક થયું, નહિ તો નાલક ચોરીનો માલ રાખવાના ગુનામા સડોવાવું પડત એ માણસ ચોર જેવો જ દેખાતો હતો

કળાકાર એટલે સ ગ્રાહક એ સતત અર્પોતર્પીથી કંઈ ને કંઈ સ્પર્ધા જ કરે છે અને એમા જ જીતન દે છે સંવિદ્યા કહેતા, ‘જ્યારે

હું ચૂપચાપ બેઠો રહું છું ત્યારે જ હું વધુ કામ કરતો હોઉં છું.’
અર્થાત્ ત્યારે પણ સંગ્રહકવૃત્તિનું કામ તો ચાલુ જ હોય છે,—બંધકે
વધુ પ્રમાણમાં ચાલતું હોય છે. જોઈ રહ્યો છું કે પેલી હરિયાળી મેંદીની
વાડ પર તડકો પડે છે ને મન એને નોંધી રાખે છે, માનસ પટ પર,
કદાચ ક્યારેક એ ક્યાંક કોઈક સ્વરૂપે પ્રગટશે. લાકડાનો આ ટૂકડો રસ્તે
જતાં નજરે પડ્યો. ઉપાડીને ખિસ્સામાં મૂક્યો. કહું તો એવા દોષલે
દોષલા ટૂકડા રચીદા હમણાં જ અહીં ઊતરાવી આપે. પણ એમાં સંગ્રહનો
આનંદ નહિ સોંપડે. કળાકારના મનના ભંડારમાં આ રીતે ઘણુંઘણું
ભેગું થતું હોય છે. મારી આ સંગ્રહકવૃત્તિ કાલમી છે.

ખેર; એ વખતે મોતી હાથમાંથી છટકી ગયાં. પણ કેમ કરતાં
ચીજ હાથમાં આવી જાય છે એ જુઓ. એક વાર એક ઈંચ જેવડો
એક પન્નાનો ચોરમ પન્થર—જેતાં જ આંખમાં વસી જાય તેવો, ઉપર
મુગલ જમાનાની યાદ આપતી કાચીગરીવાળો—આવી ગયો. આજકાલ
એવી ચીજ ક્યાંય નહિ મળે. વૃદ્ધને દુબળા અનંતશીલ ઝવેરી આવા
જૂના પથ્થર વેચના. કંઈક સારી ચીજ હાથમાં આવતાં જ એ અમારી
પાસે આવતા. એકવાર એ ઘોડાક જરીપુરાણ પતરાના હબ્બા ભરીને
નાનામોટા પથ્થર લઈ આવ્યા. તેમાં જ ઉપલો પથ્થર જોયો ને મને એ
લેવા મન થઈ ગયું. ઝટપટ હાથમાં ઊપાડ્યો. કહ્યું. ‘આ કેટલામાં
આપવો છે? પચાસ રૂપિયામાં ચાલશે ને?’ બુટ્ટો બહુ પાકો હતો.
મારી મનઃસ્થિતિ પારખીને એનો લાભ લેવા એને મન થયેલું. કહે કે
એ હું અત્યારે ન કહી શકું. પછી વિચાર કરીને કેહેવડાવીશ; આટલું
કહીને તે લઈને એ ચાલ્યો ગયો. મારું મન ઉદાસ થઈ ગયું. બહુ
સરસ પન્નો હતો. એ રાખી લેવા ખૂબ જ ઈચ્છા હતી, પણ નજર
સામેથી ચાલ્યો ગયો પછી શું થાય? ગયો તે ગયો જ. બુટ્ટો ફરી
દેખાયો જ નહિ.

છએક મહિના પછી એનો દીકરો આવ્યો. એણે મુંડન કરાવ્યું

હતું પૂછ્યું, 'ખામ કેમ ?' તો કહે કે બાપા ગયા કહ્યું 'શું કહે છે ?' હજી તો થોડા મહિના પહેલા જ જૂના પથ્થર વેચવા અહીં આવ્યા હતા તે હવે તું શું કર છે ?' એણે કહ્યું, 'હું હવે એ જ કરું છું બાપિકી દુકાન સભાળું છું તમ મારી પાસેથી કંઈ પથ્થર, મણિ, મોતી નહિ ખરીદો ?' અગાઉ તો નિયમિતપણે બાપા જ તમને જોઈએ તે આપી જતા મારી ઉપર પણ એવી જ કૃપા રાખજો ' એને કહ્યું કે છે-હી વાર તારા બાપા એક પન્નો લાવ્યા હતા મને એ ખૂબ ગમી ગઈલો તેથી મેં અના પચાસ રૂપિયા આપવા પણ કહેતું થોડા દિ' પછી આવીશ કહીને તારા બાપા ગયેલા, પણ પછી ડોકાયા જ નહિ. હવે એ જ પન્નો મને લાવી આપી શકીશ ?' જૂના ગ્રાહકને જાગવવાની ઈચ્છાએ વળતે દિવસે થોડી એક કટાર ગયેલા પતરાના ડબામાં એ જ પન્નો લઈને એ આવ્યો મેં પૂછ્યું, 'શું આપુ ?' એ કહે 'બાપુજી સાથે જે વાત થયેલી તે જ આપજો ' પૈસા લઈને એ દિવસે તો એ ચાલ્યો ગયો, પણ થોડા દિવસ પછી આવ્યો કહે કે 'એક ભૂલ થઈ ગઈ છે'

મેં કહ્યું, 'વળી ભૂલ ?' ચીતમર મેં તારી પાસેથી રમીદ લઈને એ ખરીદ્યો છે હવે તું એને ભૂલ કહે તો હું શા માટે એ સાભળું ?' આ પન્નો તારા બાપુ પાસે માગેલો, પણ નહોતો મળ્યો હાથમાંથી છુટી ગયા માન્યું એની તો આશા જ નહોતી રાખી હવે તારી પાસેથી એ ખરીદ્યો છે, પછી એને હાથમાંથી કેમ જવા દઉં ?' ને એ ચાલ્યો ગયો તે પછી મુબઈના ઠાકોરદાસ ઝવેરીને એ બતાવતા તે તો અવાક જ થઈ ગયા ! મને કહે કે, 'આ ચીજ તમને કયાથી મળી ?' આ તો અતિ દુર્લભ પન્નો છે બહુ કિંમતી છે આ જાતના દૂલના કોતરકામવાળા પન્નાનું ચલણ મુગલોના જમાનામાં જ હતું. આનો રતિનો ભાવ ૫૦૦ રૂપિયાનો છે !' એનું વજન હીક્રીક કેટલીક રતિ ભેટલું હતું ઠાકોરદાસ કહે કે તમે આ પચાસમાં ખરીદ કરેલો છે પણ હું અત્યાર જ આનો ૬૦૦ રૂપિયા આપવા તૈયાર છું

એ પન્ના ઉપરાંત એક દુર્લભ મહેર હતી મારી પાસે. એની એક બાજુએ જાણીએ અને બીજી બાજુએ નૂરજાહાંનું ચિત્ર હતું. સૌ રૂપિયામાં રાખાવબાજુ પાસેથી મેં એ ખરીદી હતી. એ મહેર અને પન્ના આપીને અમારા ખાસ ઝવેરી પાસે એક પિન તૈયાર કરાવેલી. પન્નાની ચારે બાજુ ઝીણાં ઝીણાં મોતી અને પન્નાની નીચે મહેર જૂવતી. એ પીન અલકની બાને આપેલી. એ એનો ઉપયોગ બરાબર કરતી. એના ખભા ઉપર લગભગ એ ઘોષ જ. એને એ ચોભતી પણ ખરી.

મનમાં ઘનું હતું કે આમ ચોધતાં ચોધતાં ક્યારેક કોહિનૂર પણ હાથ આવી જશે ! પરંતુ એના કરતાં જે આજે મને આ લાકડાના ટુકડાટુકડી વધુ કિંમતી લાગે છે. મારી આ કૃતિકરાણી કોહિનૂરથી તૈયાર નથી થતી. ભાંગી પડેલા વૃક્ષની એક સૂકી ડાળ નમિતા આપી ગઈ. ને કોલન વૉટરનું ખાલી બાકસ. એના આગળના ભાગમાં કાચ છે. તેમાં પેલી ડાળખી મૂકી દીધી ને કહ્યું કે આ લે : મારી કૃતિક—રાણી ઉઘે છે. સંભાળીને મૂકજે. ઈચ્છા હતી કે બીજી કોઈ લીધી ડાળખી મળી આવે તો બાજુબાજુમાં સુવાડી દઉં. તો બેઉ ચોભત.

એ પન્નાનો વા 'ચાલતો હતો ત્યારે એક દિવસ એક માણસ આવ્યો. જબલપુરમાં વિવિધ પ્રકારના પથ્થરો મળે છે. બહુ પુરાતન-કાળના જીવાત—જીવડાં અને ઝાડપાન પથ્થર બની ગયાં હતાં. તેમાં એ બહુ સરસ લાગતાં હતાં. તેમાં એક બરાબર ગોળ તો નહિ પણ બદામ જેવો બહુ સરસ રંગનો હતો. મનમાં એ ગમી ગયો. પણ કિંમત વધુ સાંભળતાં એ લીધો નહિ. એ માણસ પોતા પાસે હતા તે બધા જ પથ્થર બતાવી ચાલ્યો ગયો. હું ચૂપચાપ વરંડામાં બેઠો હતો. સમર દા'ની નાની પૌત્રી આવી ત્યાં રમવા લાગી. હું જોતો હતો કે એ રમે છે અને સતત મોં હલાવ્યા કરે છે. જઈને જોયું તો મોંમાં જીભ ઉપર પેલો જ પથ્થર ! કહ્યું, 'આ પથ્થર તું ક્યાંથી લાવી ?

જલદી થૂકી નાખ જાવી જઈશ તો હેસન થઈ જઈશુ !' પેવો માણસ જતાં જતાં એ ભૂની ગએલો !

સમરદાની પૌત્રી જ પથ્થરને લોગેન્જીવનની જેમ વગળની હતી મેં ઝટપટ અના મોમાથી પથ્થર કાઢી ખિસામા મૂક્યો વગતે દિવસે જ એને વીટીમા બેમાણવી તે પહરવા લાગ્યો સુદર હતો એ પથ્થર અના ઉપર એક મધમાખી બેઠી પાખ પસારીને બેઠી હોય તેવું દશ્ય અકાઈ ગયું હતું છોકરીઓ દોડતી જોવા આવી કહ્યું, 'આ જુઓ, તાજમહાલ આની પાસે શી વિસાતમા? તાજમહાલ? જે જીવ મર્યો હતો અ તો ધૂન થઈ ગયો હતો ક્યારનો, છતાં કુદરતે આ મધમાખીને આબાદ અવી ને એવી જ ચાવતી રાખી છે એનો રગ પણ જરાયે બદલાયો નથી કઈ કેટલાયે લાખ લાખ વર્ષો પૂર્વે આ ધરતીને ઉપે વસત આવી હશે, મધમાખી પાખ પસારીને ત્યારે વસુધરા પર ફૂલ છોડે ઝૂકી આકઠ રનપાન કરતી હશે, એ જ રમમા આજે કબરમા પણ એ એવી ને અવી જ નાવાઈ રહી છે

આટલું સ્ફૂલમા વચ્ચે વચ્ચે એક સંન્યાસી આવતો પટાવાગાઓ એને 'મોડેલ' (પાત્ર) તરીકે ઉપાડી લાવતા એક વૃક્ષ નીચેથી એ આવતો ને મોડેલ તરીકે બેસતો વિદ્યાર્થીઓ એનું ચિત્ર ચીતરતા વર્ગ પૂરો થતા નક્કી કરેલા પૈસા બઈ એ ચાલ્યો જતો હું ક્યારેક ક્યારેક સવારસાજ એને હાંવેલના ફ્લૉટમાથી બહાર નીકળતો જોતો મનમા થયું 'શું હશે?' હાંવેલના પત્નીએ કહ્યું કે 'હવે સહેલાનું નથી અવનખાનું કોક એક સાનું આવે છે તાલેબ એની પાસે ધ્યાન યોગ થીએ છે બધા મમય એમા જ ગાજે છે'

મેં કહ્યું 'એ તો ઠીક નથી કોક ગમે તેવા સંન્યાસીને ફદે ફસાઈ છેવટે છેતરાવાનું ન થાય તો સારું એક બપોરે એ જ સાધુ મારી અૉફિસમા આવીને ઊભો મને કહે કે 'આ લે પાત્રી હરડે આ

બાવાથી નિત્યપુવાન રચીશ, ઉંમર વધશે જ નહિ. વાજ ધોળા થશે નહિ વગેરે. 'આમ કહી એણે લાવ બકુલના બી જોવું કંઈક મારા હાથમાં આપ્યું. તેના ચાચા ગયા બાદ મેં એ ગજવામાં મૂક્યું. મનમાં થયું, ખાઉં ને કંઈક થઈ જાય તો? થોડે વારે મારા રૂમમાં હાંવેલ આવ્યા. મને પૂછ્યું કે તારો પાસે પેલો સંન્યાસી આવ્યો હતો એ તને શું આપી ગયો? મેં ખિસ્સામાંથી એ કાકીને બનારનાં કલ્હુ, 'આ. ' સાહેબ કહે, 'મને પણ થોડુંક આપી ગએલો. હું તો ખાઈ ગયો.' મેં કહ્યું, 'એ તમે શું ક્યું? ઓજખ્યા પાસખ્યા વિનાની વસ્તુ ખવાય જ કેમ?' ખાઈ ગયા તે હવે શું થશે? મનમાં અનેક વિચારો ઘોળાયા લાગ્યા. ઘેર પાછા વળતાં પેલી પાકી હરડે રસ્તામાં ફેંકી દીધી. કોણ જાણે નિત્યપુવાન રહેવાનો મોહ મને પણ સાહેબની જેમ થઈ આવે તો?

આવા બાનભાતના લોકો ત્યારે નજરે પડતા હતા.

૧૬ આર્ટ સોસાયટી

ફેટલાંક પુરોપિયન સી—પુરુષો જેના સભ્ય હતા એવી એક સોસાયટીમાં હવેનું સાહેબ મુખ્ય કાર્યકર્તા હતા. સાજ વેળા એ સૌ આર્ટ સ્કૂલમાં જ બેંક ક્લાર્ક મળતા, વાર્તાલાપ ને સમાવેશન કરતા અને વચ્ચેવચ્ચે ખાણીપીણીના કાર્યક્રમ પણ ચાલતા. આર્ટ ક્લબને ધોરણે જ આ બધું થતું. માર્ટિન કંપનીના એન્જિનીઅર થોર્ન્ટન સાહેબ એની દેખરેખ રખતા. આ આર્ટ ક્લબની ઘણીયરી જવાનદારી એમને માથે જ હતી એ ચીતરતા પણ સરમ અતિ સરમ અને સાદા માણસ હતા, પણ એમનો પ્રાણ મહદ હતો. એવા ગોરા બહુ ઓછા જણાય છે મારી સાથે એમને બહુ મેળ હતો. આર્ટ સોસાયટીની શરૂઆતથી જ અમારે મૈત્રી બધાઈ પાછળથી અમારી નવી સોસાયટીમાં પણ એ જોડાયા હતા. હું આર્ટ સ્કૂલમાં હતો ત્યારે લગભગ સળ એ મારી પાસે આવતા, અને ક્યારેક ક્યારેક મ દેશે મોકલી મને પોતાને ત્યાં પણ બોલાવતા. હું ચાર વાગ્યા પછી એમની ઑફિસમાં જતો એમને મારામાં ખૂબ શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસ હતા.

પોતાના દેખવના ખાનામાંથી વિવિધ સ્થાપત્યકામના નમૂનાઓ ને નકશા મઠી મને બતાવતા ને તેમાં મારાં સૂચનો માગતા ક્યુ કઈ રીતે કરવાથી વધુ સુંદર થશે તેની અમે વિચારવા કરતા એ અરસામાં એમનું ચિત્રમય પણ જોવા મળેનું તો એ જ એ ખૂબ સુંદર હતું ભારતભરનાં વિવિધ સ્થાનોનો પ્રવાસ એમણે કર્યો ઉદયપુર અને જયપુરના મંદિરો સ્કંપ એમણે કર્યા, તેમાંથી એકાદબે તો મારી આખમાં વળી નએલા આપણા દેશના વિવિધ સ્થળોના સ્કંચ અનેક જોરાઓએ કર્યા છે ને તેમાંથી બેએક જણાએ તો એ છપાવીને પ્રગટ પણ કર્યા છે, પણ એ સ્મૃતિમાં એક જાતની પરદેશી છાપ ઉપમી આવી છે, જ્યારે યુનિવર્સિટીના ચિત્રમય ગ્રંથમાં તો ટકા ભારતવર્ષ જ હૂબહૂ ખડુ થાય છે વચ્ચે વચ્ચે એમને ઘેર પણ હું જતો. મકાનના ત્રીજા માળના એક ફ્લેટમાં એ રહેતા જોડા દાદરા ચતોચનો ઉપર જઈને પટ્ટાવાગાને પૂછું કે સાહેબ છે કે નહિ, ત્યાં તો બીજી બાજુએથી પહોળા પાવજમાં ને હાફ શર્ટમાં પોતે જ આવીને ઊભા હોય. 'અમે ચર્ચા, વાર્તાવિનોદ આદિ કેન્ડેક્ટીવે મગ કરતા મોકળા મનથી અ હમતા અમની આર્ટ કલબ વિખેરાઈ જતા તેના બોલ—ક્યાં તેમણે મને આપેલાં ને ત્યુ કે 'હવે, આ બધાનું શું કામ છે ? તમ જ લઈ જાઓ, ખપ લાગશે '

અમારી આર્ટ મોઝાયટીના પણ એ એક અતિ ઉત્સાહી મત્સ્ય હતા માત્ર એટલું જ નહિ, સારા ગ્રાહક પણ હતા નનદલાલના ઘણા ચિત્રો એમણે ખરીદ્યા છે એક વાર અમણે નંદલાલનું 'મતી' ચિત્ર ખરીદ્યું ત્યારે અમે નક્કી કર્યું કે સારા ચિત્રોને છાપીને બજારમાં છુટ્ટે હાથે વેચાવવા થોડુંક એવું અમે ક્યું પણ હતું, અને એ કામ નારુ થએલું એટલે એ 'સતી' અને બીજા કટલાંક મૂળ ચિત્રો સારી રીતે પૈક મરી મુદ્રણ માટે જપાન મોકલાવાયા એકાકુરા, ટાઈકાન વગેરેએ તે માટે જોઈવણ કરી આપી હતી મારા પ્રેસમાં એ ચિત્રો છાપવામાં આયા અને મુદ્રેક વખતે મૂળ ચિત્રો પાછા આપ્યા એમાં

૧૯૨૦ માં દોરેલા અવનીબાણનો સ્કેચ : રવિશંકર રાવલ.

શ્રી. થૉર્નટને લીધેલું ચિત્ર 'સતી' પણ આપ્યું. એમણે ચિત્ર ઉપરનું પૅકિંગ ઉપેક્ષી બહાર કાઢીને જોયું તો તે ચિત્ર ઓળખ્યું ઓળખાય જ નહિ ! એમણે મને કહેવડાવ્યું 'નુરત આવો. એક વાત બની ગઈ છે. 'સતી' બદલાઈ ગઈ છે. જાણે એ જૂની 'સતી' જ નહિ.' ૪૮૫૨ એમને ત્યાં ગયો. જઈને જોયું તો એ જ. જાણે આગમાં બળીને સતીનો વાન રાખોડી બની ગયો છે ! રૂપું જૂનું થઈ જતાં જેમ જાંખું ને કાળું પડી જાય છે તેમ. સાહેબ કહે 'આવું કેમ થયું હશે?' મેં કહ્યું 'રંગ બગડી ગયો છે. કેમ બગડી ગયો છે તે કઈ રીતે કહ્યું?' સાહેબ કહે. 'પણ સુધારી શકાય તેમ નથી?' મેં ઉત્તર આપ્યો કે ના, એ હવે અસંભવિત છે.' સાહેબનો ચહેરો ઉદાસ થઈ ગયો. એમની 'સતી'ની આવી દશા થઈ ! તે જાણના ચિત્રો મોટે ભાગે અમે જ ખરીદી લેતા. 'સતી' મને ખૂબ ગમેલું, પણ સાહેબે ખરીદી લીધું એટલે યું ઘાય ? મેં કહ્યું 'તમારે એ ન રાખવું હોય તો મને આપો ને તમે બીજું કોંક લઈ લેજો.' સાહેબ કહે, 'તો તમારું કોંક ચિત્ર મને આપવું પડ્યો.' મેં હા પાડી કહ્યું કે 'ભલે, કરો પસંદગી. કયું લેશો?' આખરે એમણે ઔરંગઝેબ દારાનું મસ્તક નિહાળે છે તે અને એક બીજું ચિત્ર લઈ તેના બદલામાં 'સતી' ચિત્ર મને આપ્યું.

ચિત્ર ઘેર લઈ આવ્યો. વિચારવા લાગ્યો કે એનો ઉપાય શો કરવો ? વિચારતાં વિચારતાં ક્યાંક વાંચેલું યાદ આવ્યું કે ઉઘાડા હવા પ્રકાશમાં રાખ્યે ચિત્રના ઉપટેલા કેટલાક રંગોની અસર પાછી ફરે છે. વિચાર્યું : કોણ જાણે, ઝિક્ક લગાવી પૅક કરીને ચિત્રો મોકલ્યાં છે એટલે ઝિક્કની ગરમી અને સ્ટીમરના બફારાને કારણે થતી રાસાયણિક પ્રક્રિયાને લીધે કદાચ રંગમાં ફેરફાર થયો હોય તો ? ઘેર આવી એ ચિત્ર મારા સૂવાના ઓરડાની બાજી પાસે ટાંગી દીધું. પૂર્વનો પ્રકાશ નિત્ય એના પર પડતો. થોડા દિવસ ચિત્ર ત્યાં જ રહ્યું. અને આખરે એક દિવસ જોયું તો 'સતી' એનાં મૂળ રંગમાં પાછી ફરી હતી ! પ્રકાશથી જાણે જો. ૧૦

એનો દાઝિયો ધોવાઈ ગયો ! વાહ, વાહ, આ તો સરસ થઈ ગયું. વૂડરોફને બોલાવીને બનાવ્યું—થૉર્નટનને પણ બોલાવી દેખાડ્યું. એ પણ આ જોઈને અવાક જ થઈ ગયા. થૉર્નટનને કહ્યું, 'કેમ, આ જોઈને હવે ? મન થઈ જાય છે ને, પાછું લઈ લેવાનું ?' પણ હવે એ પાછું નહિ મળે. મારી પાસે પાછા આવ્યાથી જ તો સતીના દેહનો રંગ પાછો ફર્યો છે. હવે એ ફરી તમારા હાથમાં અપાય ખરું ?' સાહેબ મારી વાત સાંભળી હસ્યા ને બોલ્યા, 'ના હવે એ ભલે તમારે ત્યા જ રહે.'

થૉર્નટન જેવો બીજો કોઈ મિત્ર મારે ન હતો. એ એના પટાવાળાને ચિત્રકામ શીખવા મારે ત્યાં મૂકી ગયેલા. એ વાતે મેં તમને નથી કરીને ? તો સાંભળો. એક વાર થૉર્નટન એમને વતન જવાના હતા. ત્યારે પોતાના પટાવાળાને મૂકી ગયા મારે ત્યાં. મને કહે કે 'આના હાથમાં ચિત્રકામની ફાવટ છે. તમે એને ચિત્રકામ શીખવાડજો જે ક'ઈ ખર્ચ થશે તે હું આપીશ.' સાહેબ તો એને વતન ગયા. વળતા દિવસથી પટાવાળો અમારી આર્ટ સ્કૂલમાં આવવા લાગ્યો. સાહેબની જ એક લાલ પેન્સિલ વડે એ સમય મજવા મુજબ ટ્રામનાં, કલ્કત્તાના રસ્તાઓ વગેરેનાં ચિત્રો ચીતરતો. એને નંદલાલની માથે 'બેસાડી દીવો, નંદલાલ વગેરેને કહ્યું કે 'આ પણ એક વિદ્યાર્થી' છે, ને અહીં સીનું. મમાન સ્થાન છે, માટે આની અવગણના કરશો નહિ.' પટાવાળો એક બાજુ ઊભો હતો એને કહ્યું કે અન્ની બેસ આ બાંકડા ઉપર. પણ એ જિયારો ખમચાતો હતો. કેમે ક્યો બેસવા ઈચ્છે નહિ. એને સરખી રીતે બેસતો કરવામાં જ મારા કેટલાક દિવસ ગયા. એ રોજ આવે ને ચિત્રો ચીતરે. થોડા દિવસમાં એ બહુ તો ન શીખ્યો, પણ ધીરેધીરે એનો હાથ પાંકો થતો જતો હતો. સાહેબ વતનથી પાછા ફરતાં, પટાવાળો ફરી એને કામે જતો રહ્યો. પછી એક દિવસ સાહેબ આવ્યા. કહે : 'મારા પટાવાળાને તમે કેવો બનાવી દીધો છે ? ચિત્રકામ

થવાનું તો દૂર રહ્યું પણ એ એકદમ બદલાઈ ગયો છે. એની રીતભાત, વાતચીત, શિષ્ટતા ઉપર હું મુગ્ધ થયો છું. જાણે અગાઉનો એ પટાવાળો જ નહિ! તમે એને આવો પલટો આપ્યો છો કેને? મેં ઉત્તર આપ્યો, 'વધુ તો કંઈ કયું' નથી. હા, એને કેમ બેનવું એ શીખવ્યું છે.'

એ કાળમાં બગાળમાં જેટલા જમીનદારો હતા તે સૌએ મની એક સોમાવટી સ્થાપેલી. એનું નામ 'લૅન્ડ હોલ્ડર્સ એસોસીએશન.' સિદ્ધા મહાશય એના પ્રમુખ હતા વૂડરૉફ અને બ્લાન્ટ પણ એમાં ભળ્યા. સુરેન કેડ કમીને એના કામકાજમાં પડ્યો હતો. મૌ પ્રથમ આ વિચાર એના માથામાંથી જ ઉદભવ્યો કે એક ચિત્રપ્રદર્શન પોળવું જોઈએ. મારો જે થોડાંક ચિત્રો હતાં તે, ઓકાકુશ પોનાની સાથે થોડાંક જાપાની ચિત્રો લાવ્યા હતા તે, તેમ જ અત્યંત ઘેંચી થોડાંક બીજાં ચિત્રો મેળવ્યાં. આ ચિત્રોથી જ એ પ્રદર્શન ગોઠવાયું હતું. લૅન્ડ હોલ્ડર્સ એસોસીએશનનું એક મોટું મકાન હતું. એના ભોંયતળિયે બિલિયર્ડ રૂમ ને વાવન ખંડ હતાં મેડા, ઉપર દૂરથી, બહારથી આવનાર સભ્યોને ઊતરવા-કરવાની સવડ રાખી હતી. સુરેને એ બિલિયર્ડ રૂમમાં જ પ્રદર્શન ગોઠવવા વિચાર કર્યો. મિ. મિહાએ કર્તુ કે આ ચિત્રોમાં તો મને કશું સમજાતું નથી પડતી, પણ તમારે પ્રદર્શન મટે આ ખંડ વાપરવો હોય તો ભલે વાપરો.' ને ત્યાં જ બધાં ચિત્રો ગોઠવાયાં. સારી પેઠે લોકો એ જોવા આવતા. અમને પણ એ ગમતું. થોડા દિવસ વધુ એ ચાલે એમ અમે ઈચ્છતા હતા પણ બીજા બાજુ એ એસોસીએશનમાં ઘણા મુવાન બૅરિસ્ટરો સભ્ય હતા વિલાયતથી નાજ જ પાછા ફરેલા; શેજ સાજો આવનાર; બિલિયર્ડ રૂમે ને ત્રિજનો અખાડો જમાવે; એમને બહુ અગવડ પડવા માંડી એ સાંભળતાં અમે તુરતાતુરત ચિત્રો દીવાલ, પરથી ઉતારી લીધાં. એ પ્રદર્શનમાં જ વૂડરૉફ, બ્લાન્ટ વગેરે સાથે મૌત્રી જામી. અમારા ચિત્રોનું એ પ્રથમ પ્રદર્શન હતું.

તે પછી બે ત્રણ વર્ષે હવેલ સાહેબે એમની નાની આર્ટકલબને વધુ વ્યવસ્થિત કરવા વિચાર કર્યો. એને માટે એક સમિતિ રચાઈ. એમાં

અમે પૂરો સહકાર આપ્યો. લૅન્ડ લોડ્સર્સ કલબમાંથી પણ કોક કોક આવ્યું. ઉત્તરપાઝાના રાજા પ્યારીમોહન પણ આવ્યા. લોર્ડ કિચનર એના પ્રમુખ થયા. એનું મંત્રીપદ સ્વીકારવા હવેલે મને કહ્યું; પણ મેં કહ્યું કે એ બધી પજોળામાં મારું કામ નહિ. હું કોઈ કાળે ૫ ત્યાં ન હોઉં પણ એ છોડે જ શાના? આખરે સહમંત્રી થયો. ઠીક ઠીક વખત સુધી મેં લૅર્ડ કિચનર જેના પ્રમુખ હતા તેવી એ સંસ્થાનું મંત્રીપદ સંભાળેલું. એકવાર એમણે ફૅટ વિલિયમમાં પોતાને ત્યાં એક પાર્ટી યોજેલી. અજબ હતું એમનું નિવાસસ્થાન. અહીં સંત્રી, ત્યાં સંત્રી, ચારે તરફ બંદુકધારી સંત્રીઓ! જેતાં જ છાતીમાં ફડકો પડે. રસ્તા પણ કેવા કેવા! યાત્રી ફરી ફરીને પહેલે માળે યા બીજા માળે બરાબર એમના ખંડ સામે જઈને ઊભો રહેતી! વિવિધ વસ્તુઓના સંગ્રહ હતો એમની પાસે. લગભગ હંમેશા તેમની પાસે જવાનું થતું. પેલી પાર્ટીમાં અનેક મહેમાનો આવ્યા હતા. એક રાજવી મને મિત્ર બનાવી કહેવા લાગ્યા કે કોઈ પણ હિસાબે લૅર્ડ કિચનર સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી દો! મેં જોયું તો લૅર્ડ કિચનર ત્યારે તેમની સ્ત્રી સાથે એક ફૂલવાડીમાં વાર્તામાં મશગુલ હતા. એમના હાવભાવ જેતાં જ કળાતું હતું કે અત્યારે એ બહુ તલ્લીન છે. મને થયું કે અત્યારે સમય નથી ત્યાં જવાનો. કોણ જાણે; મિલિટરી સ્વભાવનો માણસ છે; ગોળીએ દઈ દે તો? બીજી બાજુથી પેલા રાજવી તો ઘોકો માર્યા જ કરે. શું કરું? ખમચાતો જરા આગળ ગયો. વાતચીતને વચગાળે સાહેબે જરા પાછળ જોયું કે તરત પેલા રાજાને આગળ કરી મેં કહ્યું કે આ છે...ના રાજા! સાહેબે હાથ લંબાવી શેકહૅન્ડ કરી કહ્યું, 'વેલ ટાગોર, ટેઈક હિમ અપસ્ટેર્સ ઍન્ડ શૉ હિમ માર્ઈ કલેક્શન પ્લીઝ' અને રાજા સાથે મેં ત્યાંથી વિદાય લીધી. લૅર્ડ સાથે શેકહૅન્ડ કરવાનું મળ્યાથી જ રાજા તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા હતા!

હવે જ્ઞા સોસાયટીને નામ શું આપવું એ પ્રશ્ન ઊભો થયો. કોઈએ ઠરાવ મુક્યો કે એનું નામ 'ઑરીએન્ટલ આર્ટ સોસાયટી'

રાખવું. મેં સૂચવ્યું કે આનું નામ 'ઈન્ડિયન સોસાયટી ઑફ ઑરી-એન્ટલ આર્ટ' રાખવું. માત્ર બંગાળી જ નહિ પણ બેઉ સંપ્રદાય એમાં સમ્મત થયા. મોટા ભાઈ પણ હતાઃ ઘણા એના સ્થાયી સભ્ય થયા. પાર્ક સ્ટ્રીટમાં મકાન ભાડે રખાયું. કલાકારો ત્યાં કામ કરશે, કોઈ ત્યાં રહેવા ઇચ્છશે તો રહી પણ શકશે, એવી વ્યવસ્થા થઈ. આર્ટ સ્કૂલના વિદ્યાર્થી ખર્ચમાં બેઝલ ચિત્ર પ્રદર્શનો યોજાયાં. વૂડરોફે 'જપાની પ્રિન્ટ'નો તેમનો સંગ્રહ આપ્યો. ગેસ્કિંગ નામની એક ગારી બાઈએ ઋતુએ ઋતુનાં ફૂલો દેશી ધારણે ચીતર્યા હતાં તે પણ એક વાર પ્રદર્શનમાં મુકાયાં. જોતજોતામાં અમારી સોસાયટી ઠીક ઠીક જામી ગઈ. વ્યાપારી વર્ગ, સિવિલિયનો, સરકારી અધિકારીઓ, લાટ-બડ લાટ, જજ મેજિસ્ટ્રેટો અને રાજવીઓ એમ તમામ વર્ગો એમાં સારો સહકાર આપ્યો. બધાં કંઈ નહિ ને કંઈ કરતા રહેતા. વૂડરોફ તેનું કેંટબોગ તૈયાર કરતા. ત્યારે કેંટબોગ એ એક સાહિત્ય જ હતું. પ્રત્યેક ચિત્ર નીચે તેનું કથયિતવ્ય લખાતું. મારું અંગ્રેજી બહુ સારું નહોતું, છતાં ભાંગીફૂટી અંગ્રેજીમાં જોમતેમ લખી આપતો, ને વૂડરોફ એના પરથી સુંદર અંગ્રેજીમાં બધું લખતા.

અમારી દેખાદેખીએ બીજા આર્ટિસ્ટોએ પોતાની એક બીજી સોસાયટી સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું. ત્યારે હરિનારાયણ બસુ આર્ટ સ્કૂલમાં વાઈસ પ્રિન્સિપાલ હતા. વરદાકાન્ત દત્ત હતા સેકન્ડ માસ્ટર. ત્રીજા બાઉ બજારની આર્ટ સ્કૂલના સ્થાપક મન્મથ ચક્રવર્તી. એ બધાએ મળીને નક્કી કર્યું કે એ માટે એક સભા મેળવી બધી વ્યવસ્થા કરવી. પણ સભા મેળવવી ક્યાં? એ લોકો મને પણ એમની સાથે રાખવા ઇચ્છતા હતા. આખરે નક્કી થયું કે સભા અમારા મકાનમાં જ મળશે. બધી ગોઠવણ થઈ ગઈ. ખાણીપીણીની પણ વ્યવસ્થા થઈ હતી. હવે એ સભાની કાર્યવાહી કઈ રીતે ચલાવવી તેને અંગે ચર્ચા ચાલી. પણ એ ચર્ચા જ એક મહા તુમુલ્લ જોવી બની ગઈ. એકે કહ્યું કે 'હું શા

માટે પ્રમુખ થાઉં ?” તો બીજાએ કહ્યું કે ‘અમુક હોવા છતાં આનો ભાર મારા ઉપર શા માટે ?’ વગેરે છેવટ સુધી કંઈ જ ન થયું સીને ત્યાં જ અટકી જવું પડ્યું મેં કહ્યું કે ‘જો પ્રારભથી જ આ ઠગ છે તો એમા મારું કામ નથી, બાપુ’ અને બધી જ ‘સ્ક્રીમ’ ભાગી પડી.

અમારી મોખાળની તરફ જુદા જ પ્રકારની હતી અમ તો એક એવું છત્ર ઊભું કયું હતું કે જેની નીચે મળીને દેશી વિદેશી નહુ એક ન થઈ કદાની ઉન્નતિ અંગે વિચારે, અને માત્ર ભારતીય જ નહિ પણ નમગ્ર પ્રાણ કાળની બધી નામગ્રી સહુને બતાવવામાં આવે એમા એવી જે મોઠવણ હતી કે જેની પાસે પોતીકો વ્યક્તિગત મગ્ન હોય તે પણ બતાવી શકા. અવારનવાર કોઈક સભ્યને ત્યાં પણ ભેગા મળતા બધા નજીકે ત્યાં આવતા, આનંદ વિનોદ, ખાણીપીણી, કાળ વિષે વર્ણ-વિચારણા બધું જ વાવવું વૃંદાંકને ત્યાં પાર્ટી હોય ત્યારે તેઓ પાન પણ મગાવતા એ વિવેચનામાં મોડાઓને ત્યાં પણ હાલમાં ને માનવું વચ્ચે વાત થઈ ગયેવું ઉપરાંત દેશદેશની જે કંઈ સુંદર સામગ્રી મળતી તે પ્રદર્શનમાં રજૂ કરી દેતાં એ બધા પ્રશ્નના પણ એક મહામેશા જેવા બની રહેતા વિવિધ ક્ષેત્રોની કાચનાં વાનવ, ચેતર છોડો, સુંદર પૂનશાઓ, ધરેણા, ચિત્રો, કંઈ જ એમાથી બમન રહેતું નહિ છતાં બધી જ ચૂંટેલી ને ચુનવી સામગ્રી રોની જેવી તેવી વસ્તુઓ ત્યાં વચાવી લેવામાં આવતી નહોતી.

એક વાર આવ્યા જ એક મોગ વારિષ્ટ પ્રદર્શનની વાત વિચારાની હતી વૃંદાંકે કહ્યું કે આ વખતે ભાગતવર્ષના મજા સ્થળની સુંદર ને નોંધપાત્ર નામગ્રી ભગી મ્લેવી છે ત્રણ મહિના પહેલાંથી દેશદેશ પડે પડે લખાણ કાચક કાચક તો અમારા તરફથી માવગ પણ મોકલીને નામગ્રી એકત્રી કરીને મનાવવામાં આવી કાચક કાચક વધી સામગ્રીની રચનાની માટે નાણાં જે મોડાવામાં આવી અને મોડા વિવેચ

પછી જુદે જુદે ઠેકાણેથી હજવા—ભારે પાસેથી આવતાં શરૂ થયાં. એ પાસેથી ખોલવાનો અમારો આનંદ પણ કંઈ એર જ હતો. અમારી ચારે બાજુ પૌંકિંગ—બૉક્સ ઊઘડતાં. દિલ્હીથી સુંદર સુંદર પેટીઓ આવેલી; કાશ્મીરથી વિધવિધ શાવ ને ગૃહોદ્યોગની વસ્તુઓ આવેલી, તેમાં એક જૂનો સરખ કાશ્મીરીવાળો ખડિયો હતો તે હજુ યે મને પાદ છે. મોટા મોટા ગાંધીયા, કૃષ્ણનગરનાં પૂનજાંઓ, મુબાઈથી આવેલાં મોટા મોટા કદનાં ચિત્રો, લખનૌથી બાદશાહ બેગમનાં તેઓ રમતાં તે તેમનાં જ નાનાં ચિત્રોવાળા ગંજીયા, એરિસ્ટાથી ત્યાંનાં પટ્ટચિત્રો અને ગંજમથી આવી હાથીદાંતમાંથી કોતરેલી ત્રણ મૂર્તિઓ, —એક કૂર્મ અવતારની, બીજી રાધાકૃષ્ણ—વિહારની. (જે કે એ સૌ કોઈને બતાવવા જેવી નહોતી છતાં એ અજબ મૂર્તિ હતી. જામેલા હાથનું એ કામ હતું. એ જોનાં જ વૂડરૉફ બોલી ઊઠ્યા કે ‘મારે આવી જ એક મૂર્તિ’ જેઈએ છે. કોઈ પણ ડિમાન્ડે ને ખર્ચે તમે એ મેળવી આપજો.’ આચારી માસ્તરને સંદેશો મોકલી બોલાવ્યા. લાકડાની મૂર્તિનું કામ ખૂબ સુંદર કરતા. એમને આદેશ આપ્યો કે સારામાં સારા ચંદન-કાષ્ઠમાંથી તમે આની બે નકલ બનાવી આપો. થોડા દિવસો પછી તેણે બે સુંદર મૂર્તિઓ હાજર કરી દીધી. મૂર્તિ અદલ અસલ જેવી બનાવી હતી. એમાંથી એક વૂડરૉફને આપી અને એક મેં રાખી.) ત્રીજી મૂર્તિ હતી કૃષ્ણની. અર્ધા હાથ જેટલી ઊંચી. મોં પાસે બંસરી ધરી રાખી છે. શું એનાં ભાવ—ભંગી હતાં? શું કહું? મૂર્તિ જેઈને હું તો સ્તબ્ધ—અવાક જ થઈ ગયો. અદ્ભુત હતી એ મૂર્તિ. આઈવરી રંગ જૂનો થતાં સાદા સુવર્ણ જેવો જણાય છે! એ મૂર્તિ જેતાં જ ન જાણે શાને પણ મને થયું કે નક્કી આની જેટી હોવી જેઈએ. આવા અદ્ભુત સુંદર કૃષ્ણ રાધા વિનાના હોય જ નહિ. એક કાળે આ યુગલ મૂર્તિની પૂજા થતી જ હતો. એ જેટીમાંથી વિખૂટી પડેલી રાધા મારે જેઈએ જ. ગંજમથી બે સપ્તર્ષિ આ મૂર્તિ મોકલેલી તેમને પત્ર લખ્યો. તેમણે લખાવ્યું કે અતિ

કાજની આ મૂર્તિ છે. ઘણી ચોપખોળ પછી મળી છે, પણ રાધાના કંઈ જ ખબર એમને નથી ! ખેર, પ્રદર્શન સમાપ્ત થયું, પણ મનનો ખટકો મટતો નહોતો, જોને મળતો તેને પૂછતો. દિલ્લી દરબારમાં ભરાએલ પ્રદર્શનમાં પણ આ ત્રણે મૂર્તિ હતી તે તેનાં કેટલોગ પરથી જાણવા થયું. સહુને એ કેટલોગમાં આવેલાં તેના ચિત્રો દેખાડી કહેતો કે ‘આ કૃષ્ણની રાધા ક્યાંક મળી આવે તો ખબર આપશો.’

ગિરિધારી નામનો એક ઉડિયો કારીગર સોસાયટીનું કામ કરવા આવ્યો. એના વડદાદા બહુ નિપુણ કારીગર હતા. એણે ઘડેલી લાકડાની ત્રણ સખી મારી પાસે છે. અતિશય સુંદર કારીગરી એમાં દાખવી છે એણે. ગિરિધારી કહેતો કે એના વડદાદા પૂતળાંમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા પણ કરી શકતા ! એ એક ઉત્સવનો પ્રસંગ હતો. ગિરિધારીને મોંએ સાંભળેલું કે ત્યારે એ તદ્દન નાનો હતો. પાસે જવાની તો એને રજા જ નહોતી, પણ ઉત્સવની ધમાલમાં એણે તે જોએલું. એક વાર પુરીના રાજવીને મન થયું, ને એણે કહ્યું કે ‘મારે નજરેનજર જોવું છે કે પૂતળાંઓ પોતે આવીને જગન્નાથને કઈ રીતે પ્રણમે છે’ અને ગિરિધારીના વડદાદાએ તે પૂતળાં બનાવેલાં. પૂતળાં ઘઈને એ જગન્નાથના મંદિર પાસે ગયો. રાજવી વગેરે પણ ત્યાં આવેલા. કારીગરે પૂતળાં ત્યાં મૂકી દીધાં અને પૂતળાં આપમેળે પગથીઓ માંડતાં પગથિયાં ચડી, જગન્નાથને પ્રણામ કરીને નીચે આવ્યાં ! એ દશ જેઈ સહુ અવાક બની ગયાં. રાજાએ સારો એવો શિરપાવ આપી કારીગરને ખુશ કર્યો. હવે એ જ ગિરિધારીને હું કહેતો, બીજા તેવા વ્યાપારીને કહેતો, મને આ બધી સામગ્રી લાવી આપનારને કહેતો, પણ કોઈ જ પેલી ખોવાએલી રાધાના ખબર આપી શક્યું નહિ.

માતાપ્રસાદ નામનો લખનોનો એક આવો જ વ્યાપારી હતો. હું જે કંઈ માગું તે લાવીને એ લાજર કરી દેતો. તેને પણ કહી રાખેલું કે મારે પેલી રાધિકા જેઈએ છે. ઘણા સમય પછી અનેકવિધ સામગ્રી

લઈને એ આવ્યો. હું પરંપરામાં બેઠો હતો. એ લેલીમાંથી એક પાછી એક ચીજ કાઢી મને આપતો હતો હતો. હું એ જોઈજોઈ રાખવાની એક બાજુએ મૂકીને બાકીની એને પાછી આપતો હતો. એકદમ આખરે, એણે હાથીદાંતની એક જૂની મૂર્તિ કાઢી. લખનો તરફથી એણે એ મેળવેલી. એણે કહ્યું કે ‘આ ખંડિત મૂર્તિ તમને ગમશે કે કેમ એ નથી જાણતો.’ અને મૂર્તિ એણે મારા હાથમાં મૂકી. પણ એ મૂર્તિ હાથમાં આવતાંની સાથે જ મારું હૃદય જોરથી ધબકવા માંડ્યું. એ જ હતી મારી અતિ વાંછિત ખોવાયેલી રાધિકા ! આજ સુધી જેને શોધતો ફરતો હતો તે ! મારા મોંમાંથી શબ્દ નીકળતો નહોતો. રાધિકાના જે હાથમાં પદ્મ છે એ જ હાથ માત્ર હતો. બીજો હાથ ભાંગી ગયેલો હતો. જુદાજુદા હાથમાં ફરતાફરતા એ હાથ ભાંગી ગયો હતો, અથવા તો એના પૂજકોએ જ હાથ ભાંગી જતાં એને ફગાવી દીધી હતો. ભગવાન જણે ! વેપારીએ માગી તેટલી કિંમત એને આપી હું મૂર્તિને લઈ ઘરમાં ચાલ્યો ગયો ને એ જ વખતે એક સારા સુતાર—મિશ્રીને બોલાવી મારી રાધિકા માટે એક હાથ ઊંચું એક મંદિર બનાવવા ફરમાન કર્યું. કહ્યું, ‘એ જાતનું મંદિર બનાવજો જેમાં રાધિકાને મૂકી હું એને ઈચ્છા મુજબ ફેરવીને જોઈ શકું.’ મંદિરની નીચે એક કળ મૂકજો કે જે ફેરવતાં જ અંદર રાધિકા ફરતી ફરવા માડે.’ અને એ એક એવું જ “ચીજ” મંદિર બનાવીને લઈ આવ્યો. એ મંદિરમાં રાધિકાની પ્રતિષ્ઠા કરી. મંદિર અલકની બાને સોંપતાં મેં કહ્યું, ‘આને જાતનથી જાળવીને રાખજો.’ એણે એ મંદિર સહિત રાધિકાને કાળજીપૂર્વક પોતાના કપડાંના કપાટમાં મૂકી. વચ્ચે વચ્ચે મન થાય ત્યારે બહાર કાઢીને એ જોઈ, કોઈ બહારથી આવે તેને બતાવું ને પાછી ઢેકાણે મૂકી દઉં.

એ પછી ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં. ઘણા વખતથી રાધિકાનાં દર્શન નહોતાં કર્યાં એ સદા સદા નહોતી એટલે ફિરકો ફિરકા રાખેલા

તેની સાથની વાતામા સરિંગાની વાત યાદ આવી જઈ મિલાય
 બસ 'વીનસ વીનસ' આ કરે થયું કે આ વખત તો અના ગવ ગાતી
 નાખું વીડન બાવાવીન કહ્યું કે મારી પત્ની સરિંગા લઈ આવ વાગ્ય
 અદર જા પાડવન કહ્યું યામ પાડવન એ તાંધા છતાં ન મળે ! અગ
 લુ અદર જા મ કહ્યું 'આ શી વાત છે?' સરિંગા જાય ક્યા? મ
 જાતે જ આ કબાળામાં મ ભાગપૂર્વક મૂકી છે ન?' મનોમન ભય જગા
 કે ઈ જોડાવી તો નથી ગયું ને! અને હ આ તાફાન મરી ગયું
 અવકની બા માલી રહતી. અને ઈ યા ન રહતું તેન પૂછ્યું, જવાબ
 મારા કે ત્યા જ નહોતો, ત્યા જ મે મૂક્યું છે ચાવી લઈ પાડે
 ફરી કમાટી કરાડ્યું, પણ મંદિર કાણ દેખાયું નહિ પાડે નીરેના
 ખાનામાંથી તાકડાનું અક બાક્ય કાઢ્યું એમાંથી લાડડાનું અ
 જાપાનીઝ પૂતળું નીડ્યું, મૉમ ટાન અક વાગ અનેકવિધ વસ્તુઓ
 જવાથી લાવેલા વિવિધ લોભમાં અમે એનું પ્રદર્શન ભરેલું તેમાં
 બે પૂતળા હતા, એક રાજકુમારીનું અને બીજું તેની મહિયરનું મોગ
 ભાઈએ રાજકુમારી લીધી અને મે એની મહિયરને વસાવી એ પણ
 ભાઈ નુ દર હતું લાવ લાગે પહેલી, અબોલે ગૂલેલો અને માટું
 એમાં ફૂલ પણ ખોચેનું પાડે જ પૂતળું લાવમાં લઈ કહ્યું આ જ
 કે? મે કહ્યું, 'નાર ના આ તો રાક્ષીની દાસી છે સરિંગા તો રાક્ષી
 છે એનો સહોમલોસ આવો હો? સોધો, સોધો, બધું ઉતારીને
 જુઓ અગે જ હતું આગે જ છે જલે ક્યા? બધી જ વસ્તુ ઉતારી
 પણ સરિંગાવાળું મંદિર ન દેખાયું મારી જાતે દરક ખાનું ફેફાળવા
 લાગ્યા, પાગેથી પરમેવાના ટોપા પડવા લાગ્યા આખરે એક
 ખૂસાનાં એક માટ્ટો પરિવન મચનો જોજો હતા તે ખેમવતા જ સરિંગાનું
 મંદિર દેખાયું ! હુ આનંદથી બૂમ પાડી જિંમો, 'મળી, મળી! જુઓ
 જુઓ, આ રહી મારી સરિંગા, હતી તેવી જ છે'

બહુ જાતનથી જાણીને રાખવા જતા મે અને અવકની બાબે
 એ મંદિરને પેલા મચનો જોગાની પાછળ છુપાવી રાખેનું તે જામને

કોઈને યાદ રહ્યું નહોતું. ખેર, એ તો મળી ગયું. પાડવને કહ્યું કે હવે ભૂલી ન જરાય એનો ખ્યાલ રાખજો. પછી વરંડમાં આવી ઝૂલતી ખુરશી ઉપર ઝૂલતાં ઝૂલતાં કહ્યું કે હવે જાઓ પેલા મિલાડને બોલાવો. મિલાડ આવ્યા મેં એને કહ્યું, ‘તમે વારે વારે વીનન કર્યા કર્યો છો તો એક વાર આને નિહાળીને જુઓ તમારી વીનન આની પામે પાણી ભરે પાણી ! આમ કહી એક હાથે મદિર ગ્રાંથી રાખી બીજો હાથે એનું ટાર ઉઘાટી નાખ્યું. મિલાડ એ મૂર્તિ જોઈને ઠરી જ ગયો ! હું જરા વાર મિલાડના મોં પરના ભાવો જોઈ અને નીચેની ચાવી ફેરવું કે રાધિકા ફરતી ફરવા લાગે ને પાછી ઊભી રહે. એને આગળથી, પાછળથી ચારે બાજુએથી દેખાતી. જે હાથમાં પપ્પ છે એ બતાવ્યો અને પછી પેલો ખંડિત હાથ પણ બતાવ્યો ને કહ્યું કે, ‘જુઓ, બધું બરાબર ઝીણવટથી જુઓ. તમારી વીનનને પણ હાથ નથી, એના કયા હાથમાં કંઈ ચીજ હતી ને પણ કોઈએ કદી જાણ્યું નથી. અને આ મારી રાધિકાને પણ હાથ નથી. આ છે મારી ખંડિત રાધિકા. પુરીના ગજવીને જેમ ખંડિત રાણી હતી એમ જ આ મારી ખંડિત રાધિકા છે.

એ ખંડિત રાણીની વાત તમે જાણો છો ? પુરીના રાજ ચલન્ત વિધ્ય કહેવાય છે. રાજના હાથનો સ્પર્શ થતાં જ રથ ચાલવા માંડતો. ઘણા વખત પહેલાં એક વાર રથચાત્રા નીકળવાની હતી. રાજ રથની આગળ જગન્નાથને ચામર ઢોળતા ચાલી રહ્યા છે. ચારે બાજુ લોકોની ભીડ જામી છે. રથ ખેંચવા યાત્રાળુઓ ધક્કામુક્કી કરી રહ્યાં છે, કોઈ કોઈ ભીડમાં દબાઈ ચગદાઈ પણ જાય છે. રથચાત્રા ક્યારે ૫ જોઈ છે ખરી ? એવી ભીડભીડમાં રથ આગળ વધી રહ્યો છે એ સમયે મારગની એક બાજુ એક અતિથય લાવણ્યવતી, પરમ સુદરી રાજની નજરે ચડી એ હતી એક ભિખારણ. સાવ વિથરે હાથ મેલો સાળુ પહેરીને એ ત્યાં બેઠી હતી, છતાં એનું રૂપ જોઈ રાજ એના ઉપર મોહાયો. ઘેર પાછા વળી એણે એને તેડવી અને—પોતાની માનીતી રાણી બનાવી.

એ રાણીનો એક લાલ કપાએલો હતો લોકો એને ખડિત રાણી કહેતા
 હું પુરી ગયો ત્યારે એ જીવતી હતી ને વૃદ્ધા બની ગઈ હતી. એના
 મકાનનો બાજુમા થઈને જતા પડાઓ સમજાવતા કે આ મકાન પેલી
 ખડી રાણીનું ચલન્ત વિશ્લુની એ ખડિત રાણી સમયની સાથે
 વૃદ્ધત્વને પામી પણ મારી આ ખડિત રાધા ! એનું રૂપ તો જેમજેમ
 સમય જાય છે તેમતેમ ખીલતું જ જાય છે

૧૭ : ખાનો હાથ કલાકારનું ધ્યાન

દય | ન-ધારણા કે પૂજા-અર્ચના મેં કદી ક્યાં નથી. પણ મોટીબેનને જોતો : મસૂરીમાં પછાડ ઉપરના બંગલામાં ખડખડિયાં બંધ કરી બેઠાં હોય, શાક-ચટણી કરાવતાં

હોય અને બેઠાબેઠાં માળા ફેરવ્યા કરતાં હોય; અને રસ્તા પરથી કોઈ એળખીતાને જતાં જુએ તો તેને બોલાવી ખબરઅંતર પાત્ર પૂછે. હું તો સવારે ઊઠતાં જ ફરવા નીકળી પડું. ઘણી યે વાર એ મને રોપથી કહે કે ‘નિરાંતે બેસીને ભગવાનનું’ નામ તો લે મોડુંક પાત્ર એ કોને ગમે ? ક્યાં ફરવા નીકળી ગયા હતા આ સવારના પહોરમાં ?’ હું ટંસીને ઉત્તર આપતો કે ‘અરે મોટીબેન, યેથી તરફ કેટકેટલી મઝાની જોવા-લાયક વસ્તુઓ છે એ જોઈ આવ્યો. કેવાં સુંદર પક્ષીઓ; એ બાજુએ બેઠાં હતાં ! ઘેર બેસીને ભગવાનનું’ નામ લેત તો એણું એ બધું જોવા મળત ?’ અને એ માળા ફેરવતાં ફેરવતાં જતા વધુ સેય ઉતારતાં.

ધ્યાનધારણા શાથી ન કરતો એ જાણો છો ? એક વાર યું ઘએલું એ ક્યું. હરે ક્યું દાક્ષિણે મારું કીડર જાણવો સચી ક્યું ક્યું કે

‘લીવર મારુ’ બરાબર છે, તમારે બીજું જે કરવું હોય તે કરો, પણ મારા લીવરને હવે અડધો નહિ ’ પણ એ સમયે બીજો ક્યાંયે કંઈ જ તકલીફ નહોતી, ઓગિતાની કાળજીમાં જ પીડા ઊપડેલી. ભયંકર હતી એ પીડા. કાળજીથી માણેને છાતી સુધી ચૂળા ભોકાતાં હોય તેવું અસહ્ય દર્દ થતું હતું અને એ અસહ્ય દર્દમાં તરફડતો તરફડતો આખરે હું બેભાન થઈ ગએલો. ત્રણચાર દાકતરોએ આવી ઉપચારો કર્યા સવારે સારુ રહે, પણ સાંજે પાછો દુઃખાવો ઊપડે અને દુઃખાવો ઊપડવાની બીકમાં જ હું ભાંગી પડું. સાંજ નમવાની સાથેસાથ ધાય કે બચ હમણા દુઃખાવો શરૂ થશે જાણે સ્ટેશનમાં આવતી ગાડીએ દૂરથી જ વિદાય આપી. એક દિવસ તો સવારથી જ પીડા ઊપડી. વેદનાથી હું અનિશ્ચય ટીકો બની ગયો. નાના બાળકની જેમ ચીસો પાડવા લાગ્યો કે ‘હું મરી જઈશ. મરી જઈ છું.’ કઠણ, નેહી વગેરે આવ્યાં ને મને વજગી પડ્યાં. હવે વધુ વખત નથી એમ જ લાગતું હતું. દાકતરો આવ્યા ત્રણત્રણ ઈન્જેક્શનો મોર્ફિયાનાં આપ્યાં : એક સવારે, એક બપોરે ને એક રાત્રે દસ વાગે. મેં દાકતરોને આજીજ કરી કહ્યું કે બીજું ભલે ગમે તે થતું, પણ એક વાર મને ઊંઘ આવી જાય એવું કંઈક કરો દાકતરો પણ નિચારા વિચારી વિચારીને થાક્યા. એક દિવસમાં ત્રણત્રણ મોર્ફિયા-ઈન્જેક્શનો ! એમણે કહ્યું કે જો બે ડોઝ મોર્ફિયાના અપાયા છે એમાં તો ભલભલા ડાકીને જે ઊંઘ આવી જાય ! ખેર, ત્રીજો-એક વધુ ડોઝ તેમણે આપ્યો, ‘ને કહ્યું કે હવે જે થવાનું હોય તે આ છેલ્લા ડોઝથી જ થવું જોઈએ-વધુ કંઈ ન કરી શકાય. અને આટલું કહી તેમણે તે રાત પૂરતી વિદાય લીધી. અને મારા ઓરડામાંથી મેં પણ એકેએક વ્યક્તિને વિદાય આપી કે તમે બધાં જ આ ઓરડો છોડીને ચાલ્યાં જાઓ. આજે મારે એકદમ એકાકી જ રહેવું છે. રાત પણ ઘણી વીતી હતી. છેલ્લા કેટલાક દિવસના ઉજગરા અને ચિંતાને કારણે સહુ પોતપોતાના ઓરડામાં જતાં જ ઊંઘમાં પડી ગયાં. આખું જે મકાન નિસ્તબ્ધ

હવે હું ઉઠાવી આપે પથારીમાં પડ્યોપડ્યો ઊઠીને સહમા જાનતો
પડ્યો હતો ઊઠ જ ન આવે, પછી બીજું શું થયું ? રહીરહીને
જેતો હતો મોડિયાની અનર ધીધીરે થતી હોય એમ લાગતું હતું
જેઠું છું તો મારી ચારે બાજુની મરજીની જાણે ધૂળતી ધૂળતી નરી
ગઈ છે, અને ભીતના છાન પણ એવા જ છે ! ચૂંચા ઉપર ગરમ
સવા જેમ કપડી લાગે છે અને બપોર વેળાએ મેદાનમાં પણ એવું
જ દૃશ્ય દેખાય છે, એ મરીચિકા-અજ્ઞા જેવું થયું ચારે બાજુની
ભીત નજર મામે હાલની જવાઈ ! મનમાં થયું કે ઈશ્વર તો આમાથી
પાઠ નીકળી જાઉં. આવી રીતે જ પરોડ થયું હજી હું જેઈ જ રહ્યો
છું, ત્યાં એવિતાનો એક હાથ-બાનો હાથ મરજીની ઉપરથી નીચે
આવ્યો એ હાથને જેતા જ હું જોયોથી ગયો જડ થઈને હું પડ્યો
રહ્યો જાણે બા ડહી રહી છે 'ક્યા દુ ખે છે બેટા ? અહીં ? અહીં ને ?'
અને એ હાથ બરાબર જ્યાં પીડા થતી હતી ત્યાં અપરો આખું ધરીર
જાણે ચોમી ઊઠ્યું ! ચાંદે બાજુ ધારીસરીને જોયું, પણ ક્યાં મોઠ
નહોતું અને મારું દર્દ ? મારી પીડા ? પથારીમાં પડ્યું 'કોવી, બેટ
થઈ આમતેમ ફરીને જોયું, પણ મારી પીડા-મારું દર્દ પણ જાણે ચાલ્યું
ગયું હતું ! હજી હમણા તો જડ જેવો પડ્યો હતો-જરાયે પે હાલના
ચાલવાની પણ શક્તિ નહોતી ચોવીવાર પહેલા, તે હું હવે ત્રિછાનામાં
મારી મેજે બેઠો થયો ! શું શું ' હું મનોમન અચાક જ થઈ ગયો

પથારીમાંથી બેઠો થઈ ધીરસીરે બહાર આવ્યો જેઠું તો એટલું
જાણે-સારા માત્રમ ! માદગીનું નામનિશાન પણ નથી બારણા પાને
નોકર સૂતો હતો એ જટપટ ઊઠીને મારી પાને આવ્યો. મેં એને
કહ્યું કે 'કોઈને બોલાવવાની જરૂર નથી ચૂપચાપ એક ગ્લાસ દડું
પાણી લઈ આવ' એણે ઠંડું પાણી લાવી દીધું મેં બરાબર મો—
માથુ ધોઈ, તાજ થઈ એને કહ્યું, 'જા, હવે મારે માટે એક કપ સરન
ચા અને બે ટોસ્ટ સરખી રીતે માખણ ચોપડીને તેવાર કરી લાવ

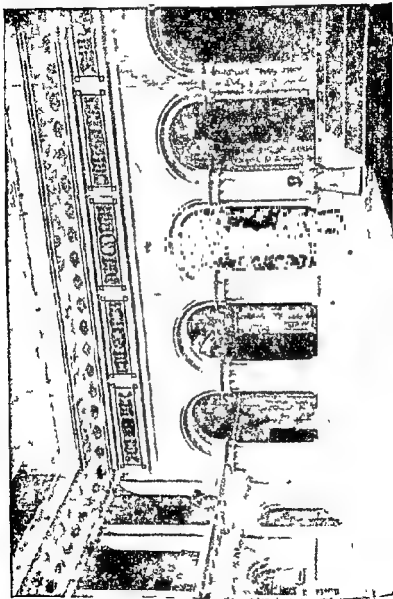
બહારના વરડામાં હું ચિત્રો દોરુ છું ત્યાં આપી જા અને જે, હોકો
પણ જરા સરખી રીતે ભરતો આવજો ' નોકર એ બધું આપી ગયો
ગરમાગરમ ચા—ટોસ્ટનો નાસ્તો પતાવી, હોકાની નળી મોમાં લઈ હું
આરામથી હોકો ગડગડાવવા લાગ્યો ત્યાં સવારના પાચ વાગ્યા હતા
મોટાભાઈ ઉપરને દાદરથી મને વરડામાં આવીને બેઠો જેતા અવાક
થઈ ગયા ! કહે 'આ શું ? તું અહીં બહાર આવીને બેઠો છે ?' મેં
કહ્યું 'હવે મારું થઈ ગયું, મોટાભાઈ ' નિંદી, કરુણા, અલકાની બા
અ સૌએ ઊંઘીને બિજનામાં દરબીને ન જોયો એટલે ચારબાજુ હો—હા
ને દોડતોડ કરી મૂકવી વરડામાં આવતા એ તો સામગ્રી પૂછવા લાગ્યા
કે 'તમે ક્યાં ઊંઘીને બહાર આવ્યા એની જરા મેં ખબર ન પડી !'
મેં કહ્યું કે 'ખબર કેમ પડે ?' હું તો હવે એકદમ સાંજે—તાંજે—માંજે
બની ગયો છું, હવે તમારે જરા મેં ચિંતા કરવાની નથી ! આમ કહું
છું ત્યાં તો મહેન્દ્રભાજી દાકતર પણ આવી પહોંચ્યા મને વરડામાં
લહેરથી બેઠો જેઈ એ ચમકી ગયા મેં એમને કહ્યું 'હવે તમારી
જરૂર નથી ' એમણે હનીને ઉતાર આપ્યો કે 'સારું સારું, તાજા થઈ
ગયાને ? ખાવા—પીવામાં શું કપું ?' હવે તાજા માણસની જેમ હરોફરો
જુઓ, કઈ રીતે તમારા દરબીને અમે ભગાડી મૂક્યું છે ?' મહેન્દ્રભાજી
હતા ત્યાં જ દાકતર બ્રાઉનના પગલા દાદર પર ચાલ્યાયા. એમણે મને
જાણ—અ તર પૂજા જ એમનો હાથ ગાલી હૈન્ડશેક કરતાં મેં કહ્યું,
'નુહ બાઈ, દાકતર હવે તમારી જરૂર નથી, જઈ ચકો છો નિરાંતે !'
અને દાકતર હસતાહસતા ચા-ચા ગયા

દાકતર ચા-ચા જતાં મનમાં સહેજ ખટકો થયો દાકતરોને 'હવે
જરૂર નથી' કહી વગાવી તો દીધા, પણ કોણ જાણે ફરી પાછું દરબી
માજે ઊપડ્યો તો ? અને મનમાં કઈકઈ થવા લાગ્યું એ જ વખતે
હોમિયોપેથિક દાકતર અમરનાથ મારા ખબર પૂછવા આવ્યા એમને
કહ્યું કે થોડો દવા આપતા જાજો—સાખો મૂંઝવે, દરબી ઊપડ્યો તો

લઈ લઈય એમણે કહ્યું ‘ભલે, હમણાં જ મોકલી આપુ છું’ એમના ગયા પછી આવ્યા વૃદ્ધ દાકતર ૨ એન સય માની તબિયત માટે એ અવારનવાર આવતા, એ મને જોવા આવ્યા હતા ચારેભાજી મરી માદગીના ખનર પ્રસરી ગયા હતા કે આજની રાત કાકશે કે કમ એ જ થકા છે વૃદ્ધ દાકતરે આવતા જ કહ્યું ‘લીવરનું દરદ ઊપડે એમાં કઈ નવાઈ છે? આ ઉમરે આટલા બધા પુસ્તકો લખે છે તે!’ મેં કહ્યું, ‘આટલાં બધા પુસ્તકા વળી કયા લખ્યા છે મેં?’ તો કહે કે ‘હું જાણુ છું ને? ઘેર છોકરીઓ ઘોડા દિવસ પહેલા જ વાચની હતી તે મેં જોયું છે’ મેં કહ્યું ‘એ તો ફક્ત બે જ ચોપડી હતી—શકુન્તલા અને ભીરેર પુનુવ’ દાકતર કહે ‘ભલેને એ બે જ, પણ બે થે થું ઓછી છે? આ ઉમર બન્ને પુસ્તકો લખ્યા, આટઆટલા ચિત્રો ચીત્રાં પછી તારું લીવર ન પાકે તો પાકે કોનું?’ આટલી ઉંમરમા બાળકા માટે બે ચોપડીઓ લખી એમા તો ‘આટલા બધા’ પુસ્તકો લખ્યાની વાત બની ગઈ! દાકતરની વાત સાભળીને હું તો હસીહસીને બેવડ વળી ગયો

જવા દો, એ વેળા તો બધી ગતો દાકતર ૨ એન સય પણ મને ઘણી હિમત આપી હોમિયોપેથિક દવા આપી ગએલા પણ અ દરદ, એ પીડા તો સમૂળી જ ગઈ હતી અગાઉ દર વખતે દરદ શમ્યા છતાં થે તેની ઘોડી અગર રડી જતી, પણ આ વખતે તો ખનર જ નહોતી પડતી કે આટઆટલું દરદ હજી ઘોડા જ કપાક પહેલા મેં વેઠ્યું હશે બે દિવસ પછી તો હું પહેલાની જેમ જ હરવા ફરવા લાગ્યો પણ આ વખતે સાજ થયા પછી એક વાર મનમા થયું કે આટલી ઉંમરમાં કાઈ દિવસ સરખાં રીતે ભગવાનને વાદ નથી કર્યાં આ વખતે તો લગભગ રામરામ જ હતા! આવતા ભવની ચિંતા તો મ્હી મનમા જાગી જ નથી પેલે પાર જઈને જવાબ થું આપત? એ વિચાર મનમા ઘોઝાવા લાગ્યો અવકની બાને જઈને કહ્યું ‘જે,

પગથિયા પર ૧બેસ અગળ અવનીન્દ્રનાથ અને પાછળ તેમન મે ટાકા હી મળતેન્દ્રનાથ

આ આ મકાનના મોટા બાગમાં જનો દિવ્યેષ આવે છે તે ટાગોર કુ'ભની
૬૧૬૬ ની વચ્ચે

લાકડાની એક પાટ ત્રીજ માગની અગામી પર મૂકાવજે કાવથી હું રોજ નિયમિતપણે ત્યાં એકાતમાં બેઠી ભગવાનનું સ્મરણ કરવાનો છું.

વળતી સવારે ઉપર અગામીમા ગયો ત્યારે હજી ચારે બાજુ અજાણ્યું થયું નહોતું પાટ ઉપર પૂર્વાભિમુખ થઈ બેઠો અને અંધો મીચી ભગવાનને તાદ દેવા લાગ્યો પણ કઈ રીતે નાદ પાડું ? કઈ રીતે, કયા ઘડોમાં એને યાદ કરું એ સમજતું નહોતું મનોમન ભગવાનનું એક સ્વરૂપ જુપીને બોલવા લાગ્યો ‘આજ લગી તને વિતલ્યો નથી મેં ભૂલ કરી એ ભારી માફ કરો મને, એ હે દયામય, માફ કરો આ વારે.’ આવી બાવિશતા કરતો હું મથતો હતો તદ્યમાં ખોળે ભાવ જાણી આખમા બે ટીપા આસુવા એવે વખતે મનમાં થયું,—જાણે કાન પામે કોઈ કહી રહ્યું છે કે ‘આખ મીચીને જોડું શું રહ્યો છે? ઉધાડી આખે જો’ અને ચમત્તીને આખ ઉધાડી તામે જોડું છું’ તો આકાશ લાવમવાવ બની ગયું છે—મૂર્છિત થઈ રહ્યો છે! થી મજા હતી એ રંગોની! મનમાં થયું જાણે સરજનલક્ષની પ્રજા પ્રમારતા સૂર્યદેવ ઊગી રહ્યા છે! સરજનહારની આ પ્રભાને ઉધાડી આખે જોવાને બદલે હું આખો બંધ કરીને જોવા મળતો હતો! તે દિ સમજાયું કે મીચી આખે તેને જોવાની મારી ઈચ્છા ખોટી હતી હું કલાકાર છું. આખો ઉધાડી રાખી એને જિદગી આખી નિહાળતો રહીશ.

બારીન્દ ઘોરને પણ મેં આ જ વાત કહી હતી અંક દિવસ એ આવ્યો મારી પાને, કહે કે તમારી પાસે વિત્રકામ શીખવું છે મેં કહ્યું, ‘ભલે શીખજે, પણ ક’ઈ ચીતરું છે? ચીતરું હોય તો તે બતાવ જોડું.’ અને એણે ‘દુર્ગા’નું એક વિત્ર બતાવ્યું ને કહ્યું કે ‘આ ચીતરું છે’ દુર્ગાના બીજા વિત્રો જેવું જ એ વિત્ર હતું. મેં પૂછ્યું ‘આ ક’ઈ રીતે ચીતરું?’ એણે કહ્યું ધ્યાનમાં બેસીને પહેલાં એનું એક સ્વરૂપ નક્કી કરી લીધું, અને પછી એજ ચીતરી કાઢ્યું ‘મેં કહ્યું, ‘પણ એ બરાબર નથી બારીન્દ ધ્યાનમાં જેવું નહિ થાવે ઉધાડી

આખે એ જોતા શીખવુ પડ્યો તોજ નુ વિત્રકર થઈ શકીશ યોગીના
ધ્યાનમા અને કલાકારના ધ્યાનમા અહીં જ ફેર છે '

આ આકાશમા વાદળોની સવારી નીકળી છે કેટલા રંગ, કેવુ
રૂપ અને કેટકેટલા ભાવોના દર્શન થાય છે ! જ્યારે માટે પડ્યો અને
હરફર કરવાની દાકતગએ મનાઈ કાઢી ત્યારે મોટે ભાગે વરડામા
આરામખુરશી ઉપર વખત વીતાવતો ગિર વઈને ચૂપચાપ બેઠો હોઈ,
સામે હોય ઉઘાડુ આકાશ, એકવિત્તે એ નિહાળતો રહુ, એજ સમયે
આકાશમા વિહરતા વાદળોની વિચિત્રતા જોઈ શક્યા કેટકેટલા રૂપ તેમા
દેખાતા !—મકાન—ઘર, વન—જંગલ, પશુ—પખી, નદી—પહાડ જાણે
માનસસરોવરના રૂપ તમાઈને આખોમા મમાતા હતા ! એકવાર વિચાર
આવેલો કે આ વાદળ વિત્રોનો જ એક વિત્ર મપુટ તૈયાર કરુ !
કેટકેટલી રંગોળીઓ આ વાદળોમા વડી જાય છે

એકવાર ડિઝાઈન ચીતરવા બેઠેલા એક કિશોરને જોયો વિત્રકામના
સાધનો સામે રાખીને તે ઉપર મોભ ને વળીઓ તરફ જોઈ રહ્યો હતો !
પૂછ્યું 'અ-ના ઉપર શુ જુએ છે ? ડિઝાઈન ઓછી ત્યા લટકે છે ?
બહાર આકાશ તરફ નિહાળીને જો ત્યા અનેકવિધ આકૃતિઓ ભરી
પડી છે અને એ પશુ ન ફાવે તો તારા ડૉઈંગપેપર મામે જ જોના બેન
મોભ અને વળીમોભાથી શુ મળશે ? કાગળ ઉપર નિહાળીને જોતા પશુ
ધણીવાર ઘણા ઘણા જેવા મળે છે જાપાનીઓ તો જોના પર વિત્રકામ
કરવુ હોય તે કાગળ સામે મૂકીને તેને જ બેઢખેડ જોતા કરે છે, અને
પછી તેના પર વિત્રકામ કરે છે ટાઈકાનને મે તેમ કરના જેવા હતા
વિત્રકામ કરવુ હોય ત્યારે એ રંગ, શાહી, પીછી વગેરે નાથનો લઈ,
વિત્રકામ જોના પર કરવું હોય તે કાગળ સામે પાણરી, ગેઠવુ વાળી,
કોમ્પીબર ઊંધા પડે, ઘોડી વાર એકીગેઠો કાગળ ગામે જોઈ ગયે, ને પછી
એકવાર પીછી લજમા લઈ, શાહી કે રંગમાં જોળી મે ચાગ ધનગકા

આમતેમ લગાવે ને નીચે મૂકી દે. બસ ચિત્ર તૈયાર ! એ કોરા કાગળમાં જ ચિત્રનું રૂપ જોઈ શકતા. બેચાર લીટામાં એને વ્યક્ત કરવાનું જ માત્ર બાકી રહેતું.

૧૮ જાપાની કલાકાર ટાર્કાન

ટાર્કાન બહુ મગનો માણસ હતો એકકુસ છેત્રી વાર આવ્યા ત્યાર કહેતા ગયા હતા કે ‘હું જાપાન જઈને અમારા એક બે કલાકારને અહીં મોકલી દઈશ તેઓ આ દેશ જશે, ચિત્રો ચીતરશે ને તમને તેનું કામ જોવા મળશે તમારું જે કામ થશે અને તેમનું જે કામ થશે’ અને એમણે બે ચિત્રકારને અહીં મોકલ્યા, તે ટાર્કાન અને હિશિદા બેઉ બાગકો જેવા હતા તેમ છતાં ટાર્કાનના આંખ—મો જરા ઘણાં જોવા લાગતાં દીકે એ સોહામણો લાગતો પણ હિશિદા તો તરૂં બાગક—કૂમળા છોડ જેવો હતો એનું મો જોઈને કોઈ માને જ નહિ કે એ છોકરા હશે છોકરાના વેશમાં જાપાની છોકરી હોય તેમ જ લાગતું સફરજન જેવા ચમકતા લાલલાલ ગાંઢ, મન જેવી કાળી આંખો ને મીઠડું મોં હું રમૂજમાં એને મિસિસ ટાર્કાન કહેતો જે સાબળી એ બેઉ હની હસીને ઢગવો થઈ જતા

ટાર્કાન અને હિશિદા મુરેનને ત્યાં જ રહેતા અહીં તહીં ફરી ચિત્રો ચીતરતા નવસ તો બેરે જ નહિ તતત સ્કેચ કર્યા જ કર

કેટલી યે વાર જોતો કે ગામીમા બહાર જતા લોઈએ ત્યારે પણ ટાઈકાન રસ્તા ઉપર આમતેમ જોતોજોતો હમો હાથ ચત્તો કરી એની હથેળીમા જમાવા હાથની આગળી ફેરવતો જ લોય ! હુ પૂછુ કે અ યા શુ કરે છે ? તો કહે * 'એ તો આ ચિત્રનુ વસ્તુ નક્કી કરુ છુ એક વાર હાથ ઉપર આગળી ફેરવી નક્કી કરી લીધુ એટલે એ મનમા બરાબર આવી ગયુ મમજુ ' તો ક્યાંક એને જાણ પોતાના જભા કે કોગની ચાગ ઉપર પેન્સિલ કે કંચમથી સ્પર્શ કરતા જોતો પોતાના કપડા કે દેખાવ ઉપર એનુ ખાસ ધ્યાન નહોતુ મસ મોટી એવી ઘાસની હેં માથે ચડાવીને એ જ્વંક્તના બજારમા બજબજતા બપોરે ભટકતો ફરતો લોમે એ પાગલ જેવા પોશાકમા પોતા વિષે શુ ધારણે તેની એ પરવા જ ન કરતો હુ કંઈ કહેતો તો એ હસીને કહેતો કે 'એમા શુ ? જાણો છો ને આ હેંટ તડકામા બહુ ઠંડક આપે છે ? ' એ મારા સ્ફુટિયો ઉપર આવતો ત્યા બેનીને એ જે કામકાજ કરતો એ બધા ચિત્રો અમારા પ્રદર્શનમાં મૂકતા લોકો ત્યા એ જોના ને ખરીદતા અમે પણ કેટલીક વાર ખામ ચિત્રો તૈયાર કરાવતા એ પરદેશ આવ્યો હતો, એનુ ભરલપોપણ પણ થયુ જોઈએ ને ?—એ ચિત્રોના વેચાણ દ્વારા એનુ નામ જતુ

ટાઈકાને રેશમ ઉપર સહુ પહેનુ ચિત્ર આછી રેખાઓમા દોર્ધુ ત્યા પહેલાં તો અમને એ દેખાયુ જ નહિ ! મુઘલ ને ઈરાની ચિત્રોના જવદ રંગો જોઈજોઈને અમારી આખો એવા રંગો માટે જ દેવાઈ ગઈ હતી, જ્યારે આ ચિત્રોમાં તો નહોતા રંગ કે શાલો આછા એવા ધુમાડા જેવુ લાગે ! આ વળી કયા પ્રકારની ચિત્રપદ્ધતિ ? કેટમેટલી યે આવાઓ બાધી હતી કે જાપાની ચિત્રકારો આવશે, એનુ કામ જેવા મળશે, કંઈ રીતે તેઓ ચીતરે છે ને રંગપૂરણી કરે છે એ બધુ જેવા મળશે, તેને બદલે જોયુ કે ક્યાકથી લાકડાનો કોવરો લાવી એ વતી જ પ્રથમ રેશમ ઉપર ચીતર્ધુ ! અને પછી થોડાક પીછાઓને સગી

ચીતે બાધી, તે વડ આછો રંગ ફેરવી દીધો અને ચિત્ર પૂરું થઈ ગયું !
મારુ મન ઉડાસ બની ગયું સુરેનને કહ્યું, ' સુરન, આમા તો ચિત્ર
સ્પષ્ટ દેખાતું જ નથી ' સુરને જવાન વાળ્યો કે ' દેખાશે, દેખાશે,
પહેલાં એ જોવાની ટેવ તો પડવા દો ' અને એ સાચું પડ્યું થોડા
દિવસ પછી એ જોવાની ટેવ પડી ગયા બાદ, એ ચિત્રો મને સ્પષ્ટ
થવા લાગ્યા અને ગમવા પણ લાગ્યા ઘણા ચિત્રો એ લોકોએ ચીતર્યા
હતા આપણા દવ-ટેવીઓના ચિત્રો પણ એનું બરાબર વર્ણન આપ્યું
એ ચીતરતા ટાઈકાને સરસ્વતી અને કાલીમાતાના ચિત્રો ચીતર્યા હતા
તે સરલાની બાએ ખરીદ્યા

અમારા મુઠિયો માટે ચિત્ર ચિતરાવવાનાં હતાં ભીત ઉપર એક
મોટું વિદ્યાપતી તૈલચિત્ર હતું તે રાજેન મલિકને વેચી દીધું અને એ
પૂરી દીવાલનો માપનું ચિત્ર કરવા ટાઈકાનને કહી દીધું

ચિત્ર ચસવીલાનું કરવાનું હતું ટાઈકાન કહે, એની વિગત આપો
મે એને રામલીલાનું વિગતવાર શબ્દચિત્ર આપ્યું અહીંની સ્ત્રીઓ
કઈ ચીતે સાડી પહેર છે એ બતાવવાનું હતું તે માટે ધરમાથી એક
નાની છોકરીને બોલાવી એને ' મોડેલ ' તરીકે બતાવી કહ્યું કે આ ચીતે
સાડીના છેડાનો વળાક લેવાનો સાડીના પાલવ-છેડના વળાકનો એણે
અભ્યાસ કર્યો કયા કયા કયા કયા અલકાર મૂકવા તે બતાવવા જૂના
કાળના શિ પ અને ચિત્રો દ્વારા તેની વાત સમજાવી અને બસ, વાત
પૂરી પછી એ નીચે જમીન ઉપર જબ્બર એવો કાગળ પાથરી
ચીતરવા બેસી ગયો રેશમ ઉપર પ્રથમ કોણવાળી રેખાકેન કરી પછી
તેના ઉપર જ આસન લગાવીને ચિત્રકામમાં લાગી ગયો બીજી તરફથી
રંગપૂરણી કરવા લાગ્યો, અને જોતજોતાંમાં થોડા દિવસમાં જ ચિત્ર
પૂરું થવા આવ્યું ઉપર આકાશમાં ચંદ્રની ચાંદની પ્રગટી, લગભગ
બપુ જ પૂરું થઈ ગયું, અને છતાં ટાઈકાનનો હાથ ચીતરતા જ રહ્યો
એ અટકતા જ નહિ, જાણે ચિત્રકામનો છેડો આવતો જ નહોતો

ત્યારે એ બાલીગજ બાજુ રહેતો વહેલી સવારે ચાલ્યો આવે આવતા જ ચિત્ર ઉપરનો પડતો એક બાજુ સેરચી નિહાળી નિહાળીને ચિત્ર જુએ અને આમતેમ માથુ હલાવે, જાણે બરાબર એની ધારણા મુજબનું કામ હજુ થયું નથી એજ એ જ સ્થિતિ હું જોતો એને પૂછ્યું, 'તને આમાં કયા ખટકે છે?' કહે કે 'કઈ બરાબર સમજાતું નથી છતાં આમાં કઈક રહી ગયું છે એમ તો લાગે જ છે' આટલું બોલી ચિત્ર તરફ જોઈ અણે ફરી માથુ હલાવ્યું પણ પછી એક સવાર એ આવ્યો એ સ્ટ્રીડિયોમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે શિવલી ફૂલ આવવા થરુ થયા હતા ધરમાથી છોકરીઓ યાજ ભરીને શિવલી ફૂલ એ મોરડામાં મૂકી ગએલી હવાને લઈને એમાંથી થોડા ફૂલ અહીંતહીં વેરાયા હતા ટાઈકાને એ જોઈ બધા ફૂલ પીતી લીધા હું બેઠાનેઠા બધું જોતો હતો ફૂલ હાથમાં લઈ એણે અકઝપાટે ચિત્ર ઉપર ઢાકલું કપડું ઉપાડી લઈ ચિત્ર સામે જમીન ઉપર પેલા ફૂલ મૂક્યા—વેરી દીધા અને પછી યાજમાંથી બીજા ફૂલો લઈ ચિત્ર ઉપર—આકાશમાં, વાદળા ઉપર, વૃક્ષો ઉપર બધે જ ફૂલ વેરી દીધા એ હવે ખૂબ ખુશ હતો એનું હાસ્ય હવે સમાતું નહોતું રહીરહીને ઊભો થઈ દૂરથી ચિત્રને નિહાળે અને ચિત્ર ઉપર ફૂલ વેરતો રહે આ રીતે એણે યાજના બધા જ ફૂલ ચિત્ર ઉપર વેરી દીધા જાણે એ એક આનંદદાયક સમય હતો ફૂલથી ચણગારેલા ચિત્ર તરફ ઘણીઘણી વાર સુધી જોયા પછી ધીરધીરે કરીને એણે એ બધા જ ફૂલ પાછા યાજીમાં સજાવી દીધા માત્ર એક ફૂલ ડાબા હાથમાં લીધું ને બેઠક જમાવી ચિત્ર ઉપર, અને પછી હાગે નારંગી રંગ લઈ એ ફૂલગૂંથણી કરવા લાગ્યો ડાબા હાથમાંના ફૂલને ફેરવતો જાય અને એને જોઈજોઈને ચીતરતો જાય જોતજોતામાં ચિત્ર ફૂલોથી ઉજળવળ થઈ ગયું—આકાશમાંથી જાણે પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ રહી છે અને હવામાં તરતા તરતા ફૂલડા રામચીવાના નૃત્યોત્સવ વચ્ચે પથરાતા આવે છે ! રાધાના હાથમાં એણે એક કદબફૂલ મૂક્યું અને એના ગળામાં શિવલીફૂલની માળા આરાપી અને કૃષ્ણની

બસરી ઉપર પાં ફૂલમાળ નાખી, ફૂલની આભાસ જામ જ્યાંસ્થા
સારી ખીલી ઊઠી અને હવ જ અમ વિત ધૂરુ કર્યું ન એ થા
'આ ખામી જ આજ સુધી ટાળી રમ્યા નહતા' એ વિત આખરે
એક દિવસ દેવાવ ઉપર ટી ગાડવામા આ પુ ટાઈમન જાન જ અને
મઠનુ ફ્રમની ચાર બાજુએ દરિયામોજા માડીનો પાનવ લગાડી દીના
એ રામલીલા ચિત્ર બતાવવા અમે મિત્રમડલન સ્ટુડિયમા નાનરી પાર્ટી
આપરી એ દિવસે બહુ આનંદમા વીત્યા હતા

ટાઈમન મને લાઈન ઝાઈગ શીખવતો કઈ રીતે પોંડી ચલાવવી
તે સમજાવતો આપણ જટપટ—ઉતાવળ ગળા ખેલીએ છીએ પામ
રખા કેટલી ધીરજ/પૂર્વક તેઓ દોરે છે તે એની પામેથી જ શીખ્યો
મુઘવ ચિત્રની વિવિર પદ્ધતિ હુ અને ગિખવાડતો આમ અમારી
વચ્ચનુ સીકાન્ય વિક્રમુ રહેતુ વિદેશી અને દેશી કલાકાર વચ્ચે કઈ
જ ભેદ રહ્યો નહોતો આજે એવુ બહુ દેખાતુ નથી

ટાઈમન હુદરનનો રીનસર અભ્યાસ કરતો આપણા દેશના રૂલ
પાદરા, છોડ વૃક્ષો, માણસોની રીતભાત, અલકાર, પહેરવેશ, જ્યા
જ્યાથી જો નઈ ગમ્યુ તેનુ લેખન—આલેખન ઢગલાનધ નોધનુકોમા
ઉનારીને એ વઈ ગયો છે ખાસ કશીને આપણે ત્યાના લોકોના ચહેરા,
મો, આખોની વિશિષ્ટતાનુ એલે બહુ ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કર્યું
હતુ એ લેખનના ટાઈમનના રેખાકનો જોઈજોઈને જ મને કાગળ
પાણીમા ભીજવી તેના ઉપર ચિત્રકામ કરી શકાય તે સમજાએલુ હુ
જોતો કે ટાઈમન ચિત્રને ઘણાઘણા 'વૌશ' આપી ભીજવી રાખતો
મે મારા ચિત્રકામ કરેલા મળજો ભીજવી દીધા, અને પછી તેને
ઉપાડીને જોના તેમા સારી અનર—એક સુદર 'ઈફેક્ટ' નજરે પડે
અને ત્યારથી 'વૌશ' પ્રવચિત થયા અજબ મમતરો હતો એ ટાઈમન
હિશિદા તેનુ ન કરતો એ લહેરથી અહોંતહોં ફાવે ત્યા ફર્યા કરતો
ક્યાંકથી કંઈક માગીનો હુકડો મળતા તે ઘસીને તેમાથી રંગ કાઢ્યો જ

છે અમારા બગીચામાં જિમ ગાડ હતા ફરતાફરતા બેઠાર પા ૫ તોડી તે ચાલતા તેમા રંગ જતારો આવીને નુસ્ત એનો ઉપયોગ એક ચિત્રકામમાં કરા બીજા કોઈ ગ્રાહી ૫મી હાથમા આવી તો લાવીને બાગી અને એના લાકડાના કોષવાની 'સિટ્' બનાવી તેનાથી એક ચિત્ર દોરુ ! બીચા ! જાપાન જતા જ અમાર અવગાન પામ્યા છઅક મહિના અહી રહેવો જતી વેળા કહેતો ગયો હતા કે ફરીથી હિ આવીશ અને ત્યાં જઈને કલાકારના એક જુથને હિદ મોકલીશ પણ એ એમ કરી ન શક્યા એ જુવાન જીવતો રહ્યો હોત તો એક મહાન ચિત્રકાર થાય હોત એનું એક રિત ખૂન જ થાત આવે છે એ ચિત્રમા દૂર સાગર ને આકાશ એક થઈ જતા હતા નામે ગતાન કિનારા ચિત્રમા એવે માત્ર એક જ માણુ ચીતર્યું હતું પણ એ માણુ અન્ય હતું જાને કિનારા ઉપર પડાનું ન પડનું હોય તેવું હતું એ એ ચિત્રની સુલતા વિષે શુ કંકુ ? સાગર તરંગનો પન્ના થો વર્ષ, એનો ધુનવા, જાણે કાનમા સ્પષ્ટ મ લગતા અ ચિત્ર પર હું ખૂન જ આકર્ષાએલો અ હિથિલ તો મરી ગયો પણ ટાઈકાન જીવતો હતો અમે અતરંગ મિત્રો જેવા થઈ ગએલા પત્ર વ્યવહારથી અમે પરસ્પરના હુથળ—અ તર નિયમિત જાણતા રહેતા

પછી સ્વિકાકા જાપાન જવાના હતા નદલાવને પણ સાથે લઈ જનાર હતા તેમના ટેશના સ્વાકારમાં ભગી આવી બધું જેવું—જાણું જરૂરી હતું નદલાવને કહ્યું 'ટાઈકાનને મળતો આવજો' પણ ખાલી હાથે મળવા જવાય ? મારી પાસે એક કોતરકામ કરવું, બધું જૂના—કોઈ નવાબના જમાનાનું ઘોડાના પટ્ટામા ભસાવવાના બન્ધના ચણગાર જેવું સુલ કામાનું એક વગુ હતું નદલાવને કહ્યું કે 'ટાઈકાનને મારા વતી આપજો અક બાજુ કડી જેવું છે એટલે તેને એ ચિત્રકામમા ટીક મામ લાગશે' અને તની વડુ માત્ર આપજો ત્યાની સાડી તથા થાડુક કાપડ મોકલુ નદલાવ જાપાનથી પાછા ફરતાં તેમની પામેથી

માબજેલુ કે ટાઈકાન કામના એ ચગદાથી બહુ ખુશ થએલા ફેરવીફેરવીને તે જોતોજોતો હતો હતો

ઓકાકુરા જ્યારે પહેલી વાર હિંદ આવ્યા ત્યારે ઘણાં સ્ત્રીને કથકન્નામા ૧ સુગેનને ત્યાં ઊતર્યા હતા ત્યારે તેમની માથે ખાન વળુ પરિવય થયો ન હતો વચ્ચે વચ્ચે જતો ત્યારે તેમને એક કોચ પર બેઠેલા જોતો નામે હોય એક કામના પચદ્વલ એમા મિત્રાગેટો ભેરવેથી પછી હોય એક પછી એક ઉપાડી ચેનાવે ને ધુમાડા કાકયા કરે. વધુ વાત એ ક્યારે વ જ્ઞતા નહિ હી ગણા ને ભરાવદાર માણસ, મુદર વહેન, લાગી આખો, જાણે ધ્યાનગ્રસ્ત મૂર્તિ. બરાબર કોઈ મહાપુરુષની અદાથી બેમતા એમના આખ-મો ઉપર રાજતેજ વમકનું ગ્હેનું. એમને નુગેન ખૂન ગમતો સુગેન માટે એ કહેતા કે *He is fit to be a king.*

દન વર્ષ પછી જ્યારે એ ફરી હિંદ આવ્યા ત્યારે હું કન્ના-પ્રગૃતિમા રમ લેતો થયો હતો લગભગ હમેશા અમારા જોડાઝાંકોના સ્ટુડિયોમા આવીને બેમતા ને વાતો તથા ચર્ચા કરતા ન દલાલ વગેરેને દીવાલચીની ત્રણ લગીઓ વડે એ આઈની ટેંડીશન, ઑબ્ઝર્વેશન અને ઓરિજિનાલિટી મમજવતા, —જાપાનીઓ એને દેવનાની જેમ ભક્તિભાવે જોતા અમારે ત્યાં એક જાપાની માગી હતો ઓકાકુરા આવ્યા છે એમ નાબજતા એને ઓકાકુરાને મળવા મન થયું. ઓકાકુરા સ્ટુડિયોમા બેઠાનેકા ન દલાલ સાથે વાતો કરતા હતા એ આવી દૂરથી દરવાજા પાસે ઝેકિયું કરવા લાગ્યો મેં કહ્યું, ‘અદર આવ’ પણ કેમે વ આવે નહિ. દૂર રહ્યો રહ્યો જ જોવા કરે થોડી વારે ઓકાકુરાનું ધ્યાન જતા એમણે જમાણા લાવની તર્જની ડિલી કરી એને અદર આવવાનો આદેશ આપ્યો, અને માગી બહારથી જ ગ્રેડલ વાગી, માથું નીચી અદર આપ્યો. ઓકાકુરાએ દુશ્મતાની વાતો કૃપે બેએક વાત

કરી, અને પછી એ આવ્યા હતા તે જ રીતે માછી બહાર ચાલ્યો ગયો. એ નેટથી વાર અંદર રહ્યો તેટલી વાર સીધો થઈને ઊભો ન રહ્યો. પછી એને પૂછેલું કે 'તું એમ શા માટે ઊભો રહેલો?' તો કહે કે 'બાપા ! અમારા દેશમાં એની પાને જપુ' એ કંઈ રમત વાત છે ? અમારે માટે નો એ દેવતા જેવા છે.'

આ વેળા ઓકાકુરા ચોતરફ ફરીને ભારતવર્ષ નિહાળવાના હતા. ઘણે સ્થળે ઘઈ આવ્યા હતા ને હવે ચોક્કસ જ બાકી હતાં મેં કહ્યું, 'ત્યારે જેવા જ નીકળ્યા છે ત્યારે કોનારકના મંદિરો જોઈ આવે, નહિ તો ભારતવર્ષની મૂળ સીજ જ જેવાની ગહી ગયાનો વમવસો થશે. ઓકાકુરા કહે કે પુરીનાં મંદિરો જેવાનું' એ ઘણું મન છે : કંઈક ગોઠવાનું

રાસલીલા : જાપાની કલાકાર ટાઈકાને દોરેલું ચિત્ર

કરી આપશે ?' ત્યારે એ ભપંકર માંદગીથી પીડાતા હતા. ઘસીર સાવ ખખડી ગયું હતું. છતાં ભારતની કલાકારીગરી જેવા આવેલ : મારા આ વિદેશી કલાકાર બંધુને જમન્નાથનો સાદ હતો, પાત્ર છત્રીદાર છોડતો નહોતો.

ભવભવા સુખા સરમુનાને પમ્પ અટકાવી થક તેવો સમર્થ હતો તે તેમની પાનેથી કઈ રીતે છોકવું ' કલાકાનમા મ તમા થઈ ખાનગીમાં કેવીક ગુફતેગો પમ્પ થઈ છતાં મારા મિત્ર તો જગનપુના દર્શને રાજની લેમ ધાગે દિવસે જ જયા દરવાજા જિંદગી ગયા પ્રાચીઓ આદર રાત અક બાજુએ ઊભા રહ્યા, અને અમ જાપાનનો કલામર ભારનના કલાકાગાએ ખડુ કાંડ લવમ નિર, વેકક, આનદખજર ન દેવના મુદ્રાનાં દર્શન થી આવ્યા

કો હરક જેને એકાગ્રસને ઊડી પ્રાન્નતા થએલી એમણે મને કહેવું કે ' કાનારક ન જોડી હાત તો નિદ આ પુ વર્ષ નક્ષત ભારતશિ પતો પ્રાપ્ત મે ત્યા નિભાગો ' એમની વિદાય-નિની એ છેલ્લી વાત મને આજે જે એવી ન એવી યાદ છે ' પન્થ થયો આનંદની અવરિ મળી હતે સુખેથી આવના ભવની યાત્રાએ ઊપડીય ' જાપાન પહોંચા પછી ટૂંક સમયમાં જ એમનું અવનાન થયું

આ છેલી નફરમા જ એમણે નદવાવને કહેવું કે દગ વર્ષ પહેલાં તમારે ત્યાં આજમાવની આટલો જોડી કઈ જ નહોતું આ વખતે અનુ એવામ્ હમાર છે દન વર્ષ પછી ફરીને આવીય તો કઈક અવુ થએવું જેવા પામીય એમ લાગે છે

આમજુરા પામ ફરી આવી ન થક્યા મુગે ' કઈક ' એવું થાય તે જેવા મેની રહી છુ પામ મ્યા? કઈ દેખાવું તો નથી કલપ ફરીથી મા? આવવું થશે પણ મરમ છે ખગ?'

૧૯ • સિમ્થર નિવેદિતા

સ | રતપર્ણે જે જે પરેશીઓએ ખરા અતરથી નાશુ છે તેમા નિવેદિતાનુ ધ્યાન મોખરે છે બાગનગરના એક નાના મકાનમા એ રહેતા અમે અવારનવાર ત્યા જતા નોંધાય વગેરે માટે એને ખુબ પ્રેમ હતો તેમને એ નાનો ઉત્ખાડ આપતા નાદલાલને અજતા મોકલ્યા પણ એમણે જ એક વિગત મને કહે કે 'મિનિન હૅરિંગહામ અજતા આયા છે તમે પણ તમારા વિદ્યાર્થીઓને ત્યા મોકલી દો એના કામમા મદદાક થવે અને બને પમે કાપદો થવે હુ કાગજ લખી બધું જોડવી દઉં છુ ' મેં કહ્યું, 'અચ્છા' નિવેદિતાએ તરત મિતિમ હૅરિંગહામને ૫૨ લખી નાખ્યો જવાબમા લખાઈ આવ્યુ કે 'મને મુનાઈથી મારા કામમા મદદ કર તેવા આદર્શો મળી ગયા છે, તમો લખો છો એ બધા નવા છ, વગેરે વગેરે '

પણ નિવેદિતા એમ સીધી વાત નહતમા મૂકે એરી બાઈ નહોતી એણે દરી કાગજ લખ્યો અને મને કયુ કે 'ખરેલીખરેલી દઈને આ છોકરાઓને અજતા મોકલી દો આવી સગ્ન તક જાવમાથી જવા દેવી નહિ પોનાય ' મેં પણ એ વાત માની સીરી અને નાટ્યાન તથા

બીજા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને અજાંતા મોકલી દીધા. પણ એમને રવાના કર્યા પછી હું ચિનામાં પત્રી ગયો, કે આ બધા પાસે છેકરાઓને પહોંચાડ—જંગલમાં તો મોકલ્યા, પણ ત્યાં કંઈક અસુધાનું થયું તો? મને ક્યાંય કેન ન પડે ગયો નિવેદિતા પાસે કહ્યું, ‘ત્યાં અજાંતામાં એ બધાની ખાવાપીવાની શી ગોઠવણ છે? રસોયોબસોયો કોઈ છે નહિ બધા છેકરો જ છે’ એણે કહ્યું: ‘વારુ હું બરી ગોઠવણ કરું છું.’ અને એણે ગણેન મહારાજને બાલાવ્યા. દાળ, ચોખા, તેલ, મીઠું, મેંદો, ધી અને એક રસોયોને સાથે લઈ જવાનું કહી બધી મૂચના આપી એમને નંદલાલ પાસે મોકલી દીધા ત્યારે જ મને નિરાંત થઈ.

નિવેદિતા ન હોત તો નંદલાલને અજાંતા જવાનું ન થાત. અજાંતા બાઈ હતી એ. મને એનો પ્રથમ પરિચય થયો અમેરિકન કૉન્સલને ઘેર. એણે ઓકાફુરાને પાર્ટી આપેલી, તેમાં નિવેદિતા પણ આવી હતી. જલાલી પણ સુધી શ્વેત-કંઠા, ને જલામાં સીસા રુદ્રાક્ષની માળા. જાણે શ્વેત પાપાણમાંથી કંઠરેથી કોતપરિવનીની મૂર્તિ. એક બાજુ જેવું સ્થાન ઓકાફુરાનું હતું તેવું જ બીજા બાજુ નિવેદિતાનું હતું. મનમાં થયું જાણે બે જુદા જુદા કેન્દ્રના તારક ત્યાં આવી મળ્યા હતા. એ દષ્ય કેવું અદ્ભુત હતું તે કઈ રીતે સમજવું?

બીજી એકવાર એમને જોયાં હતાં જસ્ટિસ હોમવૂડને ત્યાં મળેલી સોસાયટીની એક પાર્ટીમાં. એમાં સૌને નોતરવાનો ભાર મારા ઉપર હતો. નિવેદિતાને પણ આમંત્રણ મોકલ્યું હતું. પાર્ટી શરૂ થઈ ગયા પછી થોડીવારે એ આવેલાં. મોટામોટા રાજ રજવાડાના સાહેબ મેમ-સાહેબોની ભીડ જામી હતી. કુલીન કુટુંબોની સ્ત્રીઓ, એમના પરિધાન—શુગાર તથા કેથગ્રુંદનના અનેકવિધ પ્રકારો સાથે, તેમજ કેટલીક વિખ્યાત સુંદરીઓ પણ આ પાર્ટીમાં આવી હતી. એમનાં સૌંદર્ય અને ફૅશનની ચારે બાજુ ઝાકમઝોળ હતી. સી હાસ્ય, વાર્તા વિનોદ અને ગાવા પગાડવામાં મસ્ત હતા, સાંજ પડવા આવી હતી. એવે સમયે નિવેદિતા આવ્યાં. એજ સાદો પોષાક ને ગળામાં રૂઝાસની માળા. માથાના વાળ એકદમ સોનેરી નહિ, પણ સોનેરી રૂપેરી મિશ્ર અને ઊંચા બાંધેલા. એ જ્યારે આવીને ઊભાં રહ્યાં ત્યારે ઘાગ્યું કે જાણે નક્ષત્રમંડળમાં ચંદ્રોદય થયો ! સુંદર આંગળ સ્ત્રીઓ પણ તેની હાજરીમાં પળવારમાં ઝંખી પડી ગઈ. સાહેબો પણ ગુસ્સાપુસ કરવા લાગ્યા. વૂડરૅફ અને બ્લાન્ડે આવીને પૂછ્યું કે આ કોણ છે ? તેમની સાથે નિવેદિતાનો પરિચય કરાવી આપ્યો.

સાચેસાચ સુંદરી હું કોને કહું છું તે તમને ખબર નહિ હોય. સુંદરીનો આદર્શ મારી પાસે એક જ છે : કદબરીમા મહાસ્વેતાનું વર્ણન છે તે. ચંદ્રમણિમાંથી કંડારેલી મૂર્તિ જાણે જીવતી જાગતી બેઠી થઈ ગઈ હોય.

નિવેદિતાના અવસાન પછી તેનો એક ફોટોગ્રાફ ગણેન મહાયજ મારફત મે મેળવ્યો હતો. તે મારા ટેબલ ઉપર જ હમેશાં રહેતો. લૉર્ડ કારમાઈક્લના જેવી કળાદષ્ટિ બહુ ઓછાની હતી. સમાન ચોંખે અમે બંને મિત્રો બન્યા હતા. જર્મનીની લગઈ પહેલાં એમણે એક સ્ટ્રીમર બહીને પોતાનો કળા-સંભાર (સંગ્રહ) તેમજ અમારા વિત્રોનો એક મોટો સમૂહ વિલાપત રવાના કરેલો. મારામાં એ સ્ટ્રીમર ભૂમધ્ય

સાગરમાં ડૂબી ગઈ એ માટે શોધ કરતાકરના તેઓ કહેના હતા કે 'મારો સરમામાન જે ગયો તે ભલે ગયો, તેનું મને દુખ નથી, પણ તમારાં ચિત્રો ગયા એ ભાર દુખદ થયું છે ન દલાવે આવીને જ્યારે આ માટે અફસોસ જાહેર કરો ત્યારે મેં કહ્યું કે મારું જ થયું, એમા અફસોસ શો કરવાનો ? હું જોઉં છું કે જળદેવીઓ આપણા ચિત્રો વરુણાવયમાં ટોળીને આનંદ માણી રહી છે ગયા તો છો ગયા એ માટે શક ન મ્વીશ

એ લૉર્ડ કારમાઈકલ એક દિ મારે ત્યાં આવેલા ટેમ્પલ પર નિવેદિતાનો ફોતો જોઈ એમણે પૂછ્યું કે આ કોનો ફો. છે ? મેં કહ્યું, 'સિસ્ટર નિવેદિતાનો' એમણે કહ્યું, 'આ જ મિસ્ટર નિવેદિતા ? માટે આવે એક ફો. જોઈએ' આગ્રુ બોલી, વધુ કંઈ જ બો-યા કર્યા વિના, મારા ટેમ્પલ ઉપરનો એ ફોટો જ બગડમા દાખીને એ ચા-યા ગયા ! એ ફોટો હોત તો સૌન્દર્યની પરાકાષ્ટા કોને કહેવાય તે તમને સમજત એમા કંઈ જ નાજશસુગાર નહોતા પહાડ ઉપર ચઢતું અજવાળું પથરાતાં જેવું દર્શાવે જિભુ થાય છે તેવું જ પીર-સ્થર શિ પસૌન્દર્ય હતું તેનું એમની પામે જઈને વાતચિત કર્યું મનમા જાણે શકિતનો સંચાર થતો હતો

વિવેકાનંદને પણ જોયા હતા મોગ દાદા^૧ પામે એ આવતા એ દીપુદા^૨ના સહાધ્યાયી હતા 'કેમ છો નરેન ?' એમ તેઓ એને સંબોધતા વિવેકાનંદનું વ્યાખ્યાન માલજવાનો લ્હાવો તો મળ્યો નથી, પણ એમનું મોં બરાબર જોયું છે મને લાગે છે કે એ નિવેદિતાને ન પહેરે નિવેદિતાનો તો શો મહિમા હતો ! કંઈ રીતે વર્ણવું એનો ચહેરો ? એની જોડ જ જડી નથી, પછી ઉપમા યે શાની આપું ?

૧ મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ

૨ દીપેન્દ્રનાથ કાકુર (દીનેન્દ્રનાથના પુત્ર)

કપાને પછે જતાંજતાં સારાં—અરાબ, વિદ્વાન—મૂર્ખ, ધણાંના સંપર્કમાં આવ્યો છું. એમાં ઘણુંઘણું સહેવું જે પડ્યું છે. એવી એક વાત કહું.

ગવર્નર અને વાઈસરૉય વગેરે અંગ્રેજ મિત્રો પણ આવતા અને રાજ—રજવાડી બંધુઓ પણ આવતા. રવિકાકા જપાનથી ‘અંધ ભિખારી’ નામનું એક ચિત્ર લાવેલા. એ એક વિખ્યાત કલાકારનું રેશમ ઉપર કરેલું એક મોટું ચિત્ર હતું. યુ’ ગ્રીલવટબર્નું ચિત્રકામ હતું તે ! પ્રત્યેક વાળની એ રેખાઓ જોતાં જ અવાક થઈ જવાનું. વિચિત્રતા હોલમાં એ ચિત્ર ટીંગાડવામાં આવ્યું. એક રાજ—બંધુ એ જોવા આવ્યા. કલાપારખું તરીકે એમનું નામ હતું. મને કોણ જાણે કેવી જે કુબુલ્લિ સૂઝી કે હું એમને આ જપાની ચિત્રકારની ખૂબી સમજાવવા ગયો કે એણે કુશળતાથી પ્રત્યેક વાળનું રેખાંકન કર્યું છે. રાજ—બંધુએ આખો મીંની ઘોડીવાર કંઈક વિચાર્યું અને પછી કહ્યું, કે ‘અવનીબાબુ, અમારી ઘોડાગાડીનાં પીઠ પર ચિત્રો દોરનારા પણ આના કરતાં સૂક્ષ્મ રેખાંકન કરે છે !’ હું તો એ સાંભળતાં જ અવાક બની ગયો ! એવો આઘાત મને ક્યારેય થયો નથી. મેં જોયું છે કે યુરોપિયનો ચિત્રોમાં વધુ સમજે છે, રમ મેળવે છે. બે એક શબ્દમાં જ એ સમજાઈ જતું.

રાજ—બંધુની વાત તો તમે જાણી. હવે એક સામાન્ય માણસની વાત સાંભળો. કૉપેરિયન સ્ટ્રીટમાં ઑરીએન્ટલ સોસાયટીનું પ્રદર્શન હતું. સારાંસારાં ચિત્રો મૂકેલાં. મોટામોટા અંગ્રેજો, વાઈસરૉય—ગવર્નર, બાબુઓ, ક્વાર્કો, ચિત્તકો, વિદ્યાર્થીઓ બધાં ફરીફરીને એ જોતા હતા. હું પણ એક મિત્ર સાથે ફરતો હતો. બહારથી કેટલાક પંજાબી—ડ્રાઈવરો અંદર આવ્યા અને પ્રદર્શન જોવા લાગ્યા. અમારો ડ્રાઈવર પણ તેમાં હતો. મનમાં કુનૂહલ જાગ્યું કે ‘આ લોકો પણ ચિત્રોમાં કંઈ સમજતા હશે ખરા ?’ અને મેં તેમને પૂછ્યું : ‘કેમ, ચિત્રો કેવાં લાગે છે ?’

જવાબમાં ખરેખર અત્યંત સુંદર! એક ચિત્ર તરફ નિશાની કરી એક ડાઈવર બોલ્યો: ‘આના જેવું સુંદર ચિત્ર બીજું એક પણ નથી.’ એ ચિત્ર કોનું હતું તે યાદ નથી રહ્યું, પણ ત્યારે ભાન થએલું કે એવા સામાન્ય લોકોમાં પણ કળાની સમજ હોય છે.

મનિડોસાએ એકવાર મને આવું જ કહેલું. કહે, ‘છોટાખાત્રુ, એક વાત કહું તો વિદાશો નહિ ને?’

મેં કહ્યું, ‘ના; વિદાઈ શા માટે? કહે, કહે’

‘આ તમારા વિદ્યાર્થી નંદલાલ, સુરેન ગાંગુલી વગેરેનાં ચિત્રો જોતાં જ લાગે છે કે જાણે ચિત્રકારે પૂરો પરિશ્રમ કરીને સરસ ચિત્રો ચીત્યાં છે, પણ તમારાં ચિત્રો જોઈને એમ નથી લાગતું.’

‘પણ એ ચિત્ર છે એમ તો લાગે છે ને?’

‘ના, એવું મેં નથી લાગતું.’

‘તો શું લાગે છે?’

‘લાગે છે જાણે.....’

જાણે, જાણે, અચકાવાની જરૂર નથી.’

‘તમારાં ચિત્રો જોતાં લાગે છે કે એમાં કંઈ ચીતપું જ નથી!’

‘શું કહો છો? આ તમારી નજર સામે જ બેસીને ચીતરું છું અને કહો છો કે કંઈ ચીતપું જ નથી!’

‘ના, એવું લાગે છે કે એ કાગળમાં જ ચિત્ર હતું;—પ્રથમથી ચિત્ર ત્યાં જ હતું!’ એની વાત બહુ આકર્ષી હતી. હેતો કાકા વિવેચક હતા. મને જોણે ચોટું પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું. અને એ વાત ખરી છે. ચીતપું છે, પરિશ્રમથી ચીતપું છે, એ હકીકતને ગોપવવામાં જ ચિત્રકારની સફળતા છે. ગીત વિષે પણ એ જ હકીકત છે. (ગગનમાં ઊડતાં પંખી પોતાની પાછળ હવામાં ઊડવાનું કંઈ નિશાન મૂકી જતાં નથી.) સુર અને ચિત્રો વિષે પણ એ જ કહેવાનું છે.

૨૦ : મા ગંગાને ખોળે

વહેલી સવારથી ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. બેઠાં બેઠાં ગંગાનું રૂપ થાદ આવ્યું : વર્ષામાં કદાચ અત્યારે તે! એ બેઠે કંઠે છલકાતી હશે એટલે એ વખતે અહીંથી કલકતા જઈને દક્ષિણેશ્વર ગયો હતો, ગંગાને નિહાળવા. પણ અગાઉ નિહાળેલી ગંગા ફરી ક્યાંય જોવા ન મળી. ક્યાં ગયું એનું એ રૂપ? એવું લાગ્યું કે જાણે ગંગાના પાલવમાંથી કોઈક મોટો એવો ટુકડો કાપી, એની જગ્યાએ, જેવું જે ન ગમે એવું છીંટનું થીંગડું મારી ગયું છે! ચારે બાજુ ઘોડી વાર નજર નાખીને પાછો ઘેર ચાલ્યો આવ્યો. પરંતુ ગંગાનું એ સ્વરૂપ મેં એક વાર જોયું હતું : “વન્દે માતા સુરધુની, પુરાણે મહિમા સુનિ, પતિતપાવની પુરાતની.” ‘ચિશુબોધ’ માં ભણતાં, અજાન ઘોપડી છે એ એનો જોટો મેં જોયો નથી. આજકાલનાં છોકરાંએને એ વાંચવા મળી નથી.

કુરુવા કુરુવા કુરુવા વિજળે
કાઠાય કુરુવા કુરુવા વિજળે

કાઠાય કાઠાય ધૂલ પરિમાણ

દશ બિચ કાઠાય કાઠાય જન.

મેં રચેલા જત્રાના ગીતોમાં એક બકરાનાં મોંમાં મેં આ ગીત મુક્યું છે. કેવું ફક્કડ બોલે છે! જાણે કુર કુર કરતાં બકરીનાં બચ્ચાં ઘાસ ન ખાતાં હોય?

એમાં બીજી પણ ઘણી વાતો હતી. ઘાતા કર્ણની, ભક્ત પ્રલ્લાદની, સાંદિપની મુનીને ત્યાં ભણવા જતા કૃષ્ણ—બલરામ વગેરેની. મોટા થયા પછી મોહનલાલને કહીને એ મંગાવીને વાંચી હતી...

એ સુરધુની ગંગાને મેં દીધી છે. બાજપણમાં કોનનગરની વાણીમાં બેઠો બેઠો જોતો : છલકાતી ગંગા બેઉ કિનારાને અદશ્ય કરતી કલકલ નાદે વહો જાય છે. એનો એ નાદ સાચેસાચ સાંભળવા પામ્યો છું. ઘાટ પાસે જ બેસતો. કાનમાં એના સૂર સંભળાતા; કુલ્-કુલ્—અપ. કુલ્-કુલ્—રૂપ. ને આ જ આંખોથી એની એ યોભા નિહાળી છે. શી અજબ હતી એ યોભા ! ભરપૂર ભરી છલકાતી ગંગાના વદ્ધ પર મોટા ઉધાડા થક સાથે માછીમારોની હોયીઓ સંચરતી, રાત્રિ વેળાએ હારબોધ હોયીઓમાં પ્રગટતા દીવાઓનું પ્રતિબિંબ ગંગાના પાણીમાં પડતું, ને પાણીમાંના દીવા હોયીમાંના અજબગત દીવાઓ સાથે નાચી ઊઠતા. કોઈ કોઈ હોયીમાં નાચ ગાન થતાં હોય, તો ક્યાંક બીજી હોયીઓમાં રસોઈ થતી હોય. દૂરથી એનાં અગ્નિની શિખાઓ નજરે પડતી.

સ્નાનાર્થીઓની હોયીઓ કતારબંધ વારા ફરતી રાત્રિના અંધકારમાં ચાલી જતી હોય એ પણ એક સુંદર દશ્ય બની રહેતું. છતાં ગંગા સાથે મારો બંધુ નિકટનો સંબંધ નહોતો. અવારનવાર નોકરો મને ગંગા નવગ્રવવા લઈ જતા, પણ એ ગમતું નહિ. એમના હાથ પકડીને પાણીમાં એકઠે ખંજોળિયા ખાઈને ધરતીનો છવ ધરતી પર પાછો આવી નિરાંત કરતો. છતાં મેં બાજપણમાં ગંગા ધરાઈને જોઈ, અને એવી કે એ જોયા વાટે છું એને બહુ નિકટ પામી થક્યો છું.

તે પછી, મોટો થયા બાદ ફરી એક વાર એને જોઈ છે એક બીજા ન્ સ્વરૂપે. ત્યારે આકરી માંદગીમાંથી બેઠો થયો હતો. આપમેળે બેસવા—ઊઠવાની જે શક્તિ શરીરમાં નહોતી. સવારે છ વાગ્યે જગન્નાથ ઘાટથી ફેરી સ્ટીમર ઊપડતી, અને ચિવતલા ઘાટ ફરીને સારા નવ વાગ્યે એ પાછી ફરતી. સાંજે પણ એ જતી ને ઑફિસના બાબુઓને પહોંચાડી આવતી. બે અડી કલાક લેતી. દાકતરોએ સલાહ આપી કે ગંગાની હવા ખાશે તો જલદી સારા થઈ જશે. નિર્મળ મને હાથ ઝાલીને એ સ્ટીમરના તુતક ઉપર ખુરશીમાં બેસાડી જતો. મનમાં થતું જાણે ગંગા-યાત્રાએ જઈ રહ્યો છું, એટલી ખરાબ શરીર સ્થિતિ હતી. પણ અઠવાડિયું થયું ન થયું ત્યાં તો એની હવાએ એવો લાભ કર્યો કે મેં નિર્મળને કહી દીધું કે હવે તારે આવવાની જરૂર નથી. હું એકલો જ જઈ આવી શકીશ.

ગંગાનું એવું એ રૂપ મેં જોયું છે ! ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમન્ત, શિશિર, વસંત એક પણ ઋતુના અપવાદ વિના સર્વ ઋતુઓમાં મા ગંગાને મેં નિહાળી છે. આ ચોમાસાના દિવસોમાં બેઠ કાંઠે છલકાતી ગંગાનાં નીર વધે જતાં હોય, પાણીનો રંગ ગેરુઓ—તમે ખાણ્ટેકરા ધાવાઈને વહેતાં પાણીની વાત કરો છો ને, તેવો જ—એના ઉપર ગુલાબી થક સાથે ડોલતી ડોલતી સંચરતી માછીમારની હોડીઓ; 'સરસ દશ્ય હોય છે એ ! પછી શિયાળામાં સ્ટીમરના તુતક ઉપર શરીરે ઘાવ વીંટી બેઠો હોઈ, એતરહો વાયરો હૂહૂ કરતો ફૂંકાતો હોય, સામે ગાઢ ધુમ્મસ સિવાય કંઈ જ દેખાય નહિ, ને એને ચીરતી સ્ટીમર એકધારી આગળ જઈ ગઈ હોય. સામેનું જ્યારે કંઈ જ ન દેખાય તેવી એ સ્થિતિમાં એવું લાગતું કે જાણે વીતી ગયેલા જગતનામાં થઈને નવયુગ કોઈ રહસ્ય ભેદવા આગળ ધપી રહ્યો છે. રહીરહીને ઓવિતી એકાદ—બે હોડી એ ગાઢ ધુમ્મસને ચીરીને કોઈ સ્વપ્નની જોમ સરી આવતી દેખાતી.

મેં જોયું છે, ગંગાનું ઘણુંઘણું વિવિધ રૂપ મેં જોયું છે; અને એથી જ પૂછું છું કે આજકાલ ભારતીય કળાકાર તરીકે ઓળખાતા

ભારતીઓ ક્યાંના છે? ભારતનું અસલ સ્વરૂપ તેમણે જોયું—જીં-યું છે ખરું? એમનાં સર્જનમાં, હકીકતમાં ભારત દેખાતું જ નથી. કારણ એમણે ભારત જોયું નથી—જેતાં શીખ્યા જ નથી. આ વાત હું ભાર-પૂર્વક કહી રહ્યો છું. મેં વિવિધ રૂપે પુણ્યસાધના ગંગાને જોઈ છે. તેથી જ આ લોકો યુ ગુમાવી રહ્યા છે તે જાણીને, જોઈને વેદના થાય છે. ગંગાના વસ્ત્રે કેવી કેવી મઝા માણી છે! માણવાની, વધુ ને વધુ માણવાની ઈચ્છા એટલી પ્રબળ હતી કે એક દિવસનો પણ આંતરો એને જોવા જવાના—માણવાના કાર્યક્રમમાં મેં પડવા દીધા નહોતો.

એ કાળે ગંગાના પટ પર અમે ઓછી ધમાલ કરી છે? સંગ્રામી મિત્રો પણ ભળી જતા. એમાં કેટલાક ગવૈયા ને બજવૈયા પણ હતા. એક વાર વિચારું કે આ કંઈ ખોટું નથી. ગાતાં—વગાડતાં અમારું ગંગા ભ્રમણ સરસ થયે. ને વળતે જ દિવસે હારમોનિયમ, તબલા વગેરેથી સજ્જ થઈ સ્ટીમર ઉપર ચડ્યા. આ સ્ટીમર ઉપર ફરવા જનારા વધુ ભાગના લોકો માંદા અને માંદાની સેવામાં રહેનારા જ હતા. દાકતરની સૂચના હોઈને કોઈ પણ ઉપાયે ગંગાની હવા ખાવા લોકો સ્ટીમરમાં નમતેમ ગોઠવાઈ જતા. સ્ટીમર થોડાક કલાક ફરીને પાછી ઘાટે આવીને ઊભી રહે એટલે તેઓ ઊતરીને પોતપોતાને ઘેર પાછા ફરે. બાકીના મુસાફરોમાં મોટા ભાગના કલકત્તાની ઓફિસોમાં કલાર્ક તરીકે કામ કરનારા હતા. સવારે તેઓ આવતા અને સાંજે પાછા ફરતા. એ એકધારા સ્ટીમર—પ્રવાસમાં અમે થોડાક મિત્રોએ ગાયનવાદનનો ઉમેરો કર્યો. અમારો ઉત્સાહ ખૂબ જ હતો, એટલે બે દિવસમાં તે વાતાવરણ બહુ જ જમી ગયું. રાજબહાદુર વૈકુંઠ લોહ નામના એક વૃદ્ધ સજ્જન પણ સ્ટીમર ઉપર ફરવા આવતા. તાજ જ માંદગીમાંથી ઊઠેલા, પણ એક જમાનામાં તબલા બહુ સારાં વગાડી જાણતા. અમારી ટોળીમાં એ પણ આવી ગયા. એમને કાને જતા રે સંભળાતું નહિ, પણ એ તબલાં કંઈ અજબ વગાડતા! મેં પૂછ્યું કે ‘કંઈ રીતે તમે આટલાં સરસ

તબલા વગાડી શકો છો ?” તો કહે કે ‘ગાયકના ચહેરા—મો પરથી જ એની વાત સમજી લઉં છું ગીતો પણ ગવાતા નિધુનામુના ટપ્પા, ગોપાલ ઉડિયાના યાત્રા—ગીતો એ અને એવું બધું જ ગાયનવાદનની ધમાલ સાથે જ ગાદશન ચાલુ હોય માર્ગમાં આવતા ઘાને ઉપર સ્ટીમર ઊભી રહે. મુસાફરોની ચડ઼િતર થતી હોય, ફેરી બોટ પણ ચાલતી હોય. ત્યારે ગ ગામા વચ્ચે નાના બેટ જેવી જગ્યાઓ હતી હવે તો એવું કંઈ દેખાતું નથી ધુસરી નજીકની એવી જગ્યા મને બરાબર યાદ છે બાપુજીના વખતમાં તેઓ જ્યારે પવતાના બગીચાવાળા ઘેર જતા ત્યારે એ બેટ ભૂમિ ઉપર ઊતરી નહાતા ધોતા, રસોઈ પણ ક્યારેક ક્યારેક ત્યાં થતી, અમે ખાવા કરવાનું પતાવી પછી ફરીથી બોટને મારી મૂકતા. આ એમની કાયમી ગોકવત્સ હતી હમણાં છેલ્લાઓને પૂછ્યું કે પેલી બેટ જેવી જગ્યાઓ હવે કેમ દેખાતી નથી ? ગ ગા થું એકદમ બદલાઈ ગઈ ? આ મેં જોએલી એ જ ગ ગા છે એવું લાગતું જ નથી આમ કેમ ?

તે દિવસોમાં જોએલું એક દરજ્જા હતું જે યાદ છે ઘાટ પરથી લોકોને લઈને સ્ટીમર ઊપડી હતી વચ્ચે બેટ જેવી જગ્યા આ બાજુએ ગ ગા ને પેલી બાજુએ પણ ગ ગા, અને વચ્ચે છે બેટ. એમાં બેગો છે શિનુ સોલંગર પેલી બાજુના ઘાટે એક નાની હોડી ઊભી ॥ નાનકડા ગામની છાયા હતી એ ઘાટ ઉપર. નાની હોડી ઉપર એક નાનકડી વડુ લાલ ચોળી પહેરીને બેઠી છે એ સાસરિયે જાય છે એ રડી રહી છે લાલ સાળવતી આખો લૂછતી જાય છે ને રડતી જાય છે બાજુમાં બેઠેલી બુટ્ટી દાઈ એને ઘસીને હાથ ફેરવતી એને ધીરજ આપી તમજતી રહી છે નદીને આ કંઠે એના બાપનું ઘર છે ને તામે કાંઠે સામરું છે નાની વડુ આખે રસ્તે માસુ સારતી રડતી રહી છે એવું સરમ એ દરજ્જા હતું ! થું કહું ? માનતપટ પર એનું ચિત્ર આવેખાઈ ગયું છે, જે આજે પણ એવું ને એવું જ નજરે પડે છે આજ તો કેટલાક

દશ્યો ગંગાના પટ પર ફરતા ફરતા નિહાળ્યા છે ગંગાની બને બાજુએ કેટકેટલાયે ઘર, કાચા—પાકા ઘાટ, ક્વાક વળી દ્વાદશ મંદિર, ચૈતન્ય—ઘાટ—ગંગાના વળ ઉપર ઝૂકી પડેલા વડદાદા ને એની નીચે જ આવીને બેઠા હતા ચૈતન્યદેવ—ગદાધરની જગ્યા, આ બધું વટાવતી સ્ટીમર આગળ વરતી, ગાવન—વાદનની ધમાચ વચ્ચેથી આ બધું જોવાનું પામુ વા વા કરતું

આને અગે નાનપણમાં એક મિત્રને કેવો હેરાન કર્યો હતો તે માબજો એ મિત્રનું નામ બવાઈ નાનપણમાં અમે સાથે ભણતા માગી પછીના એક દિવસે જ્યુ તો એ પાસુ સ્ટીમર ઉપર આવ્યો છે એને જોઈને ખૂન આનંદ થયો થોડીક વાતો પછી એણે ગળવામાથી એક ચોપડી કાઢી અને ઉઘાડીને આખ સામે ધરી જ્યુ તો એ ગીતા હતી એ તો વાવવા જ લાગ્યો એના પાનામાથી આખ ઊંચી કરે જ નહિ કહે કે 'બાએ કહ્યું છે કે ગીતા વાંચજો માટે મને હેરાન કર્યો નહિ' મેં કહ્યું 'બવાઈ, એ ભાઈ બવાઈ, થોડી વાર તો ચોપડી બાજુએ મૂક શું થવાનું છે એ વાચ્યે? જો તો ખરો—આ આકાશ અને પાણીના બે પાના કેવા ઉઘાડા પડ્યા છે કુદરતના? એમાથી તને ગીતાનું બધું સત્ત્વ સાપડી રહેશે જો તો, જરા જો તો ખરો ભાઈ.' થયું એ તો માથું ઊંચું કરે જ નહિ. મહા મુશ્કેલી થઈ!

ધર્મ, કર્મ મને રુચતા નથી કોઈ કાળે ય મેં એવું કંઈ ક્યું નથી એ તરફ મને રુચિ જ નથી સ્ટીમરયાત્રાની શરૂઆતમાં એક વાર પાશ્વર સેકન્ડ ક્લાસમાં બેઠેલા કેટલાક ક્વાર્ક અદરોઅદર એકબીજાને ડોહી ભરાવતા આંખના ઈશારે ખૂશ્તા કે 'અ-ના, આ કોણ છે?' કોકે કહ્યું કે એ તો 'અવન દાકર, દાકર—ધરવાળા' ત્યાં બીજું કોક બોલી ઊઠ્યું કે 'એમ? ત્યારે, જીવાનીમાં ઘણા પાપ કર્યા પછી હવે આરતા ભવનું ભાથું બાધવા ગયાનું મુશ્કેલ લેવા આવ્યા લાગે છે?' એ સાબળીને હું મનોમન હસ્યો હતો. છતાં વાત ચાલે તો રહી જ નહીં

અમારી ટોળીમાં અવિનાશ તોફાની ટીખળી હતો મારી સાથે આવતો, ગાયનવાદનની મહર્ફિલ જમાવતો એને જ્યાં દેવો મારીને મેં કહ્યું, ‘જો તો ખગે અવિનાશ, પેલી બાજુ પેલો બચાઈ ગીતામાથી માથું જ ઊંચું કરતો નથી?’ આટલું કહેતા જ એ તો ફૂટકો મારતોક ને ઊભો થઈ બચાઈ જ્યાં સંકોચાઈને ભેંસેભેંસે ગીતામાં માથું ધુસાવતો હતો ત્યાં પહોંચ્યો, અને ધીરેકથી હાથ લંબાવી ઝપ કરતાક ને બચાઈના હાથમાથી ગીતા લઈ લઈ પોતાના ગળવામાં નાખી દીધી બચાઈ બૂમ પાડી ઊઠ્યો કે ‘આ શુ કરો છો—શુ કરો છો?’ બાએ કહ્યું છે કે સવારમાંજ ગીતાપાઠ કરજો. અરે મારી ગીતા.. !’

‘વધુ રકઝક કરીશ તો તારી ગીતા સીધી પાણીમાં જ જશે’ કહેતાં અવિનાસે એને ધમકાવ્યો બચાઈ બિચારો શુ કરે? આખરે એણે પણ અમારી સાથે ગાયનવાદનમાં હિસ્સો પુરાવ્યો. જે કલાકે તે દિવસે આવતા ભવની વાત કરીને મને આઘાત પહોંચાડ્યો હતો. તે એક દિવસ સ્ટીમરમાં ચડવા જતાં પગ ફેંકતાં નીચે પાણીમાં પડી ગયો. અમે તુરત સારગ વગેરેને કહી એને ઉપર ખેંચી લીધેલો પછી તો એ મારો દોસ્ત બની ગયો હતો ત્યારે જો કોઈ આવતું તે અમારી ટોળીમાં ભગ્યા વિના રહી શકતું નહિ.

ગીતો જુદી જાતના છે ' એમણે કહ્યું 'તે ભલેને રહ્યા, ચાવવા દો ચાવવા દો, એને ' અને અમ બીતાગીતા થર કપુ' તેઓ બહુ આનંદમાં હતા ને ખુશમિજબજી ગીતો આભજતા હતા એમનો ઉત્સાહ જોયા પછી અમાર બાત્રી શુ હોય ? જોતજોતામાં ટપાટપ ટપપા જામી ગયા અને માત્ર ગીતો જ નહિ, જાતજાતની રમૂજો પણ ચાલતી આખી સ્ટીમર—કંઈનથી માત્રી નાના નાવિકો પર્વત એમાં સાથ પુરાવતા

માછીમાગની હોડીઆને બોલાવી બોલાવી અમે માછલી પણ ખરીદતા અક દિવસ રાખાલ ઘણી બધી તપસે*માછલી ખરીદીને ઘેર લઈ ગયા વળતે દિવસે એને પૂછ્યું કે 'માછલી કેવી લાગી ?' તે કહે કે 'વધુ પૂછો મા ભાઈ મને દીક બનાવ્યો એ તપસે નહિ પણ ભોલામાછ હતી એ મને છેતરી ગયો ' અને અમે પેટ ભરીને હસ્યા હતા એ જ રાખાલ કહેતા કે 'અવનભાઈ, તમે તો બહુ કરી ટિલ્હીમાં ચાટ મેળવ્યો, ખિતાબ મેળવ્યો, વિરો ચીતરી ઇતિહાસમાં નામ કપુ' '

અમારા સ્ટીમર—પ્રવાની—સઘને મે 'ગ ગાયા ત્રી કનખ' નામ આપ્યું હતું ચીતસરની એક મોતી મડગી જેવું જ જામી ગયું હતું એક વાર અમે એ કલમને નામે હરબીની લૉટરીની ટિકિટ લીધી હતી સહુએ એકએક રૂપિયો આપ્યો અને ઈનામ લાગ્યે સહુના સરખા ભાગ કરવાનું નક્કી કરેલું વૈકુંઠબાબુ સોના વણીલ જેવા હતા એટલે બધા રૂપિયા એમને આપવામાં આવ્યા હતા એમણે નિયમસરની વિધિપૂર્વક ટિકિટ લઈ લીધા પછી અમે સૌ રોજ એક વાર એમને પૂછતા કે વૈકુંઠબાબુ ટિકિટ તો બરાબર લીધી છે ને ? એ કહેતા કે 'હા, બધું બરાબર છે, ચિન્તા કરા મા ઈનામ લાગે સહુને સમાન ભાગ મળશે ' એ તો થશે જ પણ બધી વાતો મોઢાની હતી કઈ લખાણ થયું નહોતું અવિનાયને પાત કરી એ તો તડ ને ફડ કરનારો માણસ વળતે

દિવસે વૈકુંઠભાષુ સ્ત્રીમર ઉપર આવતા જ એમને પકડી એણે વાત શરૂ કરી 'વૈકુંઠભાષુ, તમારે એક વિચ કરવું' પડ્યો '

'વિચ' એ શા માટે?'

'શા માટે શું ? તમારે એ કરવું જ પડ્યો '

વૈકુંઠભાષુ નજમના ગળગઈ ગયા 'શાનું વિચ' શા માટે એ કહેવું જ પડ્યો ?' એમને કંઈ સમજાયું નહિ. અરિનાત્રે એમને ખુલાસો કર્યો કે 'ઈનામ લાગે અને તમે એમને એનો જ્ઞાન ન આપો કે મરી બરી જાઓ તો શું લાયક ? ટિકિટ તો તમારી પાને છે ને ? પછી શું લાયક ? આજે જ તમારે વિચ કરવું પડ્યો !'

અને વૈકુંઠભાષુએ હસતાહસતા જવાબ આપ્યો, 'આની જ વાત કરતા હતા શું ? બરાબર છે, બરાબર, લાગે કલ્પને કાગળ' અને તરત જ કપડાંથી કાગળ—કપડાં લાવ્યાં તેમને આપ્યાં અમે તો ચારે બાજુ ગોળાકારે તેમને ઘેરીને બેઠા વિચમાં કંઈ રીતે લખાય એ જાણવા વકીલની જરૂર હતી અમારી 'ગંગાવાત્રી કલ્પ'માં એક વકીલ પણ હતા ટિપ્પેન્સીયાથી પીડાતા એ નાવ લાઈપ્સનર જેવા થઈ ગયા હતા એને જ પકડી પાડ્યા. એમણે મુસદ્દો ઘડ્યો વિચ તૈયાર થયું 'ગંગાવાત્રી કલ્પને નામે લેવાએથી ટિકિટને ઈનામમાં જોડવા રૂપિયા આવે તે તેના બધા જ સભ્યોમાં સમાન હિસ્સે વહેવી દેવામાં આવશે અને મારી ગેરલાજરીમાં મારો ભાગ મારી સહધર્મિણી શ્રીમતીને મળશે' એમ લખી તેની નીચે વૈકુંઠભાષુએ પોતાની સહી કરી થોડા દિવસ પછી ડરબીની ઘોડોડ શરૂ થઈ રોજ છાપાં વાંચીએ અને કહીએ, 'વૈકુંઠભાષુ, ઘોડો લાગ્યો ?' કંઈ જ વળવાનું નથી એમ જાણવા છતાં અમે સૌ વૈકુંઠભાષુને રોજ આ એકનો એક સવાલ કર્યા કરતા આખરે એક દિવસ એમ પૂછતા વૈકુંઠભાષુ બરાબરી ઊઠ્યા, 'ઘોડો લાગ્યો છે એ પછે જો—સામે !' અને એ મુજબ જોતાં બારાનગર પરમાનિક ઘાટ પાસે કાળા ઘોડાની એક જોડ પાત્રીમાંથી બહાર આવતી

દેખાઈ ! એમને નવડાવવા લાવ્યા હશે ! અને હોહા થઈ ગઈ કે આપણો ઘોડો આવ્યો—ઘોડા આવ્યો ! આખર સુધી ગળાયાત્રીઓના નસીબમા એ પાણીમા ઊતરેલા ઘોડા જ આવ્યા હતા !

કેવા કેવા તોફાનો કર્યા છે મા ગજાને બાળે ? ભાતભાતના માનવીઓને જોયા—જાણ્યા છે એક વાર એક ગોરા એ રટ્ટીમર ઉપર આવી ચડેલા ગળાની સામે પાર આવેલી કોઈ મિલવાળો હતો એ પછાછ કાઢવાળો જીવાન ને હાથમા ટનિસનું રૅકેટ જોતા એ વિલાયતથી તાજે જ આવેલા લાગતો હતો ગોરાને જોતા જ અમે સૌ ગભીર થઈને વિરુદ્ધ પીતા એક બાજુએ બેઠા સાહેબે અદર આવીને જરા આમતેમ નજર નાખી કે તુરંત પેલા માદલા વકીલે પોતાની જગ્યાએથી ઊઠી એમને જગ્યા કરી આપી ગોરા સાહેબ ત્યાં બેઠી ગયાં અમે ત્રાસી નજર એ જોયું અને પેલા વકીલ ઉપર ખૂન ખીજ થયી સાહેબની સાથેસાથ એનો ચપરાસી પણ હાથમા ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટ લઈ જગ્યા માટ ધક્કામુક્કી કરવા લાગ્યો ટિકિટ છે તો પોતે શા માટે અહીં ન બેસે ? અવિનાશી એને કહ્યું કે ‘ફર્સ્ટની ટિકિટ છે તો જ બેસ નીચ કેમિનમા અહીં અમારા જેવા થઈને બેસવું છે શું ?’ આમ કરી એ ગળાની બાહ્ય ચડાવવા લાગ્યો ગળા જોયું જોઈ સાહેબ પણ ઊભો થઈ ગયા, પણ બીવારાને કંઈ સમજતું નહોતું સાહેબને કહ્યું કે ચપરાસીને અહીં શા માટે લાવ્યા ? એને પાછળ જવા કહ્યો એ વિલાયતથી તાજે જ આવેલો મારી વત સમજી એણે ચપરાસીને પાછળ મોકલી દીધો ભલે માત્રસ હતો થોડો વાર પછા એ ચપરાસી સાથે પોતાને મથકે ઊતરી નયો મે વકીલને પૂછ્યું કે ‘પેલા ગોરાએ તને શું પૂછ્યું ?’ એણે કહ્યું કે ‘એ તમારું નામ જાણવા માગતો હતો’ મે કહ્યું, ‘તે આપી દીધું ને ?’ એણે કહ્યું, ‘હા !’ મે કહ્યું, ‘સારું કર્યું પણ આવ્યા બધામાથી તે મારું જ નામ કેમ દીધું ?’ હવે મારે માથે કેસ કરશે તો હું મરી જઈશ ને ?’ હું હમેશનો બીકતુ હતો જરા બીક પણ લાગેલી !

‘પથે વિપથે’ની સાગરકથાઓ હું ત્યારે લખતો હતો. સ્ટીમરની આ બધી વાતો મેં એમાં જૂંઘી લીધી છે. ઘણા સમય પછી બાદરવાની ભરપૂર વહેતી ગંગાનાં બેચાર ચિત્રો પણ ચીતર્યા હતાં. એ પ્રદર્શનમાં મૂકેલાં. પછી ક્યાં ગ્યાં તે ભજવાન જાણે. પણ એમાંનું એક ચિત્ર હુમાનિયાના રાજવીએ ખરીદેલું. ગંગાનું એ ચિત્ર હુમાનિયાના રાજવી ઉપાડી ગયા, અહીંના લોકોને એ પૂરું જોવા પણ ન મળ્યું ! છતાં ‘મા ગંગા’ કહી આપણે બરાડા ઘણા પાડીએ છીએ અને અમને લાગેલા હરબીના ઘોડાની જેમ દૂબકી મારી મારીને ઉપર આવીએ છીએ !

૨૧ : હું ચીતરતાં કેમ શીખ્યો ?

જાનનીજામુએ રંગીન પેસ્ટલમાં કરેલી કવિવર સ્વીન્દ્રનાથની તસવીર

ચિત્રનામ શીખતા કેટલો સમય લાગે? છ મહિના વધુ નહિ એ મુજબ મેં શિખવાડું પણ છે છ મહિનામાં આર્ટિસ્ટ તૈયાર કરી આપ્યા છે અથી વધુ સમય લાગવો પણ ન જોઈએ શીખવાના હતા તે એ દરમિયાન શીખી જ ન્યે, અને જ ન શીખી શકે એણે ઘેર પાછા ફરવું જોઈએ હા, હું સ્વીકારું છું કે ઈંડાને પાકતાં ને તેમાંથી બચ્ચુ બહાર આવતા અમુક સમય લાગે પણ એ પછી ? બમ ઊંડો જાઓ! હસ—બાળ હો તો પાણીમાં ઝપલાવો! ચિત્ર ચીતગ તમે પોતે અને એની ભૂલ સુધારા દે માસ્તર—મોશાય? તમે ઝાડની ડાઘ જેવી જોઈ હોય એવી જ ચીતરી હોય માસ્તર મોશાયે ચીતરી હોય તેવી ચીતરવા શા માટે જવું? શાકમા મીઠું વધુ પડી ગયું હોય તો ફેંકી દઈને કરીશી નવું વધારીએ, ખીરમા ખાડ ઓછી હોય તો થોડીક વધુ ઉમેરીએ, એ જ રીતે ચિત્રમાં પણ ખામી હોય તો નવેમરથી બીજું ચીતરે, કરીફરીને એકજ વિષય લઈને ચીતર હું હોઉં તો એમજ કરું ચિત્રમા વળી ભૂલ સુધારીને વસાગે—ઘટાડે કરવો એ તે ઈઈ જાતનું શીખવવું? ન દલાવને મેં આ રીતે જ શીખવ્યું છે હા, વિદ્યાર્થીની પીક યાનડવી જોઈએ અને કહેનું જોઈએ કે ચીતરે રાખ, જરા આમતેમ થયે તો હું તારી સાથે જ છું નચિનત રહેજે

આ જ વાત મારા લેખન અંગે રવિકાકાએ મને કહી હતી એક દિવસ એમણે મને કહ્યું ‘તું લખતો કેમ નથી? જેમ વાતો કરે છે તેમ, તે રીતે જ લખ’ મને થયું કે બાપ ઝે, લખવું એ મારાથી કોઈ ઝાળે ય નહિ થાય એમણે કહ્યું, ‘તું લખ તો ખરો ભાપામા કઈ ખામી હશે તો હું તો છું જ ને?’ એ શબ્દોમાંથી મને જેમ મળ્યું એક દિવસ લખવા બેઠી ગયો ને એકીસપાટે ‘શદ્નંતવા’ પુસ્તક લખી નાખ્યું લખીને ગયો રવિકાકાને બતાવવા એમણે એ અથથી ઈતિ વાચ્યું, બસાત ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યું એ એમાં એક સ્થાને એક શબ્દ ‘પરવચેર જાજ’ અસ્ફુતમા લખ્યો હતો, એના પર છોમે મારવા જતા

હતા, પણ પછી ‘ભલે રહ્યું’ કહી એ શબ્દ રહેવા દીધો મને થયું કે ચાલો ફાવ્યા ત્યારે મેં મૌ પ્રથમ જાણ્યું કે મારામા બગાળીમા પુસ્તક લખવાનું સામર્થ્ય છે, અને હું જે આગલા અધકારમા હતો તે બહાર નીકળી ગયો ને પછી તો હું સપાટાબધ લખવા લાગ્યો ‘શીરર પુત્રુવ’ ‘રાજકાલિની’ વગેરે તે દિવસે રવિકાકાએ જે કહેલું કે ‘ચિતા થુ છે? હું તો છું જ ને?’ એ શબ્દોના જેમથી જ મારો લેખનનો પ્રવાહ ઊઘડી ગયો.

પરંતુ ચિત્રકામમા મારે એવું નહોતું થયું નિષ્ફળતા ઉપર નિષ્ફળતા જ સાપડેલી કેટકેટલા કષ્ટ વેદીને ચીતરતા શીખ્યો છું? અમારે તમારી જેમ નહોતું ફક્ત મળાનું સ્વજ કે આરામથી ત્યાં જઈને થોડાક કલાક બેસા, કંઈક ચિત્રકામ કર્યું ને મસ્તર-મોથાપે આવી ભૂલો સુધારી દીધી કલાકાર તો સદા ય શીખે છે, હજી જે વરસો વરસ હું શીખી જ રહ્યો છું મારું કલાજીવન જોકે નાનપણથી જ શરૂ થયું છે, છતાં કેમ કરતાં, કંઈ રીતે એ મારામાં આવ્યું તે તો હું પોતે પણ નથી જાણતો મોટા ભાઈ જેન્ટલમેનશરમા ચીતસર ચિત્રકામ શીખતા, ને એમા એમણે સારા ઈનામો પણ મેળવ્યા હતા સત્યદા ઘડે હરિનારાયણ-બાનુ પામે તૈલચિત્રો ચીતરતા શીખતા મોટા ભાઈને પણ એ હરિબાનુ જ શીખવતા વચેટ ભાઈ, નિરૂપ, મરા ફૂંબાનો દીકરો, જેમને ધણિયા મરામત કરવાનો અને હથીદાન ઉપર કાસીગરી કરવાનો શૌખ હતો ભાષનનિયાના એક આરણ્યમા બેની તેઓ હાથીદાન ઉપર ચિત્રકામ કરતા એક દિ હીવાન આવતો એમને એ શીખવવા હું વચ્ચે વચ્ચે ત્યાં ડેકિયું મરતો મને એ બધું બહુ ગમતું હિન્દુ મેળામા દિહીનું જે ચિત્ર જોએનું તે એ દિહીવાને જ બનાવ્યું હતું જો કે ત્યારે એની પણ આખો ભૂરેલી જ કાચખ એ વેળા મને ચીતરતાં તો જ્યાં જે નહોતું આવડતું, છતાં રજ સાથે રમત તો કરતો જ મનમા થતું કે હું પણ રજ-પીછી વઈ આ અને પેનું ચીતરું

ચીતરવાનું મન એ બાળવયથી જ જાગ્રત થયેલું. એ પછી લાંબે કાળે મોટો થયો, પરણ્યો, મોટી દીકરીનો જન્મ થયો, અને ત્યારે એક દિવસ વિચાર આવ્યો કે ‘સ્વપ્ન—પ્રયાણ’નાં ચિત્રો ચીતરું. એ પહેલાં સ્કૂલમાં ભણતો ત્યારે ચીતરવાની થોડીથોડી ટેવ પાડેલી. સંસ્કૃત કૌલેજમાં અનુકૂળે મને લક્ષ્મી તથા સરસ્વતી ચીતરનાં શીખવ્યું હતું. ખરું કહીએ તો એ જ મારો પ્રથમ કળાગુરુ. મારે હાથ ચિત્રકામના શ્રીગણેશ એણે જ કરાવ્યા હતા.

એ ‘સ્વપ્ન—પ્રયાણ’નાં ચિત્રો કરવાનો જ્યારે વિચાર આવ્યો ત્યારે મારો હાથ ચિત્રકામમાં જરાક જામતો હતો. હાથ કંઈ રીતે જામ્યો એ યાદ નથી, છતાં મારું સામર્થ્ય પ્રગટ કરવાનો પ્રારંભ એ ‘સ્વપ્ન પ્રયાણ’થી થયો. નીરવપણે આવતી સંધ્યાની જેમ સ્વપ્ન સુંદરી આવીને ઊભી રહે—તેવું જ મારા ચિત્રો વિષે થયું છે. ત્યારે સાચેસાચ જાણે મનમંદિરના દ્વાર ઊઘડી ગયા. એ ચિત્ર ‘સાધના’માં પ્રગટ થયેલું. ખેર, ‘સ્વપ્ન—પ્રયાણ’નાં ચિત્રો લગભગ પૂરાં કર્યાં. ભાભુ^૧ અમને બહુ ઉત્સાહ આપતાં. ‘ભાવક’ પત્ર માટે એમણે અમને પે તારે ત્યાં એક વિથોગ્રાફ પ્રેસ કરી દીધું. જેને જેને કંઈ લખવા—ચીતરવાનો શોખ હતો તે સૌ—રવિકાકા સુધ્ધાં તેમની પાસે જતા. ‘સ્વપ્ન—પ્રયાણ’નાં ચિત્રો જોઈ મારો હાથ પકડીને ભાભુએ કહ્યું, ‘અવન, તારે ચીતરસર ચીતરનાં શીખવું પડ્યો.’ એમણે જ મારી પાછળ પડીને મને કળાકારીગણીના કામે વળગાડી દીધો.

મને પણ થયું કે ચીતરનાં શીખવું પડ્યો. ત્યારે પુરોષિયન આર્ટ સિવાય બીજો માર્ગ નહોતો. ‘ભારતીય કળા’નું નામ પણ ત્યારે કોઈ જાણતું નહિ. આર્ટ સ્કૂલના વાઈસ પ્રિન્સિપાલ ત્યારે એક ઈટાલિયન આર્ટિસ્ટ મિસ્ટર ગિવાર્ડી હતા. ભાભુએ કુમુદ ચૌધરીને કહ્યું કે ‘તમે અવનને તમારી સાથે લઈ જઈને મિ. ગિવાર્ડી સાથે ઓળખાણ કરાવી તેના શિષ્યપ્રતી ગોઠવણ કરો.’ મેં બાને પૂછ્યું તો કહે કે ‘કંઈ કામ

હું બરાબી બ્રિયો કે 'અર ! અર ! આ શુ કરા છે ? પાટનૂન તમારે નથી કાઢવાનું ' પણ અણે તો પાટનૂન ઉતારવાની તૈયારી કરતા કહ્યું કે 'એમ ન કરુ તો તમે મને આજી પૈસા આપશા ' મેં પામને કહ્યું કે 'સાહેબ, તમે આને સમજાવીને કહી દા કે પૈસા એને બરાબર મળશે, માટ પાટનૂન ઉતાર નહિ અ પાટનૂન નિવાય ઉઘાડ બદન બેમે તે પૂરનું છે ' આખરે સાહેબે અને સમજાવીને શાત કર્યા એક વાર એક ઍંગ્લો-ઈન્ડિયન મેમ 'મૉડલ' તરીકે આવી હતી એનું પૉર્ટ્રેટ ચીત્રું તે ચિત્ર જોઈને એ બાઈ પૈસાને બદલે અ ચિત્ર જ માગી બેઠી કહે કે પૈસા માર નથી જોઈતા, એને બદલે આ ચિત્ર જ મને આપી દો તમાર મને આપવું જ પડ્યું, નહિ તો એકે ડગનું પણ નહિ ભરુ !' હું ચિન્તામાં પડ્યો કે આનું કરવું શુ ? સાહેબ કહે 'એ બહેને કહે, ચિત્ર એને ન આપી શકાય ' અને એમણે એને જરા જોરથી ધમકાવી કે તુરત પૈસી મડમડા કરતી ચાલી ગઈ આ રીતે થોડા દિવસોમાં તેમની ઢમના તૈવ-ચિત્રો કરવાની કુશલતા પ્રાપ્ત કરી

એ પછી એક દિવસ એમણે એક મૉડેલ કમર સુધી ચીતરવા આપ્યું ને કહ્યું કે 'એકી બેકે બે કલાકમાં આ ચિત્ર પૂરું કરવાનું છે ' મેં એ કામ તે મુજબ પૂરું કર્યું સાહેબ ખુશ થયા કહે કે આજેહુન અદલ થયું છે—Passed with credit ' મેં કહ્યું, 'એ તો સાદુ, પણ હવે મારે કરવું શુ ?' સાહેબ કહે 'જે મઈ મારે શીખવવાનું હતું તે મેં તને શીખવી દીધું છે હવે તારે ઍન્ટેન્ડામી (શરીરશાસ્ત્ર)નો અભ્યાસ કરવો જોઈએ ' અને એટલું કહી એમણે મુઠ્ઠાની એક ખોપરી આપી તે ચીતરવાનો આદેશ આપ્યો એ ખોપરી જોતાં જ મને કોક દરદના જનું હવામાં મારી તરફ આવતા હોય એમ જણાયું મેં સાહેબને કહ્યું કે 'મારા મનમાં કઈક થાય છે ' પણ સાહેબ કહે કે 'No, you must do it—તારે એ કરવું જ પડે.'

એ બધો ૫ વખત મનમાં ને મનમાં હું જાણે અકાતો રહ્યો. જેમનેમ કચીને એ પૂરું કરીને ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે જોયું તો ૧૦૬ ઊંચી તાવ હતો !

મોટી સાંજે જાનમાં આવતાં જોયું તો ઘરની બત્તીઓ બુઝાતા દીપકની જેમ ટમટમી રહી છે. બાએ પૂછ્યું કે ‘શું થયું છે ?’ મેં માને પેલી મદદની યોપણીની વાત કરી અને માએ તત્કાળ પૂરતું મારું ચીતરવાનું બંધ કરાવ્યું, એમ કહીને કે હવે વધુ ચીતરવાનું શીખવાની જરૂર નથી. થોડો સમય વિત્રચિત્રણ બંધ રહ્યું. એ પછી મને ફ્રેન્ચ શીખવવા એક માસ્તર આવતા. એમનું નામ હતું હેમર ગ્રેન. રામમોહનરાયનું નામ સાંભળીને એ પોતાના દેશ નૉર્વેથી ખાસ અહીં પગપાળા આવ્યા હતા. એમની પાસે ફ્રેન્ચ શીખ્યો. એ બહુ સારી રીતે બણાવતા, પણ હું બણવાના સમયમાં ચોપડીમાંની ખાલી જગ્યામાં એમનું નાક, મોં વગેરે ચીતર્યા કરતો. એથી ફ્રેન્ચ હું વધુ શીખી થક્યો નહિ. એમનું અવસાન અહીં જ થયું હતું. તે પછી મેં મારી ચોપડીમાંથી પેલી રેખાઓ જોઈજોઈને એમનું ચિત્ર ચીતવ્યું હતું. ઘણા સમય પછી પેલે દિવસે રવિકાકાએ કહ્યું કે ‘નૉર્વેમાં એનું સ્મારક થાય છે. તારી પાસે તેમનું કંઈ ચિત્ર હોય તો તે લોકો એ મંગાવે છે.’ એમનું ચિત્ર ત્યાં કોઈની પાસે નહોતું. મેં જૂનાં બાકસ ફફાળી પેટું ચિત્ર શોધીને તેમને મોકલી આપ્યું. એમનાં આત્મીય સ્વજનોએ ખૂબ ખુશ થઈને એ વિષે મને કાગળ લખેલો. સુભાગ્યે એમનો ચહેરો રમતગમતમાં મારી ચોપડીમાં અંકિત થઈ ગયેલો તે કામ લાગી ગયો.

તેલચિત્રોનું તો શીખી લીધું. હવે જળ-રંજ વૉટર કચરનું કામ શીખવાનું મન થયું. બાને કહીને ફરીથી એમની પાસે જ શીખવાનું શરૂ કર્યું. હવે હું લેન્ડ સ્કેઈપ આર્ટિસ્ટ બની ખભે ‘ઈંગ્લેન્ડ’ અને

બગલમાં રંગપેટી સાથે ભટકતો ભમવા લાગ્યો પણ એમ ક્યાં સુધી ચાલે ? છતાં મુઝિર બાજુ ફરતા ફરતા ઘણાં દરયો ચીતર્યા.

થોડા દિવસ એમ ચાલ્યું. પણ મનને સતોષ થતો નહોતો. ચિત્રો તો ચીતર્યે જ જતો હતો, છતાં મનમાં તૃપ્તિ વળતી નહોતી. એવું થાય કે શું કરું ? શું કરું તો મન ભરપૂર બને ? રોજ એ જ વિચારતો. ત્યારે સ્ટુડિયો મારે માટે તમાકુ પીવાનો અને દિવસે ઊંઘવાનો અડ્ડો બની ગયો હતો. એ અરસામાં એક સુયોગ સાંપડ્યો. મારા દાદા નગેન્દ્રનાથ ખૂબ સોહામણા હતા એમ સાંભળ્યું હતું પણ એમની એકેય છત્રી નહોતી. એ માટે હું ઘણે સ્થળે તપાસ કરતો હતો. એ અંગે વિલાપતથી એક મિસિય માટિનરેલે લખ્યું કે ‘તમે એમના જ પૌત્ર છો જાણી બહુ આનંદ થયો. અમારે એમની સાથે ગાઢ પરિચય હતો. તમે પરણ્યા કર્યા હશે ! તમારી પુત્રી માટે એક ઢીંગલી મોકલું છું.’ અને મોટી એવી એક વિલાપતી ઢીંગલી એણે મોકલી આપેલી. એ બાઈ ત્યારે એકદમ હોશીમા થઈ ગઈ હતી. છતાં કેવું અજબ જેવું એનું મન હતું ! ક્યારેક મારા દાદા સાથે એમને મૈત્રી હતી. એ સંબંધ મને જોયા જણ્યા વિના પણ નગેન્દ્રનાથ ઠાકુરના પૌત્ર લેખે તેઓ પ્રેમભરી નજરે જોતા હતા.

વધુમાં એણે લખેલું કે “તમારું વલણ ચિત્રકામ તરફ છે..... હું પણ થોડું ચિત્રકામ જાણું છું. તમને કંઈ ઉપયોગી બની થકું ખરી ? જે તમે કંઈ મોકલો તો તેને ચારે બાજુ ઘસુગારી આપું. પુસ્તકોમાં લખાણની ફરતું ચારેબાજુ સુશોભનો કરવાની કળા પશ્ચિમમાં બહુ જૂની છે, એવું જ કંઈક કરી મોકલશે. મનમાં થયું કે આ કંઈ ખોટું નથી. એણે લખ્યું હતું કે ‘હું બહુ ગરીબ છું એથી આ કામ માટે તમારે મને કંઈક આપવું પડ્યું..’

દસ કે બાર પાઉંડ મેં મોકલ્યા હતા એવું થાદ છે. આઈરીશ મેથોડિસ્ટ (સ્વર્ગ માનુસી)ની કવિતાઓ દાદાએ બહુ પ્રિય હતી એટલે

વિચારું કે એ કાગળપૂર્વક ચાલવવાની વસ્તુ બનીને ભણે એ જ આવે. યોગ સમય પછી ઈકેત્રીક મોઝાં એવાં દસથી બાર ચિત્રો આવી પહોંચ્યા એ એટલા સુંદર હતા કે હું એ જોઈને ઈંગ્લેન્ડ જ થઈ ગયો હતો.

અને જોવાન જોય એ જ અરસામાં મારા બનેલી સેપેન્ડ (પ્રતિમાના પિના) દિલ્હીથી પરિવેશન ચિત્રોનો એક સંગ્રહ લાવેલા તે તેમણે મને ભેટ આપ્યો. રવિકાકાએ પણ એ જ અરસામાં રવિવર્માના કેટલાક ચિત્રોના ફોટા મને આપ્યા હતા. એ કાગે ભારતીય ચિત્રોનો આદર્શ—રવિવર્માના ચિત્રો હતાં. ખરે ત્યારે એ આઈરીશ સ્વર્ગમાધુર્યના ચિત્રોએ તથા દિલ્હીનાં ‘ઈન્સુલા’ ના એ ચિત્રોએ મારી આંખો ઉગાડી નાખી. એક બાળુ જૂની પુરાણી કથાનું દર્શન અને બીજા બાળુ અહીંની પ્રાચીન ચિત્રકલાનું દર્શન. પણ એ બન્નેના મૂલ્યમાં એક જ વસ્તુ—વિચાર દેખાતા હતા. એથી કેવો કેટલો આનંદ થયો હતો! એ વખતના ‘સાધના’માં મારા એ “ઈન્સુલા,” સંગ્રહનું વર્ણન આપી ‘દિલ્હીની ચિત્રગાળા’ એ મથાળા ઉકળ બહેન્દ્રનાથ દાકુરે એક લેખ લખ્યો હતો. જે પ્રગટ થતા ત્યારે બાળુ એની જ વાતો થતી હતી.

ચાલો, ભારત શિષ્યની એક દિશા તો સાંપડી, પણ હવે કામ કઈ ચીતે થઈ કરવું? ત્યારે ભોંવતભિયાના વિચાળ ખંડમાં એક બાળુએ ત્રિવિધની રમતની ટોહા ચાલતી તે બીજા બાળુ હું રંગ—પીછી વડે ચીતરતો. ભારતીય શિષ્યનો માર્ગ તો જાણી ગયો હતો, હવે શું ચીતરું? રવિકાકાએ સૂચવ્યું કે વૈષ્ણવ પદાવલી વાંચી જ અને તેનાં પરથી ચિત્રો કર. ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિની કવિતાને રૂપ આપવાનો આગ્રહ પણ એમણે જ કર્યો હતો. એ પદાવલી વાંચવામાં લાગી ગયો. જે પહેલું ચિત્ર ભારતીય પદ્ધતિએ ચીતર્યું તે ચંડીદાસની નીચેની બે પંક્તિ ઉપર હતું.

પીખલી રજની પવન બહે મંદ,

ચીદિકે હિમકર, હિમ કરે ફંદ.

એ ચિત્ર હજુ જે મારી પામે જ પેટીમા અકબધ પડ્યું છે એ જ મારુ ભારતીય ઢંગે ચિતરાયેનું પ્રથમ ચિત્ર નામ એનું “શુકલાભિસાર” પણ રાધિકા ભારતીય ન થઈ કાઈ ગોરી મઝને સાડી પહરાવીને શિયાળામા રાત વેળાએ રખડતી મૂકી દીધી હોય તેવી એ બની હતી બહુ ખીજા ચી—ના, એ નહિ ચાલે, ભારતીય શૈલી શીખવી પડશે. અને પછી એ તરફ જ વચ્ચે દીધું ચિત્રમા સુવર્ણને પણ મઢવું પડશે એ દિવસોમા રાજેન્દ્ર મલ્લિકને ત્યાં એક સુતાર ફ્રેમ બનાવતો એનું નામ હું પવન, અને મારુ નામ અવન અને બોનાવીને કહ્યું એ રે દોસ્ત, પવન—અવનનો મેળ છે તારો ને મારો શીખવી દે કે આમા સોનું કેમ લગાવવું એ કહે, એ શુ કહ્યો છો બાબુ, તમે આ કામ શીખીને શુ કરશો ? મને ઝહેજે, હું કરી આપીશ

મે કહ્યું—ના, જો, મારે ચિત્રમા સોનું લગાવવું છે મને એ શીખવી દે એની પાસે એ શીખ્યો શીખી લીધું

બધી જ પ્રાણી—શૈલી શીખી લીધી, પછી મને કોણ પહોરે ? વૈષ્ણવ પદાવલીના ચિત્રોનું એક જુમખું મોનેરી—રૂપેરી રંગ કામ સાથે તૈયાર કરી નાખ્યું એ પછી “વૈતાલ પચવિરાતી” ના ચિત્રો ચીતરવા શરૂ કર્યા પેલી પદ્માવતી પદ્મ દૂલ લઈને બેઠી છે અને રાજકુમાર વૃમની ઘટા વચ્ચે થઈ ડ્રેમિયું કરે છે વગેરે હ, રસ્તો મળી ગયો અને હું ચાલતા થમ્ શીખી ગયો હવે ઝપાટાબધ આગળ વધવું પડશે પછી તો એક પછી એક પુસ્તક હાથમા લેતો અને દરેકના વીમ—પદ્ધતિ ચિત્રો કરી નાખતો અને એમ થોડોક સમય ગયો

ત્યારે ચિત્ર માટે જાણે વિચારવું જ પડતું નહોતું આખો મી ચતા જ નજર સામે ચિત્ર તરવરતું. એના રૂપ, રંગ, એની રેખા, અરે એના આછી પાતળી ગ્રાથ સુદ્ધ ત્યારની મારી સભરતા કઈ રીતે સમજાવું ? ચિત્રોમા ત્યારે હું મન પ્રાણથી ભરપૂર હતો સ્પર્શ કરતા જ ચિત્રો ગરજાયે જતા હતાં

ઝપાટાઝપ વીચો ચીતરાવા સરજવા લાગ્યા કૃષ્ણ ચરિત્ર, બુદ્ધ ચારિત્ર, વેતાલ પંચવિંશતિ વગેરે નીચે વરગમા એક વિત્તે ત ચીન થઈ ચિત્રો ચીતરતો.

હુ કૃષ્ણનું ચિત્ર ચીતરતો હતો ચિથિર ઘોષ એ જમાનામા પરમ વૃક્ષલ હતા એ કૃષ્ણનું ચિત્ર જોવા આવ્યા હુ તો ત-ચીન થઈને ચીતરતો હતો અકાએક મો ઊંચું કરીને જોયું તો બારણા પાસે એક અપરિચિત ચહેરો અદર ડોકિયું કરી રહ્યો છે મે પૂછ્યું, “કોણ તમે ?” એમણે કહ્યું, “હુ ચિથિર ઘોષ તમે કૃષ્ણનું ચિત્ર ચીતરા છો એમ સાંભળ્યું એટલે જોવા આવ્યો છું” સહાગા થઈ ઝિભા થતા મે કહ્યું, ‘પધારો પધારા,’ અને એમને અદર લઈ આવી આરપૂર્વક બેમાડી હુ એક પછી એક ચિત્રો બતાવવા લાગ્યો.

બધું જ ધ્યાનપૂર્વક જોવા કર્યા પછી હસીને એમણે કહ્યું—“આ થુ ચીતર્નું છે તે ? આ થુ રાધાકૃષ્ણ છે ? લાભા લાભા લાકડી જેવા પાતળા હાથ—પગ બાંધા આવો હોય ? રાધાના હાથ સુઝેગ હોવા જોઈએ અને શરીર જોઈએ ભર્મુંભર્મું એનું રૂપ—વર્ણન નથી જાણતો ? આટનું કહી એ ચાલ્યા ગયા થોડી વાર હુ બાંધોલા જેવા રહ્યો પણ એમની વાને મનમા કંઈ આઘાત ન કર્યો હુ માડું ચિતર્યે જ ગયો ત્યારે હુ કળા વિપયક વિદેશી સામયિકો પણ નહોતો વાચતો મનમા ડર હતો કે એવી રખેને એનો સ્પર્શ મારા કામમા આવી જાય તો ! ગાયન, વાદન અને ચિત્રોની દુનિયામાં મસ્ત હતો રાતદિવસ માત્ર ઇસરાજ વગાડતો અને ચિત્રો ચીતરતો.

૨૨ : શિક્ષક-જીવનનો પ્રારંભ

ત્યારે કલકત્તામાં ખેંગ ફાટી નીકળેનો ચારકોર એનું જોર. ઘેરઘેર ખાટલા કુટુંબોના કુટુંબો સાફ થઈ જતા રવિકાકાને અમે આ ઘરના સોએ મળી ફાળો ઉધરાવી ખેંગની ઈચ્છિતાવ ખોલી હતી ઘેરઘેર ફરીને દવા વહેતતા રવિકાકા ને મિસ્ત્ર નિવેદિતા શેરીએ શેરીએ તપામ માટે જતા નર્સ-દાકતર વગેરેની બધી ગોઠવણ કરેની એ ખેંગ મારા મનમાં પણ અમર કરી ગયો ચીતરવાનું ઓછું કરી હું ગાવા-બજાવવા તરફ વળ્યો ચાઉં બાળુ જ્યારે ખેંગે હાલકાર મચાવી દીધા હતા ત્યારે હું બેઠોબેઠો વિવિધ વાજિત્રો બજાવ્યા કરતો! યવા કાળ હશે, તે ખેંગ અમારે ત્યાં મારા જ ઘરમાં પ્રવેશ્યો અને મારી નાની દીકરીને ઉપાડી ગયો! ફૂલ જેવી મારી એ દીકરી મારી બહુ લાડલી હતી બા કહેતા કે અવનની આ છોકરી જ સૌથી સુદર છે નવ-દગ વરતની દીકરી ટપ કરતીક ઘરમાંથી સદાને માટે ચાલી નઈ મારુ હેયુ ભાંગી પડ્યુ મન કેમે કર્યુ ચાત ન થાય. આખરે અમે ચૌરગી બાળુના એક મકાનમાં સ્થળાંતર માટે જતા રહ્યા.

ત્યા નાનો એવો એક પોષ્ટ ખરીદ્યો એને ચણા ને સાથે જવડાવુ, મારી પત્ની પણ એને જવડાવતી અમે એને બોલી શિખવાડ્યા એ નાનું પખી બાજ-કુખ ભૂંડાવવામાં અમારું સાથી થયું એનું નામ પાડેલું 'ચયુ' માનો ખોજો તજીને એ અમારે ત્યાં ખાલી ખોજે આવ્યું હતું

એ દિવસેમાં પત્ર વગાવવાની ધૂન જાગેલી બાજુના મકાનમાં રહેતી મિનિન હાથાર કરીને એક બુટ્ટી થૂંદી મેમમાહેજ સાથે મારે ઓગખાસુ થઈ એ ભલા ઝેથીમા મારુ બહુ ધ્યાન રાખતાં વિવિધ વાનીઓ બનાવી મને એનો આસ્વાદ કરાવતા એને એક સુદર મજાનો બગીચો હતો બકરાનાં ત્રાનથી બચવા એના ફરતી પડાડ જેવી મોટી વાડ કરી હતી બહુ મોટા ખાનદાન ફુટુંબની એ બાઈ હતી બા સાથે એને બહુ વાતો થતી અવારનવાર મારા માટે મરમ સુગંધી તમાકુ પણ મોકલાવે આ રીતે ત્યાં મારા વિસે વીતતા હતા એ દિવસેમાં ભાભુને ત્યાં જતા આવતા હવેલ સાહેબ સાથે ઓગખાસુ થઈ એક દિવસ ભાભુએ કહ્યું કે, 'તારે આટું સ્કૂલમાં જવું' પછી હવેલ તને વાઈન પ્રિન્સિપાલ બનાવવા ઈચ્છે છે' પણ એ વખતે મારી મનોદશા એાછી કંઈ કામ કરવા જેવી હતી? મેં સાહેબને મારા મનની વાત કરી એ અમારા વડીલ જેવા હતા એમણે કહ્યું, 'તું કંઈ છે શું? You do your work. Your work is your only medicine તું તારું કામ કર્યો જ, તારું કામ જ તારી એક નાત્ર દવા છે' હું એમને ગદા મેં વડીલ તરીકે આદર આપતો આવ્યો હતો, એમની ભક્તિ કરતો આવ્યો હતો પરંતુ એાછું એ તદ્દન સ્વેચ્છાએ કરતો? એ પણ મને સદાયે Collaborator—સહકર્મી ગણીને માનથી, આદરપૂર્વક બોલાવતા ક્યારેક ક્યારેક મને થેલો પણ કહેતા મારા પર એમને પોતાના નાના ભાઈ જેવું હેત હતું મને નહિવાલ ઉપર હેત છે તેથી વધુ હેત એમને મારા ઉપર હતું

એ તો કહી ગયા પણ હું નોકરી કરીશ ખરો? ત્યાં મમમર હાજરી આપવી પડ્ય, જ્યારે અહીં તો દિવસમા સાત વાર તમાકુ ખાવાની દેવ વળી શરીર પણ જરાક કચળેલું મ કહ્યું 'બા' એ મારાથી નહિ બને તમે દીક પડ તે રીતે સમજાવજો સાહેબને ' પણ સાહેબ હતો અંગ્રેજ બચ્ચો એમ છોડ તેમ નહોતો. અહીં કહેવાનું કે 'તમારા દીકરાની બધી જ જવાબદારી મારા ઉપર. તમાકુ એ રીતે એવી ખાઈ શકશે એની તબિયત હું સારી કરી આપીશ સુખસગવડમાં એને વગિ નહિ આવે એના બપોરના ભોજનની વિતા મારા ઉપર' કેમે કર્યો મને છોડ્યો નહિ. આખરે 'હા' પાડવી જ પડી પણ વળી ચિતા ઊભી થઈ કે હું ત્યાં જઈને શીખવીશ શું? અને હું પોતે પણ શું જાણુ છું? નાહોમ કહે કે 'એ જેવાનું કામ મારું છે તું એની વિતા ન કરતો તું ફક્ત તારું કામ કર' જો મહિને તારે કેટલા રૂપિયા જોઈએ એ કહે'મે કહ્યું 'એ હું શું જાણુ? જ્યારે બા' જ તમારે જેવાનું છે તો એ વાત થમ તમારે જ વિચારવાની શું દેવું, શું ન દેવું, એ તમારી મરજીની વાત છે મારે કંઈ નથી જોઈતું' સાહેબે કહ્યું, 'વારુ, તને હું વાઈમ ગિલ્ડિપાલ બનાવુ છું માસિક ત્રણનો રૂપિયા તને મળે.'

મવાં થોડું થોડું ખાઈને જવું થક ચી દીડું પહેરે દિવને ઔદિમમાં પ્રવેશતા જ ઉભાહ ઓનથી ગરે ઔદિસકામ જેવું કંઈ તો હું જાણતો જ નહિ સાહેબ -હે કે 'તને કોણ એ બા' કરવા કહે છે? એને મારે તો હેડમમર ને હેડવાર્ક વગેરે છે ઔદિસનું કામ એ બધા સંભાળશે તું તારું કામ ચો જ' અને પછી, 'વારુ, તને આર્ટ ગેલેરી બનાવવા દઉં' કહ્યું એ મને આર્ટ ગેલેરી બતાવવા લઈ ચા-યા. આગળ પાછળ યગવાના મોગ એવા એક હાથપ ખા વડે પવ-દોળતા ચાલતા હતા વચ્ચે હું અને મુહેમ યાહી દને હું જતો હતો બન્ન મુહેમની જાર્ટ નંચેલી જેવા ત્યાં જઈને નાહોમે યગવાનાને કહ્યું

‘આનો પડો ખસવો’ બધુ મોટી આટ ગલેસી જેઈ ન હોય તો કે એમા પાછો પડો ખસેડવાનો ! આજે એ વિચારતાં હસવું આવે છે મુગલ પછનિના બે ત્રણ ચિત્રો અને એક બે ઈસની વિત્રો આ ચાર પાંચ ચિત્રોની હતી ત્યારે એ આટ ગલેસી ! પડો દૂર થયો ને જોયું તો એક બગવાનું ચિત્ર નાનકડું જ હું ધ્યાનપૂર્વક એ જોતો હતો સાદેબ છાતીએ હાથ મૂકી પાછળ ઊભા હતા મારા હાથમા એક સુન્મ-શકિ આપતા એમણે કહ્યું કે ‘આ લે, આના વડે જો’

ત્યારથી એને હું કદી વેગળો ન મૂકતો લાગ્યા સમય સુધી એ મારા ઝમ્માના ખિસ્તામા જ ફરતો રહેતો ન દેલાવને હું કહેતો કે એ તો મારો ‘દિ-ચયનું’ છે એ કાચ આખ પાને રાખી હું પેનું ચિત્ર જોવા લાગ્યો—અને જેઈ જ રહ્યો એ કોઈ સામાન્ય નાના બગવાનું ચિત્ર નહોતું એમા તો એક મોગ શમની બગવાને બેસાડી દેવામા આવ્યો હતો કાચ વાટે જેતાં એના પ્રત્યેક પીછામા કઈ અજબ કાચીગચી દેખાઈ પગ પાતે ખરબવડું લામડું, અણીદાર નખ, ઝીલાઝીલા પીછા શું જેઈ ને શું ન જેઈ ! હું તો અવાક થઈ ગયો મોમા શબ્દ ન આવે. મારી પાછળ માલેખ એમ ને એમ છાતીએ હાથ મૂકી ઊભાઊભા મારી એ સ્થિતિ જેઈ આછુઆછુ હસે છે જાણે એ જાણતા જ હતા કે આ કાચ વાટે એ છાત્ર જેતા મારી સ્થિતિ આવી જ થવાની તે પછી બીજા ત્રણગાર વિત્રો જોવા બધામા એ એક જ વાત મારું માથું ફરી ગયું ત્યાર તો, આપણી કામા પાત્ર આવું જ છે ? નાહકનો આજ સુધી ચિત્રમા મરતો હતો

જૂનાં ચિત્રોમા હું એશ્વર્ય અપરપાર જોતો સોનુરૂપ પાત્ર અઢગક વેધું હોય છે એમાં પરતું એક ચીજનો એમા અભાવ નસૂતો, અને તે ભાવ બધું જ એશ્વર્યથી ભરી દીધું છે કથા જરા નેટલી જે ડજુમાઈ દાખવી દેખાતી નથી છતા ભાવ એમા લાવી ચકાસો નથી માનવી ચીતરતાં તોએ શમગાર કરીને જાણે પૂતળા બેસાડી આપ્યા છે

મે જોયું કે હવે માગ વારા છે એવર્ધ માયુ છે, કઈ રીતે એને વાપરવું એ જાણુ છે, હવ વિત્રમા ભાવ જાણાવો પડે

ઘેર બાવીને ચીતરવા બેઠી જયો ને ચીતરું ‘શાહજહાનુ મૃત્યુ’

એ વિત્ર અટલુ બધુ સુદર થયું હતું તે આજુ આપમેળે? પુત્રીના મૃત્યુની જો કઈ વદના હોયમા જયો હતી તે બધી જ એ વિત્રમા રહી દીધી હતી ‘મૃત્યુની રાહ જોતા શાહજહાન’મા મારા હોયમા હતી તેટલી બધી જ વ્યથા મે ઠાલવી દીધી દિલ્લીમા જ્યારે દરબાર ભરાયા ન માટા મોટા તથા જૂના અને જાણીતા વિત્ર રાના વિત્રોનું પ્ર રાન ત્યા જરાયુ ત્યા હવેવ સાહેને મારા એ વિત્રો તથા ‘તાજ નિર્માણ’નું વિત્ર દિ-હી દરબારમા માહવી આપ્યા મને એક મોટો એવા રૂપાનો સાદ મળ્યો, વજનમા એ દીકરીક જાણ હતો તે પછી યોગેશો એ જ વિત્રો કોઝેમ ઈન્સ્ટિટ્યુટ એકઠિનિયતમા મોડ-યા ત્યાથી એક સુવર્ણ ચદ્રક મળ્યો હતો આ ત્રણવાર ચદ્રકો મને મળ્યા છે, પણ મે એ કંઠી પહેર્યા નથી.

‘શાહજહાન’ વિત્રની વાત મૂકે પેના ‘પદ્માવતી’ના વિત્રની વાત કરુ હવેવ સાહેને એ પદ્માવતી અને ‘લેનાવ પથોની’ના ત્રણવાર વિત્રો સફૂલના પ્રદર્શનમા મુક્યા ‘પદ્માવતી’ વિત્રની કિમત શી રાખવી? સાહેને એની કિ મત એછી રૂપિયા મૂકી લૉડ કર્ઝન પ્રદર્શન જોવા આળ્યા એમણે ‘પદ્માવતી’ વિત્ર પસંદ કર્યું ને કહે કે કિ મત ચોટી એણી કરી આપો ‘નાક રૂપિયા જેવી ક ઈક રકમ હોવા એણે ઈચ્છા દર્શાવી મે મ્લુ, ‘સાહેબ, આપો હો રૂપિયા—પૈસા કઈ માટે જોઈતા નથી લૉડ કર્ઝને માગ્યું છે એ જ ઘણી કિમત છે’ સાહેબ કહે કે ‘તુ ચૂપ રહે, જો કહવા—સમજવાનું હો તે હુ સમજાવુ’ આમ કહી લૉડ કર્ઝનને બધી વાત સમજાવી પણ ન તો વિત્રની કિમત જોણી કરી, કે ન તો લૉડ કર્ઝનને આપ્યું મે છેલ્લે શુ કર્યું, કયું? મે એ ‘પદ્માવતી’નું અને બીજા બેત્રણ વિત્રો જો હતા તે હવેવ સાહેબને બગાવતાં કહ્યું

કે 'આ લો સાહેબ, તમારી ગુરુદક્ષિણા; આ હું તમને ભેટ આપું છું.' સાહેબે આનંદપૂર્વક એ સ્વીકારતાં કહ્યું કે 'આ વિત્રો હું ગલેરીમાં મૂકાવીશ.'

હવે મારા શિક્ષક જીવનના પ્રારંભકાળની વાત કરું. સાહેબે તો મને એમની સ્કૂલમાં લઈ જઈને મૂકી દીધા. સુરેન ગાંગુલી થયો મારો પહેલો વિદ્યાર્થી. સુરેનને સાહેબે વસ્ત્રાટકામ શીખવા બનારસ મોકલ્યો હતો. તેને ત્યાંથી પાછો બેઠાવી મને કહ્યું કે 'તું તારો વર્ગ શરૂ કરી દે.' અને સુરેન તથા બીજા બેચાર વિદ્યાર્થીઓને લઈને મેં મારા કામનો પ્રારંભ કરી દીધા. એ પછી યોગ્ય સમયે સન્નેન બટનેલ નામનો એક એન્ગ્રેવિંગનો વિદ્યાર્થી એક છોકરાને લઈને આવ્યો. કહે કે 'આને તમારે વર્ગમાં લેવો પડશે.' ત્યારે તો હું માસ્તર હતો ને? એટલે ગંભીરતાથી આંખો ઊંચી કરી જોયું. જોયો એક શ્યામવર્ણો, બેઠી દડીનો છોકરો. મેં પૂછ્યું, 'કંઈ વાંચનાવખતાં શીખ્યો છે?' તો કહે કે 'એફ. વાઈ. એ. સુધી ભણ્યો છું.' મેં કહ્યું, 'જેઈ તારા હાથનું કામ.' એણે એક ચિત્ર બતાવ્યું. એક છોકરી; બાજુમાં હસ્ટ ને વેલપાંદડાં, શકુન્તલા ચીતરી હતી. આ આજકાલના છોકરાઓ જેવો અહંભાવ હતો એમાં. મેં કહ્યું, 'આ નહિ ચાલે; કાલે સિદ્ધિદાતા ગણેશનું એક ચિત્ર ચીતરી લાવજો.'

વળતે દિવસે એ આવ્યો, એક લાકડી પર ધજા બેસાડીને એમાં સિદ્ધિદાતા ગણેશનું ચિત્ર ચીતરીને. સવારના સૂરજના વાતાવરણ સાથે સરસ ચિત્ર કર્યું હતું. મેં કહ્યું, 'શાબાશ!' એની સાથે એના સસરા હતા. મજાનો ચહેરો હતો એમનો. એમણે કહ્યું કે 'આ છોકરાને તમારા હાથમાં સોંપું છું.' મેં એમને કહ્યું કે 'વંડુ અભ્યાસ કરત તો સારો ધંધાપાત્રી કરી શકત.' છોકરાએ જવાબ આપ્યો કે 'અભ્યાસ કરું તો યે ત્રીસ રૂપરૂપીથી વધુ તો કમાણી થવાની નથી. આમાં હું એ કરતાં વધુ મેળવી શકીશ.' મેં કહ્યું, 'તો મને વાંચો નથી.' ત્યારથી નંદલાલ જો. ૧૪

મારી પામે રહી ગયો એ રીતે એક તરફ સુઝેન ગાગુચી, એક તરફ નદલાવ અને વચ્ચે હુ, એમ મે કામ શરૂ કરી દીધું

હવે એક પંક્તિ આવી ભળ્યા કહે કે 'નોકરો જોઈએ છે' મે કહ્યું, 'સારું, લાગી જાઓ જે-જે અમને મહાભારત ને રામાયણ વાલી નભાવજો' એ અમારા બાળપણના પંક્તિ—મોશાવ રજની પંક્તિ હતા એ રાજ આવીને રામાયણ—મહાભારત વાલી નભાવતા, અને હુ એ નાભગી પ્રમગો મુટ્ટી લઈને વિત્રો ચીતરતો

નદલાવે પૂછ્યું, 'શું ચીતરું?' મેં કહ્યું, 'કર્ણની મૂર્ધપ્રાર્થના ચીતર' એ ચીતરવા હુ મધ્યો હતો પણ બરાબર ફાળ્યો નહોતો નદલાવ એ ચીતરી લાગ્યો મે એને બેત્રણ 'વૉશ' દઈ એક બાજુ મૂકી દીધું વિત્ર હાથમા લઈ ભૂલ બતાવી બતાવીને મે એને ક્યારેય શીખ્યું નથી એ ચીતરીને લઈ આવે, હુ એને થોડાક 'વૉશ' આપી જતા મુલાકાત કરી દઉં, અથવા ક્યારેક નહિ લેવા 'ટવ' આપી દઉં જે રીતે ફૂલ ઉપર સૂઈનો પ્રમથ લાગ કરવી દે છે તેમ જો કે બરાબર સૂઈ નહિ હુ કયા રતિ હતો? વિવિધ રંગની માટીનો જ પ્રવેશ લેતા

ત્યારે અમારું ચીતરવાનું ઝડપથી ચા પુ હુ નદલાવે 'મૂર્ધ પ્રાર્થના' ચીતરું તો બીજી બાજુ સુઝેને 'રામચંદ્રનો સાગર વિજય' ચીતરું આ કાઠ ધનુષદ્ધાર કરતા રામચંદ્ર ધનુષની પાસે જોઈને ઊભા છે નદલાવ ચીતરી લાગ્યો એક પુત્રની પાસે મુઝેન બામે ને સુનિલિલિત વસો, મગેદ્ધાર આખો ને ભ્રમર મેં કહ્યું 'આ તો કંઈથી થઈ, પાછળ મથરા દાલીને ચીતરી નાખ' ને થઈ ગયું કંઈથી—મથરાનું વિત્ર વિત્રો ઉપર વિત્રો ચીતરાવા લાગ્યા ચારે બાજુ ત્યારે વાત પ્રવર્તી નઈ ઓસીએન્ટવ આટું સોનાચી ઊધડી નઈ હોબ મવી નઈ 'ઈન્ડિયન આર્ટ' શબ્દ તો પ્રથમ ત્યારે શબ્દકોશ મૂકીને લોકજાણે આવ્યો

હું પોતે જ્યારે ચીતરતો હોઉં ત્યારે કોઈને ઘરમા પ્રવેશવા દેતો નહિ અવારનવાર હવેલ માહેન નીરવ પગે અદર આવતા અને પાછળ ઊભાઊભા ચૂપચાપ શુ થાય છે એ જોઈ જતા હું ખુરશી પરથી ઊભો થાઉં તો એ મને ધમકાવતા મારા વર્ગમા પણ એ જ નિયમ રાખ્યો હતો બારણા પર લખેનું રહેનું કે 'તાજિમ માફ'

એ દિવસોમા કલાકાર તરીકે મને ઉત્તરોત્તર નિષ્ફળતાઓ જ સાપડતી હતી, એમ શા માટે ગણ્યું છે એ કહું ચિત્રકાર-જીવનમા કેનું દુખ મળ્યું છે! જે વિચાર્યું ધાયું તેમાથી કેટલું હું ચિત્રમાં ઉતારી-ઉપતારી શક્યો? જે રંગ, રૂપ, રમ મનમા રમતા, આખમા તરવરતા તેનો અનુયાયી પણ હું મારા ચિત્રમા ઉતારી ન શકતો ત્યારે મનમા અકળ વેદના થતી સદારે એ દુખ સામે ઝુમ્યો છું ચિત્રકાર તરીકે ખરો આનંદ કેટલો મેળવ્યો? માત્ર જે વખત જ જીવનમા એવું થયું છે, જ્યાં ચિત્રમા અને મારામા કંઈ જ ભેદ નહોતો રહ્યો જાતને ભૂલીને ચિત્રો ચીતર્યા છે જ્યાં ચિત્રમા અને મારામા કંઈ જ ભેદ રહ્યો ન હતો પોતાની જાતને ભૂલીને એ ચિત્રો મે ચીતર્યા છે કૃષ્ણ ચરિત્રના ચિત્રો કર્યા ત્યાં એક વાર એવું થયું હતું મારું આખું મે અતઃ-મન ત્યારે એમા તરબોળ થઈ ગયું હતું આખો મી ચતા જ વાંટે બાજુ એનાં ચિત્રો ચિત્રો દેખાતા હતા અને પછી હથ કાગળને સ્પર્શતા જ ચિત્રો જ ચીતરાઈ જતા-કંઈ જ વિચારવું ન પડતું ચિત્રો પીંછીમાથી જાણે આપોઆપ સર્જાઈ જતા હતાં ત્યાં કૃષ્ણની જુદી જુદી અવસ્થાના-બધી લીલાના ચિત્રો કે પનાની આખે જેવા મળતા દરેકે ચિત્ર એના પૂરા કદમા અને મૂળ રંગોમા હું નજર ચામે નિહાળી શકતો એવો ભાવ ફરી કદી મે નથી આવ્યો

ફરી એક વાર એવો ભાવ પગવાર માટે આવ્યો હતો તે સમયે બાના અવમાન પછી મને એનો આવિર્ભાવ થયો ઘરમા બાની એક પણ છત્રી નહોતી એક દિવસ એમે એમે વિચારતો હતો કે બાની છત્રી

કઈ રીતે ચીતરુ ? ત્યાં એકાએક મારી આખ સામે સ્પષ્ટપણે બા દેખાઈ એના મોની પ્રત્યેક રખા એવી તો સ્પષ્ટ હતી કે હું તુરત જ કાગળ—પેન્સિલ લઈ બાના ચહેરાનું રેખાકન કરવા બેઠી ગયો કપાળથી થડાત કરી હજુ નાકની ઉપરના ભવા ચીતરુ, ન ચીતરુ ત્યાં આ શું ? બા ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ ઓચિતાનો જાણે ચારે બાજુ અધકાર વ્યાપી ગયો કોઈએ જાણે એકાએક બત્તી બુગવી નાખી ચાર બાજુ ગાઢ અધારુ થઈ ગયું મેં ચાંકીને પૂછ્યું—“ મોટાભાઈ, આ શું થયું ? ” એ જરા દૂર બેઠા હતા મો ભીડી જરા હસીને એમણે કહ્યું—“ તું બહુ ઉતાવળો થતો હતો ને ! ” મન માડું ઉદાસ થઈ ગયું મૂંગો મૂંગો બેઠો રહ્યો વારે વારે મનમાં થતું હતું કે આમ કેમ થયું ? બા આવી અને આ રીતે પાછી ક્યાં ચાલી ગઈ થોડીવાર એમ ને એમ બેઠો રહ્યો એકાએક જ્યે તો બા ફરી આવીને ઊભી છે આ વખતે હું ઉતાવળો ન થયો શાત ચિત્તે બેઠો રહ્યો વાદળા સોસરવા જે રીતે આશમતા સૂર્યના રંગો નીરખી શકાય છે તે રીતે જ બાનો ચહેરો પ્રગટ થવા લાગ્યો મેં બાને જોઈ હંધું ભસીને જોઈ પછી ધીરે ધીરે એ ચહેરો અદૃશ્ય થઈ ગયો પણ મારા કાગળ ઉપર બાનો ચહેરો રેખાઓમાં રહી ગયો બાનું એ ચિત્ર એ રીતે જ ચીતરાયું છે એટલે એવો ભાવવાહી ચહેરો બીજો કોઈ હું ચિત્રમાં ઉપગાવી શક્યો નથી

મારી વાતમાં તમને શકા આવે પણ તે દિવસે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ્યે ને ? સંધ્યાના અધકારમાં રવિકાકાનું મો ચીતરવા બેઠો ધુપળી ધુપળી અસ્પષ્ટ રેખાઓ કાગળ પર પડી તમને કોઈને એમાં રવિકાકાનું મો સ્પષ્ટ દેખાતું નહોતું પણ મને કાગળ પર એ સ્પષ્ટ દેખાયું હતું અને એથી જ હું નિશ્ચિત હતો એ રાત પૂરતું ચિત્રકામ ત્યાં જ પૂરું થયું નિરાત જીવે ઘેર ગયો સવાર ઊઠીને આમ તેમ બે ચાર લસરકા ખેંચવાના જ બાકી રહ્યા હતા

આવું છે કલાકારનું જીવન તેમ છતાં દરેક ચિત્રમાં આવું નથી

થવું. અને એથી જ તો કહું છું કે ચિત્રકારના જીવનમાં દુઃખ ઘણું હોય છે. એવું દુઃખ હું સદેવ સહેનો આવ્યો છું. હંમેશાં કંઈક અનૂપિત રહી જ જાય. ક્યારેય એવું તો ન જ થાય કે હવે ચિત્ર થવું જોઈએ એવું થયું છે એમ લાગે. છતાં એમ વિચારીને અટકી જઈએ કે નિઃસાહી થયે કામ નહિ થાવે. અવિરત કામ કર્યું જ જવું એ જ આપણું કામ છે. થોડો વખત કંઈ જ ચીતરી ન શકાય તો પણ ઉદાસ ન થયો, ચિત્રો તો વાસંતી વાયરા જેવાં છે, શરૂ થયા પછી કેમે કર્યા અટકશે નહિ. ત્યારે સપાટાબંધ ચિત્રો આપોઆપ સરજવા લાગશે. ઉદાસ ન થયો. મારા જીવનના અનુભવથી તમને એ સમજશે.

વિદ્યાર્થીને તેના ચિત્ર વિષે શિક્ષકે - 'ઈંક કહેવું' પડે છે. પણ ક્યારેક ક્યારેક એ મોટી આફત બની જાય છે. અને એમાં શિક્ષકની જવાબદારી પણ કંઈ ઓછી છે? એક વારની વાત કહું. નંદલાલે 'ઉમાની તપસ્યા' નામનું એક મોટું ચિત્ર ચીતર્પું. પહાડ ઉપર ઊભી ઊભી ઉમા શિવ માટે તપ કરે છે. એની પાછળ માથા ઉપર પાતળી એવી ચંદ્રની રેખા છે. એ ચિત્રમાં રંગ જેવું ખાસ કંઈ જ નહોતું. આખા ચિત્રમાં સહેજ સાજા ગેરુઆ રંગનો આભાસ હતો. મેં કહ્યું, 'નંદલાલ, આ ચિત્રમાં થોડોક પણ રંગ ન મૂક્યો? એની તરફ જોતાં હંમેશાં કંઈ થઈ જાય છે. વધુ નહિ તો ઉમાને જશ થસુગારી દે. એના કપાળમાં થોડુંક ચંદન બંદન લગાવ. ઓછામાં ઓછું એક જવા-ફૂલ.' ઘેર આવ્યો, પણ રાત્રે ઊંઘ ન આવી. મનમાં રહીરહીને પ્રશ્ન થવા લાગ્યો કે મેં શા માટે આ બધું નંદલાલને કહ્યું? કદાચ એણે ઉમાને મારી જોતો નહિ જોઈ હોય. એણે કદાચ ઉમાનું એ રૂપ જ જોયું હશે, જેમાં ઉમા પથ્થર જેવી દટ જ છે, ને તપ કરતાં કરતાં એનાં રંગ, રૂપ, રસ બધાં ઉઘી ગયાં છે. એથી જ તો 'ઉમાનું તપ' જોતાં હંમેશાં દ્રષ્ટી જાય એ સહજ છે. પછી એ ચંદન લગાવે કંઈ રીતે? ઊંઘી ન શક્યો. સવાર ક્યારે પડે એની રાહમાં તરફડિયાં મારતો હતો.

સવાર થતા જ દોડતો નદલાલને ત્યાં જરૂર હતો કે એણે મારી વાત સાંભળી કદાચ રાત્રે જ એના પર હાથ ચલાવ્યો હશે તો / જઈને જોયું તો નદલાલ ચિત્રની સામે બેસી અના પર રગ-પીછી ફરવતા પહેલાં છેલ્લી વાર વિચારી રહ્યો છે

મેં કહ્યું, ‘શું કરે છે, નદલાલ ? થોભ ! થોભ ! હું કેવી ભૂલ કરી બેસત ! તારી ઉમા બરાબર જ છે હવે અના પર વધુ હાથ ચલાવવાની જરૂર નથી’

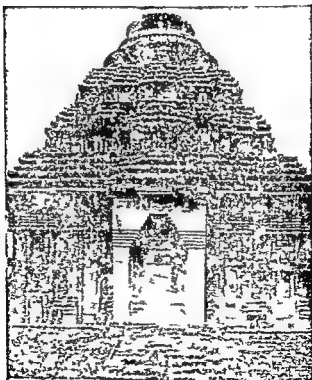
નદલાલે કહ્યું, ‘તમે કહી ગયા કે ઉમાને શણગાર રાત આખી મેં પણ એનો જ વિચાર કર્યો, અત્યાર પણ વિચારતો હતો કે એના પર વધુ કામ કરું કે નહિ ?’

કેવો સર્જનાત્મક કરી બેસત, કહે તો ! એક જગ્યા જોટલી વાર લાગત તો આપું સરખ ચિત્ર નાથ પામત ને ? ત્યારથી બહુ ચેતી ગયો છું અને સમજી ગયો છું કે ચિત્ર તો સહુનું નિજનિજનું સર્જન છે એમા ઉપદેશ દેનારા આપણે કોણ ?

જ્યારે આપણી ભારતીય કળાની વર્ચ આજળ વધવા લાગી ત્યારે વિચાર્યું કે ફક્ત ચિત્રોમા જ નહિ, બધી દિશામા આ વાત વિચારવા જેવી છે એટલે પછી ઘરના સરસામાન તરફ વળ્યો. ગૃહ શુ ગાંઠમા ને આજુબાજુના વાતાવરણમા ભારતીયકળાનું વાતાવરણ લાવવા પ્રયત્નશીલ થયો ઘરમા જે કંઈ જૂનો સરસામાન, વહીવટના જમાનાની પરદેશી કીમતી કીમતી ચીજ વસ્તુઓ હતી તે બધું વેચી નાખ્યું ને પછી મદ્રાસી મિસી પનકોને આચારીને બોલાવી કામે લગાડી દીધો હું પોતે જ નમૂના આપતો, નકશા બનાવતો, અને એમ નવું રચયીશું તૈયાર થતું બધું સાદું સીધું રચ કરાવ્યું એની પાસે આખા ઘરમા પથરાઈ રહે તેવી જપાની ગાદી કરાવી અત્યારે તમે ખાટના જે પાયા જુઓ છો એ ક્યાંથી આવ્યા તે જાણો છો ? કોડિયું રાખવાની જૂની

ધાંભડી પરથી ! મજૂરી કંઈ ઓછી કરી છે ? સૌ પ્રથમ ભારતીય રાય-
રવીલાની શરૂઆત તો અહીંથી જ થઈ હતી. હું અને મોટાભાઈ,
અમારે ચારે બાજુથી સંભાળી—સાચવીને ચાલવું પડતું. હવે એ બધાને
એક રાહ મળી ગયો છે. એમાં થોડેક નવો ફેરફાર કરી દેવો સહજ છે.
પરંતુ અમારે તો ત્યારે મૂળ સહિત આડ ઉખેડી તદ્દન નવેસરથી નવું
ગૃહ અમારે હાથે જ રોપવું પડ્યું હતું. એને આ વિચારે જ જાળવી
રાખેલું કે એક દિવસ એમાં ફૂલ ફ ટી શક્યે.

૨૩ પુરી અને કોનારક

ભારતીય કલાલક્ષ્મીના ગ્રાંથર સમુ મેનારક (કોણારક)નું આ સૂર્યમંદિર જગન્નાથપુરીથી ૨૦ માઈલ દૂર ઓરિસ્સાના દરિયાકિનારે આજથી ૭૦૦ વર પહેલાં બાંધેલું બાળના તોફાની સાગરના સૂસવતા પવનોની થપાટો ખાઈ તેનું મુખ્ય મંદિર તો નાશ પામીને આજે માત્ર ઉપર દર્શાવેલો સમામ ઉપર ભાગજ બાકી રહ્યો છે

નાનો હતો ત્યારે જગન્નાથ પુરીના પડાએ અમાર ત્યા આવતા વચ્ચે એકાદ વાર તો આવે જ આવે અને એમના આવતાની સાથે જ જગન્નાથના દર્શનની ઈચ્છા બા, કૃષ્ણા, બાગકો, નોકર—દાસી, આગેશી—પાગેશી સૌના મનમાં જાગતી જગન્નાથના દર્શનની એ ઉત્સુકતા કે જે અજબ હતી પડાને ઘેરીને ની કહેતા ‘ઓ પડા ઠાકુર, ક્યારે દેવ—દર્શન કરાવે છે, કહેને ?’ અને એકાદ—બે દામી તો એમની નાથે નીકળી જ પડતી

એ પછી ઘણે સમયે હું મોટો થયો, પુત્ર—પૌત્રાદી થયા, રવિ કાકાએ પુરીમાં મકાન ખરીદ્યું, બનુએ પણ મકાન લીધું અને મને જે જમીન ખરીદવા કહ્યું જગન્નાથના દર્શનની ઈચ્છા બાના મનમાં સદેવ રહ્યા કરતી, એટલે થોડીક જમીન ખરીદી નીલકોળીવાળું એક મકાન પડાવી નાખ્યું એમાંથી મકાન બંધાવવા સાથે એવો સરજામ પણ મળ્યો અને હાથમાં થોડાક હજાર રૂપિયા પણ આવી ગયા એમાંથી પુરીનું મકાન ‘પાચાર પુરી’ તૈયાર થયું

એ દિવસોમાં પુરી જવાનું મહત્ત્વ મુસલમાનોની મજ્માની હજ જેવું હતું બા, વડુ, દાસી અને બાગગોપાલ સાથે જગન્નાથના દર્શન પુરી જવા ઊપડ્યો સૌ ખૂન ઉત્સાહમાં હતા. બા આખી રાત જાગતી બેઠી હતી અમે સૌ પોતપોતાને બાકડે લાબા થઈને સૂતા હતા કટક કે એવું જ કઈ સ્ટેશન આવતાં પાવખીવાળા ઊડિયાઓનાં ‘લુમ્પા લુઆ, લુમ્પા લુઆ’ અવાજ કાને પડતા જ બા મોંને જગાડવા લાગી કે ઊઠો, ઊઠો, ઊડિયાઓનો દેશ આગળે જયો હજાર કરતા સૌ ઊઠી ગયા. ઊડિયાઓનું એ ‘લુમ્પા લુઆ’ બહુ ગમ્યું જાણે એ થઈતોમાં જગન્નાથનો સાદ લબાગતો હતો, જાણે એ જગન્નાથનો થઈદૂત હતો એ થઈતો દ્વારા પડા ઠાકુરની બધી વાતો તાજી થઈ ગઈ

ટ્રેન ઝપ્પાગથિર ચાલી જતી હતી કોણ મંદિરનું ચિખર પછેનું જેવા પામે છે એવી વાતો કરતાં અમે બારી બહાર યેંકિયા કરી રહ્યા

હતા. ઘોડી જ વારમા સવાર પડી અને દૂરથી મ દિરનું શિખર દેખાયું એ જોતા અપાર આનંદ થયો મનમાં થયું, જાણે આવે જ કે આથી થે વધુ આનંદ ચેતન્યદેવને થયો હશે જે કે અમે તો રેલ્વે રસ્તે જતા હતાં તે પછી એવા જ આનંદ સમુદ્ર દર્શનનો હતો સ્પર્શન પાસે જ મકાન હતું ત્યાં જઈને ઉતાવળો ઉતાવળો બહારના વરડામા ગયો જોયું તો થું અજબ નીલિમા હતી ! આખો ત્યાં જડાઈ જતી હતી અને કેવો ધુધવાટ ! કેવી હવા ! જાણે જગન્નાથનો શખ બાજે છે

એકાદ બે દિવસમા બધું બરાબર જોડવાઈ ગયું બા સૌને વારાફરતી જગન્નાથના દર્શનાર્થે મોકલવા લાગી ધરનું નાનું—મોટું, દાસી—નોકર કોઈ જ બાકી ન રહ્યું હું પણ ત્રણ ચાર વાર મ દિરમા જઈ બધું જોઈ આવ્યો માત્ર બા જ બાકી હતી એને જાણે કંઈ જ ઉતાવળ નહોતી હું કહેતો—‘બા પાલખી નક્કી કરી દઉં, તું દર્શને જઈ આવ’ પણ મારી વાતને એ કાન જ દેતી નહોતી જાણે એ વિષે તદ્દન નશ્વિત ન હોય ! કે પછી જગન્નાથના દર્શન એને થઈ ગયા હોય ક્યારેક પાલખીમા ઘોડીવાર સાગર—તીર ફરી આવતી, બામી વધુ ભાગે તો ઘેર જ બેઠી બેઠી સૌની ખાવા—પીવાની કાલજી રાખતી ને એક પછી એક સૌને આગ્રહ કરી કરીને મ દિરે મોકલતી એક દિવસ આશિતાનું એણે મને પૂછ્યું—“તે જગન્નાથને જોયા ?”

“જગન્નાથને ? ના, એ તો ક્યાય ન દેખાયા ?”

શું કહે છે ? મ દિર ગયો છતાં વેદી ઉપર ભગવાન ન દેખાયા ! તો તો જગન્નાથે તને દર્શન જ ન આપ્યા ગણાય તારા મનમા પાપ છે તેથી જ આમ થયું

કદાચ એમ જ હશે મ દિરમા તો ઘણી વાર ગયો છું ચારે બાજુ ફરી ફરીને ઝીણી નજરે બધી જ કલા—કાસીગરી જોઈ છે જગન્નાથ માટે ક્યા—ચાદન ઘસાય છે, માળા ગુંધાય છે ફૂલના અવકારો તૈયાર

કરતી સીએા બેસે છે ફૂલોનો બગીચો છે ને બટુકાની મૂર્તિ ક્યા છે તે બધું જ જોયું છે પણ બાએ પૂછ્યું ત્યારે જ ભાન આવ્યું કે ક્યાય જગન્નાથને જોયા નથી હું ગયો ત્યાં અધારામા દીરાને અજવાળે લોકોની ભીડ તેા દીવી હતી પણ જગન્નાથ ક્યાય નહોતા દેખાયા હમીકતમા જગન્નાથના દર્શને ગયા જ નહોતો જે જોવા ગયો હતો તે જોયું હતું જે જોવા જઈએ તે જ દેખાય ને ?

બાની વાત સાંભળી વળતે દિવસે ફરી મદિરે ગયો આ વખતે જગન્નાથના દર્શન જ નયા હતો પડાને પણ સાથે લીધા હતો પડાને નાથોસાથ રાખી છેક અંતર જઈ જગન્નાથના દર્શન કરી, એના સાથા સુવર્ણના ચરણોનો સ્પર્શ કરી આવ્યો ઘેર જઈ આ વાત કરી ત્યાં બાએ કહ્યું—હવે મને દર્શન કરાવી શકીશ ને ?

“જરૂર” મે કહ્યું

પાવખીનું નક્કી હતું પડા સાથે બધી જ ગોઠવણ કરી લીધી જેથી બાને ભીડ ન નડે અને વધુ ચાલવું ન પડે બક્ષીસના લોભે એણે ભીડ ખાત્રી થોડીવાર માટે મદિરનું પ્રાગણ મેકળું રખાવ્યું ત્યારે હું જ જાણે ત્યાનો પડો બની ગયો, જે કહેતો એ થતું બાને ગરૂડ સ્તંભ, આનંદ બગર, વૈકુંઠ વગેરે જોવા જેવું બધું જ વારા ફરતું બતાવી છેલ્લે જગન્નાથ સમિપે લઈ ગયો અધારામા આગળ વધતા બાને પછી જવાની બીક લાગતી હતી મે કહ્યું—“મને બરાબર ઝાલી રાખજો, જગન્નાથનો ચરણ સ્પર્શ કરી આવીએ” હાથમા દીવો લઈ પડે ‘બાનુ ઉચા, નીચા, ઉચા—નીચા’ કરતો પગથીયા ઉતરાવી અમને એકદમ વેદી પાસે લઈ ગયો બાએ જગન્નાથનો ચરણ—સ્પર્શ કર્યો પછી પ્રદક્ષિણા કરવાની હતી અધકારમા વાદા અને ચામાચિડિયા ફડફડ કરતાં ઉડતા હતાં બીક લાગી, મનમા થયું કે બાને લઈને અહીં ક્યા આવ્યો ! આખરે બધું પતાવીને બહાર આવ્યા બા ખૂન આનંદમા

હતી વાગેવાગે માટે માથે લાથ મૂકી આલીવાદિ આપના કહેતી હતી કે બેટા, તારે થોડે જ હું જગન્નાથના દર્શન પામી છું

પૂઝક (મર જૉન પૂઝક) અને જ્વાન્ટ પણ આરતા અમારે ત્યાં જ ઉતરતા કોનારકનું મહત્ત્વ એમને મન બહુ હતું.

પુરીમા શોખનલાલ—મોહનલાલ તાલે ઘણી મજા કરી છે હજુ થોડા દિવસ ઉપર જ એમને પૂછ્યું હતું કે—‘વાદ છે પુરીનો દરિયો?’ તો કહે ‘ના’ એમને વાદ પણ કેમ રહે? તે વખતે એ કેટલા નાના હતા? એમને સાથે લઈ દરિયા કિનારે કરચલા પકડીને કરચલાના દરમા બેઠાના ટુકડા નાખતા મનમાં થયું કે દરિયામાં આગજોટ ચલાવીએ. આગજોટ માટે કલકત્તા લખ્યું રમકડાંની મોટી આગજોટ આવી એને દોરી બાધી ફરકાળીમાં દોરી વીટી કિનારે બેઠો અને નોકરને કહ્યું કે—‘જા આગજોટ પાણીમાં વહેતી મૂક’

મને તો એમ કે સાગરના મોજના તાલે તાલે આગજોટ પાણીમાં સરતી જશે હું જે દોર છુટો મૂકી દઈશ અને ફરી મન થયે એને ખેંચીને કિનારે લાવીશ પણ ત્યારે સાગરરાજની પૂરી મોજખાલ નહોતી નોકરે ગોમ્લબૂડ પાણીમાં આગજોટ મૂકી દીધી અને શું થયું! એક જ મોજ આવના અમારી આગજોટ ઊંધી વળી રેતીમાં ફગાઈ પડે અને આગજોટ લાકવાનો શોખ ત્યાં જ પૂરે થયો

એક વખત મોહનલાલે કહ્યું, જુઓ જુઓ દાદાજી, પેલો લાલ શાદો ઊગે છે જોયું તો મુર્ખાસ્ત થતો હતો એ જાણે ધરનીને અગ્નિને જ ન ઊગતો લાલ એવું લાગતું હતું મેં કહ્યું—‘હા, હા, એમ જ છે લાલ શાદો જ છે મારી દયા પણ એમના જેવી જ હતી તે દિવસ બાળકની નજરે મેં પણ લાલ શાદો જોયો હતો

ત્યાં એક વૃદ્ધ વિદ્યાર્થી મતી ગયો થોડા સમયમાં એ દીક દીક તૈયાર થઈ ગયો હતો આજના જતા એ આર્ટ—માસ્ક થઈ પુરી

ચા-ચો ગયા સામી ગોપાલમા એનું ઘર હતું એક દિવસે બાળા બપોર માથે એક લાપડો લઈને એ આવ્યા મ પૂડપુ, ' મમ શું છે? ' તો મ્હકે તમા માટે આજી લા-યા છું '

ઉપરાઉપર પાથ વરન મુખી પુરી ગયો હતો દરિયાઈ પવન ચૂલતા તરંગો વખત બા ત્યા ચૂલી વાથ । બિચટી િયામા વળતા જ બા કાતી ' હવે વાનું નહિ, ચાલા કંઈત્તા '

એક વાર મોગા બાપુજી (દ્વિજેન્દ્રનાથ દાકુર) માલગી પછી સાજ થવા પુરી આવ્યા હતા માગે મમનની બાજુનું મમન જ એમને માટે ।મી ચીજુ સાથે હતા કૃતીભાઈ, હેમવતા વધુ ને નોમર મુનીશ્વર મોગા બાપુજી આવી જતા અગ્ને મળવા ગયો જાગે જોડ છુ તો મુનીશ્વર ઉપર પહોંચે માગે એક મોડી પાટ લઈ જાય છે પૂડપુ કે વાન શી છે? તો મોગા બાપુજીએ મ્હકે ' આ તે કેવું મકાન છે? ' મે તો માન્યુ કે બરાબર સમુદ્ર ઉપર જ મકાન હો બેમનેમ મગાથી જોઈશ પાપ અહીં તો કાઈ એવું મકાન નથી વરસે ગમે મુરી રતી પથરાઈ છે ' મે ખુલાસો મ્હોં કે અહીં નમુદ્ર મ્હકે આવેલા બના મમને આ ધારસના જ છે, એકે મ મમનને ધનાઈને સમુદ્ર જતો હેથ તેવું તો કમ બને? ' પાપ મા । બાપુજી મન વર પ્રમા બેનીને નમુદ્ર જોવાથી પ । જ નહાનું ઉપર પહોંચે માગે મૂતગની નામ એકે માડી પાટ ઉપર કોથ ત્રિશાલી તેના ઉપર બેમનેમ આરામથી સારને નિહાળ્યા ત્યાં જ બમના ચહેરા પર પ્રનન્નતા ગ્વામી હનનાહનતા બમને મને પૂડપુ, ' તમાર ત્યાથી આજુ મુદર દખાવ છે ખરું? ' માજુ ખજવાળીને ને જવાન આખા, ' લજબ । આનું જ દેખાવ છે '

મોગા બાપુજી બહુ ભલાભાગી હતા એક દિવસ સાંજે કહે ' હવે જ્યાં તનુને મેર થતા આવીએ ' કુ ને કૃતિ એમની સથે હતા મોડીવાર વાનચીન મી નો ચપણપમેમ, અને વાનું બોલવા જતું

હવે શું ? સાજા ઢગલી હતી અને ડિવાનીવા થતા હતા, પણ મોઝા બાપુજી તો નિવિહાર ચિત્તે બેઠા હતા બ્રહ્મચારી ચિત્તન સરખા પે એમના ચહેરા પર નહોતું જણાતું ધોગધોગ રાત પડી અને એમનો વાગુ ઝરવાનો વખત થયો ઓચિંતાના એ 'મુનીશ્વર ! મુનીશ્વર !' એમ ત્યાં પાડી ડિયા કે તુરત કૃતિએ કબુ કે 'મુનીશ્વર અહીં ક્યાથી ? એ તો ઘેર છે ' 'ઓહ એમ જાત છે ? આ ઘર મેનું છે ? હું તો વિચારતો જ હતો કે હજી શું મુનીશ્વર કેમ મારું વાગુ ન લાગે, રાત તો પડી ગઈ દીક ન્યાયે, મારી જ ભૂલ થઈ ગઈ ?' કહી એ ખડખડાટ હસી પડ્યા !

એ નમશે વોટ બાપુજી પણ પુરી આપ્યા હતા અમારા ત્રણ કુટુંબો બાળુબાળુમા જ રહેતા સુરેન પણ હતો જ્યાં, મજી ત્યારે નાના હતા એક દિવસ નજીક થઈ સુરેન સાગરતીરે ભીની રેતી ઉપર આટા મારતો હતો જ્યાં મજી પણ સાથે સુરેનને એ યાદ ન રહ્યું એક મોજી આવ્યું અને જ્યાંને એ ચાલુ ચાલુ ઓચિંતા સુરેન મોજમા એના વાજ જોયા દોડીને વાજ પકડી એને ખચી લીધી જરાક જ મોડું થાત તો શું શું થઈ જાત

ત્યાંની કઈ વાત કરું ને કઈ ન કરું ? પણ બધું કમવાર યાદ નથી કેકેટલીયે વાતો છે એક વાર હું ખોવાઈ ગયો હતો એની જે વાત છે ! પુરીમા ઘણા દિવસ થયા એટલે મને તો એમ કે પુરી આખું મારા નખદર્પણમા છે એક દિવસ ફૂંતોફૂંતો સાગરતીરે રક્તીય વગવી આનંદ ચા મો ગયો સીધા મારગ મૂકી રેતાના પર ઉપર ધપામ્ ધપાત કરતો ચાલતો હતો કેટલે દૂર નીકળી ગયો એ જોય જામે ! ઓચિંતાનું ભાન થયું જોઈ છું તો સૂર્યાસ્ત થઈ રહ્યો છે જ્યાં નજર કરું ત્યાં ચાહે બાળુ રેતી જ રેતી ! ન દેખાય જગન્નાથનું મંદિર, રસ્તો કે બીજું કઈ માત્ર સાગરનો ઘુઘવાટ જ સંભળાય કંઈ તરફ જઈ એની ભાટે વિમાગણ થઈ પડી ! તારા જોઈને ચાલુ, પણ એનું શું

ત્યાર કઈ ભાન—જાન નહોતું અકદમ થભી ગયો છેવટે સાગરના ધુધવાગવાની દિશા તરફ વળ્યા થોડી વારે લાકડીને ટકેક ચાલની એક ડેશી મળી અણે મને પૂછ્યું કે ‘ક્યા જવું છે?’ મેં કહ્યું, ‘ચકતીર્થ’ વિશર્પું કે ચકતીર્થ પહાચી જાઉં તો બસ ડાશીએ મ્હું, ‘પણ તમે જે બાજુ જાઓ છો ત્યાં તો દરિયા છે મારી સાથે ચાલ્યા આવો હું ચકતીર્થ જ જાઉં છું’ ડાશીની સાથે ચકતીર્થ પહાચ્યો ત્યારે નિરાત થઈ નહિ તો આખી રાત ફર્યા કરત તો મેં કઈ જ માર્ગ શોધી શકત નહિ ‘ભૂતપત્રી’ વાર્તામાં અનુ વર્ણન છે અધારે અધારે દરિયાકિનારે ફરતા ભૂતાવળ જેવું ભામતું હતું મનમાં—ગૂલા પપ્પા મ્હાં હોય છે!

એ વખતે મેં ભૂત જોયું હતું,—નાવે સાચ ભૂત!

બ્લાન્ડ અને વૂરફ કાનારક જોઈ આવ્યા પછી મને કહે કે ‘જાઓ એક વાર પેવું મંદિર જોઈ આવો’ અને હું મેનારક માટે રવાના થયા માર પાલખીમાં કુટુંબક્રીવા સાથે, નોકરચાકર લઈને મારા ‘પથે—વિપથે’માં એ પ્રસંગનું વર્ણન છે લગભગ વીસેક માઇલ રેતી ઉપર જ ચાલવું પડે છે અમે રાતોરાત ચા-ચા હતા પાન તમાકુ, પીવાનું પાણી બધું જ પાલખીમાં ચીરલું મિષ્ટાન્નની એક માગ્રી પપ્પા લીધી હતી નાથે લાકડી લીધેલી પાલખી ‘હુમ્પા હુમ્પા’ કરતી આગળ ચાલતી હતી પુલેડી નીકળી આખી રાત ચા-ચા હતા મનમાં બીજ પપ્પા લાગતી હતી કે મોઝ જાણે અથવચ્ચે આ રેતાળ ભુમિમાં જ પાલખી નીવે મૂકીને પાલખીવાલકા ચા-ચા જાય તો! અમારી આગળ ત્રણ પાલખી હતી વચ્ચેવચ્ચે હાકોગા—પડકારા કર્યા કરતો ‘બરાબર છોને બધા?’ નૂમસામ મરુભૂમિ ક્યા છીએ તે જાણવાનું કઈ જ માધ્યમ નહોતું રડીચડીને ધપાડ ધપાડ કરતા વાલકોનાં આ ન પગલા સામગ્ર સંભળાય એ વાત અવાજ આવો ‘અપ અપ અપ’

‘અખા શુ થયું ?’ મેં પૂછ્યું

‘બાજુ, નિરાખિયા નદી આવી ગઈ’

‘એમ ? સારું, સારું’ મેં કહ્યું

નિરાખિયા નદી પાર કરી રાતનો છેલ્લો પહેર હતો ચાંદો અસ્ત પામતો હતો ભગભાખગુ થવાની તૈયારી હતી રાત આખીનો ઉજાગરો હતો એટલે હવે જરા ઊંઘ પણ આવતી હતી અને ભૂતની થોડીક બીક પણ લાગતી હતી આગળ જતી પાલખીઓ હવે દેખાતી નહોતી પાલખીવાહકોને સાલ પાડી પૂછ્યું ‘જરા બરાબર છે ને ?’ એરે વખતે જોયું તો એક હાથમાં એક લામી અને બીજા હાથમાં ફાનલ લઈને મોંઘે મારી પાલખની લગોલગ ચાલતું જણાયું મેં પૂછ્યું, ‘એઈ કેટલા આ કોણ છે વતી ?’

‘અરે બાજુ એ બાજુ જુઓ મા, એ જરા રેવા છે, દેવા’
આમ કહી એણે પાલખીનો એ બાજુનો દરવાજો ખસડી દીધો

સરતી હતી બારણુ ઉઘાડીને જોયુ તો મોજ કાઢ સાથે અફાના હતા અને પાલખીની નીચે થઈને એના નીર વહી જતા હતા એ પાણીમા ફાસફરસ હતું મોજ આવતા ને જતા, ને જાણે પ્રકાશ ઝમકી જતો મનમા થનું કે જાણે સમુદ્ર ઉપર તણાઈ રહ્યો છું દાનવો મને ખભે ઉપાડીને જાણે દોડ્યે જાય છે આ રીતે જતો હતો ત્યારે ફરી એક બીજી પાલખી અપાટાનધ મારી પાલખીની બાજુમા થઈને આગમ કોનારકના મંદિર તરફ ચાલી ગઈ અને સાથે ફાનન હતું આ શું? પાલખી એ બાજુ ક્યા ગઈ? નીચે ઊતરીને જોયુ તો અમારી ચાર પાલખી બરાબર હતી તો મેં એ શું જોયુ?

બેઠરાઓ તો પેલી એકની એક જ વાત કહેતા હતા 'એ બાજુ જુઓ મા, બાજુ તમે સૂઈ જાઓ' પણ ઊંઘ કેમ આવે? ઈન્દ્રજીવ હથે કે શું, કોણ જાણે! છતાં મેં એ દીકુ હતું તે ખરું હતું સવાર પડી ગઈ હતી મણિવાવને મેં પૂછ્યું, 'તમે કંઈ જોયુ?' એણે મ્હુ, 'ના'

ભૂનનો પરચો જોતાજોતા મેનારકને મંદિરે પહોંચ્યા સ્ત્રી વર્ગ તો નીચે ઊતરતા જ મંદિર જોવું છે કહી તે બાજુ ગયો

કોનારકમાં છે તેવો સુદર સમુદ્ર પુરોમા નથી તીર ગયો શું મનોહર દર્શન! શ્વેત જાજમ નિછાવી હોય તેવી રેતી જમી હતી એને ઘસાઈને જતો હતો નીચે, ધૂધવતો માગર માનવીને એ પોતાની પાનેફરકવા દેતો નહોતો. જાણે એ વિરાટની મહેફિવ હતી અને ત્યાં માનવીનો પ્રવેશ સહજ નહોતો એને પેલે પાર સુવર્ણકનક થો સૂર્ય ઊગી રહ્યો હતો નામે જ સૂર્યમંદિર હતું સૂર્યોદયના કિરણો એના ઉપર એ રીતે પડ્યા હતા કે જાણે સૂર્યે વ આવીને હમણા જ રથ ઉપર પોતાનું શૂન આસન પૂર્ણ કરતા ત્યાં વિરાટ્યો બધું જ તૈયાર છે, હવે રથ ચા. એવી જ વાર છે જાણે આ બધાનો ખ્યાલ કરીને જ બરાબર દેખાઈ ને બરાબર રીતે જ શિ પીઓએ માં ર રથનું નિર્માણ કર્યું હતું

મંદિર પણ બહુ ગમ્યુ શી સરસ હતી એની કોતરણી ! એ જોઈને જા આકાશને કહેતું કે 'કોનારકનું સૂર્યમંદિર જોઈ આવો ! મંદિરની સામે રતીમા અર્ધ દટાએલી એક પ્રતિમા પડી છે પાધાણી અહલ્યા મંદિરના દ્વારમા પડી છે અહ-યા ચીતરતી હોય ત્યાં એ જ ચીતરજો

દિવસ આખો કોનારકના મંદિરે ગાળી, ડાક બગવામાથી નમતા બપોર ત્રણ વાગ્યે પાવખીઆ ઉપાડી પાછા વળતા મારગની યોભા જોઈ થોડે દૂર મૂગ જૂથ ચાલતા હતાં રહીરહીને વચ્ચેવચ્ચે ઊભા રહી શીંગડા ઊંચા ધરીને મો પાછું વાળે એનું એક ચિત્ર મે ચીતર્યું છે એમ નાલતાવાનતા ફરી નિયામિયા નહીં પાર કરી સાજ પડવા આવી હતી, જેપુ તો સૂર્ય બરાબર જગન્નાથના મંદિરની પાછલી બાજુ અસ્તાચળે જતો હતો ગપ કરતાકને પાવખી નીચે મૂકી પાવખી વાળા બહેરાઓએ ચિખર ઉપર જ્યાં સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હતો ત્યાં નિહાળતા બે હાથ જોડીને પ્રભાત કર્યા ને બો-યા, 'જય મહા પ્રભુ !' 'જય મહા પ્રભુ !'

ખડુ કહુ છું, કે કોનારકમાં અવી સુદર સુદર મૂર્તિઓ જોઈ હતી કે તે ચોરી લેવાનું મન થતું હતું ! મનમા થતું કે રાવણની જેમ બાથ ભીડીને એ બધું ઘેર લઈ જાઉં ! પેલી જે પ્રતિમા અર્ધી રેતીમા દટાએલી આકાશ તરફ જોતી ત્યાં પડી હતી તે જો મારામા કાંઈ રાખતી શક્તિ હોત તો નક્કી હું ઉપાડી લાવત

એક વાર તો ખરેખર એક મૂર્તિ ચોરવા જ ગયો સગ્રહ કરવાની વૃત્તિ મારામા ચિરમજની છે સાગરનીરે પડેલા પથ્થરા પર જતાઆવતાં નજર પડતી, પણ ખામ ખ્યાલ નહોતો કર્યો એક દિવસ મજૂર કરીને એ ઘેર લઈ આવ્યો જેપુ તો એના ઉપર ભેરવીનું કોતરકામ હતું. બા કહે, 'આ દીક નહિ, કોઈ બગવાન બગવાન હશે પુત્રીની ધૂન

પણ ઘેર લઈ જવી પાપ ગણાય એ હતી ત્યા પાછી મૂકી આવ ' પછી કોઈ અગ્રેજ એ લઈ ગયો. મારા નમીનમાં નહિ હોય, બીજુ શું ! મૂર્તિ નનીબમાં નથી એટલે પથરા—પાણીકા ભેગા કરતો ફરુ છું

જગન્નાથના મંદિરે તો રોજ જતો પ્રાગણની બાજુમાં એક નાની એવી આરટી હતી મોટે ભાગે એ બધ જ રહેતી પછી મોટે કે ત્યા ભોગ મૂર્તિ રહે છે જગન્નાથની મોટી મૂર્તિ હર વખત હેરવીફેરવી ન થકાય, એટલે આ મૂર્તિથી જ કામ ચલાવાય છે એ એક આરટી નહિ પણ કોટડી જ હતી મે કહ્યું ' મારે એ જોવી છે ' પડાએ એ ઉધાટી આપી અદર જોયું તો ફક્કડ ફક્કડ નાની નાની અનેક મૂર્તિઓ જેતા જ લાવ્ય ચઈ આવી નાની છે, લઈ જવાની ચે સગવડ છે પડાને પૂછ્યું, તો કહે કે ના, એ ન બને બાજુ એ ન બને ફોનલાવ્યા મનાવ્યા છતાં કઈ જ ન વળ્યું ત્યાં મનમાં ધમ્મ કે જેઉં જો કઈક ખિસ્તામાં સેરવી થકાય તો ! ફરીફરીને બધું જોયા—જાણ્યા પછી થોડીક હિમત પણ વધી હતી

ત્યારે સ્નાનયાત્રા ચાલતી હતી જગન્નાથને લઈને રથ જતો હતો બધા તે બાજુ હતા મંદિર ખાલી હતું મારા મનમાં પેલી નાની નાની મૂર્તિઓ જ રમતી હતી ચૂપચાપ મંદિરમાં પ્રવેશી સીધા પેલી મૂર્તિઓવાળી કોટડી પાસે ગયો જેઉં તો દરવાજો પણ ઉધાડે અદર અપાડુ હતું સરમ તક હતી ઉંમર પાર કરુ એટલી જ વાર બારણામાં જઈ પેકિયુ કર્યું તો અધારામાંથી જાણે એક મૂર્તિ બોલી બ્રમી ' કોણ બાજુ, તમે ? આજે તો અહીં કઈ જ નથી બધી જ મૂર્તિ સ્નાનયાત્રામાં ગઈ છે ' મુ કંવો ભાગે પડેવો અદર કોઈ બેઠું હશે એવો ખ્યાલ જ નહોતો આવ્યો

જેર, ભગ્ન મને ઘેર પાછા ફરો. એ રાત્રે સ્વપ્ન આવ્યું જાણે એ કોટડીમાં પ્રવેશી એક મૂર્તિ બ્રમી લાવવાના ઈરાદે જેતો મે ત્યાં

હાથ મૂક્યો તેવો જ એક મૂર્તિએ મારો હાથ પડી લીધો, છોડે જ નહિ ચીસો પાડુ છુ 'ઓ બા, જે હુ હાથ છોડાવીને આવી શકતો નથી' સ્વપ્નમા માગે શ્વાસ જાણે ધૂંટાવા લાગ્યો સવારે ઊઠીને બાને સ્વપ્નની બધી વાત કરી બા બોલી 'ખબરદાર છે જે કયાય હાથ દીધો તો ?' એવુ પ્રશ્ન તો હાથ માચેસાય ઝવાઈ જાયે સાવચેત ! ભગવાનની વાતમા ચેતતો રહેજે બન '

પાલ શુ કડુ ? એવી તો સુદર મૂર્તિઓ હતી કે એ ચોરવાનુ મન થાય જ થાય

તે પછી બીજો એક વખતે એક મૂર્તિ જેઈ નગેન્દ્ર—સંગેવરને આર ઘણી મૂર્તિઓ છે પ ડાઓએ એ બધી ફરીફરીને બતાવી ખાસ દમ જેવુ નહોતુ પેસો પેમો મૂકતો જતો હતો ત્યા એક તરફ એક નાનુ એવુ મંદિર હતુ બારણા પણ ખડિત હતા મે કહ્યુ, 'આમા શુ છે તે બતાવો' પડો કહે, 'એમાં કંઈ નથી, બાબુ એ એક ડોશીનું મંદિર છે'

મે ડાશીને કહ્યુ, 'ડાશીમા તમારુ મંદિર બતાવો' એ કહે, 'જેવું હોય તો ચાલો દરવાજો ઉઘાડતા જ જેવુ તો કાળા કસોટીના પથ્થરમાથી કડાવેલી એક સુદર બસીધારી મૂર્તિ' ! માનવ કંઠની ઊંચી એક હાથ એનો ભાગેવો હતો પણ શુ સૂક્ષ્મ એની કાચીચી હતી ને શુ એનો મગેડ હતો ! કયાય એવી મૂર્તિ જેઈ નથી ડાશીમાને કહ્યુ કે 'તમને મંદિર બંધાવી આપીશ, નવી મૂર્તિ'યે બનાવડાવી દઈશ, પણ આ મૂર્તિ મને આપો' પરંતુ એણે હા ન પાડી નંદલાલ વગેરેને કહેનુ કે પુરી જવ ત્યારે ખરેખર સુદર મૂર્તિ જેવી હોય તો એ મૂર્તિ જેઈ આવજે હવે એ ડાશીમા છે કે નહિ, કે એ મૂર્તિ છે કે નહિ તે તો ભગવાન જાણે પ ડાઓ એનું ધ્યાન નથી રાખતા કદાચ ખડિત મૂર્તિ ગણીને જ એ ફેકી દીધી હશે ડાશીમા એની પૂજ કરતાં એ જેઈને મન ખુશ ખુશ થઈ ગએલુ, છતા એને ઘેર ન લાવી શક્યો એનો વસવસો રહી ગયો

તમે સૌ 'ભારતશિવ, ભારતશિવ' ની બૂમો પાડ છે, પણ મેંઈને એની પડી છે ખરી ? પુરોના રાજાને, અના મનેજરને કે અના પડાને મેંઈને અની કંઈ પડી નથી આ વાતની સામિતી આપી શકુ અમ છુ

જગન્નાથની માથીનું મકાન મરામત થતું હતું પણ એ ખબર આપ્યા કે 'માથીના મકાનના બે હાથ વચવાના છે, ખરીવાર હાર તો '

મેં કહ્યું 'આ મેંવી વાત ! પાળેલા હાથ ત્યાં જ મોટા થયા છે માર એની જરૂર નથી બાળેલીનું જે મોઢું મૂર્તિ હાર તો કહે '

'કેવી જોઈએ ? જોઈએ એટલી માલો, બાબુ ' પણ એ ઉત્તર આપ્યો

'તો આજે જ ચાલો ત્યાં જઈને જોઈએ

ગયા ત્યાં સાબલેગા હતી જાણે જો તો માથીનું મકાન ધરતીક પછી વેગવિખેર બની ગયું હતું અના સિખર ઉપરનો સિલ્લો ભાંગેલો થયો હતો જમીનના ઊંડા મુખી પાથો નાખીને ઊભી મરવી દીવાલો એ સમયે જાણે સૂઈ ગઈ હતી બધું હતું ન હતું થઈ ગયું હતું મોગમોગ સિલ્લો થઈને શું કરું ? નાની એવી મૂર્તિ મળી જાય તો બધું જાણી ગે ઠીક થઈ અંર ગયો અંદર પણ એ જ દશા હતી અંદીની સ્ત્રીજ તહી મૂંઝેલી મનમા એ પ્રમગનો ત્રામ અનુભવો પડાને પૂછું કે આ બધું મરામત ને સાફનૂંદી પછી હતું ત્યાં ને ત્યાં મૂંઝાણે ને ?

એણે જવાબ આપ્યા એનો અર્થ કંઈક આવ્યા હતા કે આ બધા જાળર જાળર પથ્થર એને ચોગ દેકાણે મૂકી શકે એવા માલમો અહીં નથી મને થયું કે આ પુનરુદ્ધાર નથી પણ એનો નાશ છે જગન મંદિરમા માનવીનો અવાજ સાબલીને એક જોડ વિશ્વાસકાંઈ હાથની ચાર આપ્યો કંઈક વિચારણા હાથ અમારી તરફ વળી કેટકેટલાં યે વર્ષોનાં

પાળેલા હરણ, એ મટિના બગીચામાં જ જન્મેલા અને ત્યાં જ આગલા મોટા થએલા હવે આજે એને વેચી નાખવાના છે ! અને એની સાથેનાથ જે બગીચો હતો તે વધતા વધતા હવે વન બની ગયો છે ! વનસ્પતિ જ્યાં ઘાતી છાયા પાથરે છે, પખીઓ જ્યાં ગાય છે, હરણા જ્યાં ઝિલોલે છે, એ વનફૂલની પરિમલે ભર્યા જૂનો બગીચો ઉખેડીને હવે ત્યાં ધાત્રાગુખો માટે રમોડુ થવાનું છે !

માર હજુ વધુ વેદના ભોગવવી બાકી હશે તે ફરતાફરતા એક બેવડા તાળા દીધેનું ઘર દીકું પૂછ્યું, ‘આમા થું’ છે?’ પડાએ ધીરે રહીને એ ઘર ઉગાડ્યું જ્યે તો મિન્ટન અને બર્ન કપનીનાં વિવાયતી નગિયાંથી આખું ઘર ઘસ્યું હતું

‘આટલા બધા નગિયાં શા માટે?’ મેં પૂછ્યું

‘માશીના મકાન માટે’ પડાએ ખુલાસો કર્યો

ઓહ ! સર્વનાથ ! આનું જ નામ જીર્ણોદ્ધાર ? એ ખરમા, ધ્યાનના એ ઢગલામા રમ ને રહ્યું પેલા જે હરણની જેમ માણો નાખીને પડયા હતા એની જે સુદરતા હતી તેની શાન્તિ મનમા સમાતી નહોતી થમકદાર રંગેલા નગિયાં જોઈને વેદના જાગી ઊઠી

મનમા થયું કે આ કોઈ પણ રીતે અટકાવવું જોઈયે સમય નહોતો વળતે દિવસે જ કલ્પકતા આવવાનું હતું ઘેર આવી મલિલાવ સાથે વાતચિત કરી પુરીના કમીશનરને કાગળ લખ્યો ‘હું આ બધું જોઈ આવ્યો છું અટકચાપાપણની જે હદ હોય મેં કોઈ પણ રીતે તમે આ અટકાવશે’ કમિશનર અગ્રેજ બચ્ચો હતો કાગળ મળતા જ નીધા માશીને મકાને ગયો અને પોતે હાજર રહીને મૂળ જે વસ્તુ જ્યાં હતી ત્યાં મૂકાવી મરામતકામ કરાવ્યું એણે વચન પાળ્યું પુરીમા આ એક પુણ્યકાર્ય કરી આવ્યો છું જગન્નાથની માશીના મકાનની સુદરતા જવા બેઠી હતી જે જસક મોડુ થાત તો

આ જ વખતે મદિરની દેવદાનીનું નૃત્ય જોએલું એવું નૃત્ય મેં કદી જોયું નહોતું અને એ જોયા વિના પુરી કમ છોડાય ? નૃત્ય જોયા પછી જ યજ્ઞના ચોપડામાં સહી કરીશ એમ મેં કહી દીધું પણ પડો કેમેં કર્યો હા ન ભણે કહે કે એમાં બહુ ખર્ચ થાય મેં કહ્યું, ‘એ આપીશ, પણ એ વિના નહિ ચાલે દેવતા સામેનું નૃત્ય તો જોયું જ છે’ મહાની આશાએ અને રૂપિયાના લોભે આખરે યજ્ઞ મમજ્યો, કહે, કાલે વહેલી નવારે આવીને તમને તેથી જઈશ તૈયાર રહેજો

પરાક્રિયે હું એકલો જ ગયો એની સાથે ત્યારે મદિરમાં લોકોની ભીડ નહોતી અધારામાં એકાદ બે માથા અહીંતરતી દેખાતા હતા કદાચ યજ્ઞઓના જ હશે પડો મને લઈને નૃત્યમદિરમાં બેસાડી ગયો એક બાળુ એક માદલ વાગે છે, એક મથાલ જલે છે, અને એક દેવદાસી નૃત્ય કરે છે એ દેવદાસીના હરવાફરવા માથે મથાલ પણ ફરતી ફરે છે ને એના દેહ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે જાણે જગન્નાથ એને નિહાળી રહ્યા છે ને હું ખૂણામાં બેઠેઠે એ જોઉં છું કેટકેટલા ભાવ એ જગન્નાથ પાંચે પ્રગટ કરતી હતી !

તમે નાટકમાં ‘નટીની પૂજા’ જોઈને વિત્ર ચીતરો છો, મેં સાચેમાચા દેવમદિરમાં જઈ દેવદાસીનું નૃત્ય જોયું છે અજબ હોય છે એ ત્યાંથી પાછા ફર્યા બાદ મેં તેનું એક ચિત્ર ચીતર્નું હતું અને બીજું એક ચિત્ર ‘કાજરી’નું ચીતર્નું હતું એ પણ પુરીમાં કમિશનરને ઘેર જોયા પછી જ ચીતરેલું. જગીયામાં મહેફિલ હતી વાદનિયુ આકાશ, ટપટપ કરતી એકાદ બે ફોરા જેવી વર્ષા પડે છે, કેટલાક ફૂલ-છેડ, તેને પડખે કેટલીક ઊડિયા કન્યાઓ નાચતી હતી તેમાંથી ‘કાજરી’ સર્જનું

૨૪ : મનની સૃષ્ટિ

 પનમાં કેટકેટલું જોયું, જાણ્યું ને ચીતર્યું છે એનો તે કંઈ યુમાર છે, કે ઓછો એનો મેં હિસાબ રાખ્યો છે? અને મેં કંઈ દૃષ્ટિએ ને કંઈ રીતે એ ચિત્રો ચીતર્યા છે એની વાત જાણો તો તમે એ પૂછવાનું મન પણ ન કરો. પુરીમાં બેસીને સાગર જોયો, નૃત્ય જોયું, છતાં એનાં ચિત્રો તો તે પછી ઘણું લાંબા ગાળે કલકત્તામાં ચીતર્યાં. મસૂરી ગયો હતો. ત્યાં રહ્યો, ફર્યો અને ઘણું ઘણું જોયું, પણ ત્યાંના પ્રવાસના પરિણામ રૂપ પંખીઓનાં ચિત્રો તો તે પછી ઘણાં મોડાં સર્જ્યાં. ત્યાં રહ્યો એ દરમિયાન તો કંઈ જ ચિત્રકામ નહોતું કર્યું. માત્ર રઝગતાં-રખડાં—ભ્રમતાં ચારે બાજુનું અવલોકન જ કર્યાં કરતો ને પંખીઓનું સંગીત સાંભળતો. અને સાથે જ મને એ સંગીતે આકર્ષ્યો હતો. શહેરનાં પંખીઓ કદી ગાતાં નથી, એ તો માત્ર ચિત્કાર કરે છે—પોતાના આહારવિહાર માટે મારામારી કરતાં ચીસો જ પાડે છે. પણ મસૂરીના એ પહાડી પ્રદેશનાં પંખીઓની તો વાત જ જુદી. ઉપકાગ હતો. સૂર્યોદય નિહાળવા મળે એ આશાએ ઉઘાડા આંગણમાં, મોંમાં ચિરૂટ સાથે, કામજો વીંટાળી, કાન ઢાંકી, આરામખુરશી ઉપર પડ્યો હતો.

અને એ જ સમયે પખીઓના પ્રભાતિયા થઈ થયા આથેઆથેના કોઈ પહાડ પરથી કોઈ પખીએ એક સૂર છોડ્યો, ત્યાંથી જરા દૂર બીજા પહાડ ઉપરના એક પખીએ એ સૂર ઝીંચો અને પોતાના કંઠમાંથી એક નવો સૂર હવામાં વહેતો મૂક્યો, અને અમ કરતા થોડી વારમાં એ સમગ્ર ગિરિમાળામાં પ્રભાતવદના થઈ થઈ ગઈ

ત્યાર હજુ સૂર્યાદય નહોતો થયો ધીમેધીમે સામેના બરફના પહાડો પાછળ સૂર્યનારાયણ ઉપર આવતા દેખાયા અને ઝવેત હિમશૃંગો ઘેરા નીચ જણાવા લાગ્યા જાણે નીચમણિની જ ગિરિમાળા ! પખીઓના પ્રભાતિયા હજુ થે ચાલુ જ હતા આ પહાડેથી પેલા પહાડે અને ત્યાંથી વળી ત્રીજા પહાડે, એમ, જાણે એ એક અનંત ગાન હતું, પણ સૂર્યાદય થતા જ એ થભી ગયું પછી દિવસ જાખામાં એ ફરી માખજવા ન મળ્યું

બોડો જાગ્યા, ઘટ્ટી વગાડતી રિશાઓ નીકળી અને અમે મોં પોતપોતાને કામે વળગ્યા દૂર મિશનરી શાળામાં ટન ટન ટનનન કરતો ઘટ વાગ્યો અને એનો રસુકાર આકાશને પથે પડ્યો પ્રવૃત્તિના અવાજથી આખી ગિરિમાળા જાણે ગુજી ઊઠી એ રીતે દિવસ આખો બપો માઠ પડી ને શાળામાં રજાનો ઘટ વાગ્યો ગિર્જા (ખ્રિસ્તીદેવળ)ની ઘડિયાળ પણ ટકા વગાડીને શાત પડી સમગ્ર ગિરિમાળા ઉપર ફાગણનો રંગ વેરી સૂર્યમહારાજ અસ્તાવળે ગયા સન્નિધિ આકાશ વધુ ગાંઠ આવમાની બન્યું માઠજ તારાએ કોક ખોલીબારા વાટે એમાં ઊંકિયું કરીને દર્શન દીધા. અને બરાબર એ જ વેળાએ આથેઆથેના કોઈ પહાડ ઉપરથી ફરી સાંધસગીતના સૂર છોડ્યા ફરીને પહાડપહાડે પખીગાન ગુંજી ઊઠ્યાં એકએક કરતા નવનવા સૂર હવામાં વહેતા મૂક્યા છે અને એકબીજા એને ઝીવતા આગળ પ્રસરતા જાય છે થોડીવાર એ રીતે ચાલ્યું ત્યાં નીચ ગગનની સીમાને શુભ પ્રકાશે અજવાળતો ચંદ્ર ઊગ્યો અને એ નાથે જ પખીઓએ પોતાનાં ગાન થભાવી દીધાં.

એ જાણે કિન્નરીઓનું દિવ્ય સંગીત હતું. રોજ આ રીતે બે વાર એ સાંભળવા મળતું.

આમ છતાં મનમાં થતું કે જાણે એ સંગીત નહોતું. એ બધાં પંખી જાણે મૂર્ખચંદ્રને વંદના કરતાં હતાં. એ દિવ્ય સંગીત પાસે તમારી સંગીત સભાના ઉસ્તાદી સંગીતનું શું ગળું? મન એ કિન્નરીઓ પર જ ઢળુ હતું. એથી જ ઘણા દિવસો પછી કલકત્તામાં એ બધી એક પછી એક મારાં ઢગલોએક પંખી વિત્રોમાં પ્રગટ થઈ છે. એ ચિત્રો જરા ધ્યાન દઈને જોસો તો એમાં તમને આછા આછા સૂર પણ દેખાશે! જે કે માટીના રંગોમાં એ બધાં જે સૂર પૂરેપૂરા નથી ઝિલાયા. કેટકેટલાં એ પંખી! બધાંને તો આંખે પણ નથી જોયાં. ઘણાં તો માત્ર ગીત જ સાંભળ્યાં છે.

આપણું મન પણ કેવું છે? કેટકેટલાં દરમિયાને ભાવો એ સાચવી રાખે છે? એ બધાં જ તે એકી સાથે પ્રગટાવી શકે છે એવું પણ નથી. ક્યારેક ક્યારેક એવું જે લાગે છે કે જાણે પૂર્વજન્મની સ્મૃતિઓને પણ એ સાચવી રાખતું હશે. તેથી જ તો લોકો મારી કેટલીક વાતોને પૂર્વ જન્મની વાતો કહે છે ત્યારે હું એની ના નથી પાડી શકતો. નહિ તો સારનાથમાં અમુક સ્થળ મારું જ ઘર હતું એમ મને કેમ લાગે? એ સ્થળ જોતાં જ મનમાં થએલું કે આ તો મારું જ ઘર! અહીં જ રહેતો, પૂતળાં ઘડતો ને વેચવા બેસતો.

એકવાર જૂનું સારનાથ જોવા ગયો હતો. ત્યારે માત્ર સ્તૂપ જ હતા. માટીની નીચેથી શહેર ધીરેધીરે ખોદીને બહાર કાઢતા હતા. એ વેળા વરુણ નદી પર સાંજ પડતી હતી. એક શ્વેત બગલું પેલે પાશથી આ પારે આવીને બેઠું. બહુ જ શાંતિદાયક એ સ્થળ હતું. ભમીભમીને જોતો હતો, એવામાં એક નાનું એવું ઘર અને એથી જે નાનો એનો દરવાજો નજરે પડ્યો. દ્વારની ચોગક ઉપર બે હંસ ચીતરેલા. સામે જ એક કૂવો.

જાણે રસ્તાને આરે આવેનું ઘર એ જોતા જ એવું થયું કે જાણે એ મારું પોતાનું જ ઘર હતું ! જાણે કોંક કાચમાં હું ત્યાં હતો જીવનમાં આટલું આગળ જોયા છતાં ક્યાંય આવું નહોતું થયું ત્યાં જ જાણે પોતાપણની આત્મીયતા જાણી જોડાસંહોના મનનમાં જતા જેવો અનુભવ થાય છે તેવો જ અનુભવ એ ઘરની મામે જતા થયો નેવીને કહ્યું કે, 'જો, જો, અહીં બેગીને હું પૂતળા ઘડ્યો એમાંના જ ભેચાર હજીયે અહીં પડી રહેલા દુખાવ છે।' અ માલખી અલકની બા બોલી ઊઠી કે 'આનું શું બોલો છો?' ચાલો, ચાલો, અહીંથી આગળ ચાલો '

બીજી બધી વાતને વીમરીને મારું મન એ ઘર પાસે જ અટકીને ઊભું રહે છે જાણે અતરને એ પરિચિત છે બીજું બધું જ જાણે આખ ઉપર ઘઈને વસ્યું જાય છે એથી જ કહ્યું છું કે કદાચ પૂર્વજાતની સ્મૃતિઓ પાત્ર મનમાં સચવાઈ રહેતી હોય વિદ્વાન ખગોળશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે અમુક જ તારાઓને આજે આપમે જોઈએ છીએ એ તારાઓ ખરી રીતે તો યુગો પહેલાં અરોપ બન્યા છે અને આજે આપણે જો જોઈએ છીએ એ તો એનો એ કાળનો પ્રકાશનો ચમકારો માત્ર છે, જેને અહીં પહોંચતા યુગો લાગે છે, એટલા એ દૂર છે મને પણ એમ જ લાગે છે પ્રાણનો યુગો પહેલાં અસ્ત પામેલો એ ચમકારો આજના ચિત્રોમાં લોકોની આંખે ચડે છે! કલાકરના મનનો તાગ કે કામનો હિસાબ લેવા મથવું એ ભૂલ છે 'શાહજહાની મૃત્યુશય્યા' હૂબહૂ થયું છે એમ લોકો કેમ કહેતા હશે? મને પણ એ સમજતું નથી કોણ જાણે, કોંક જમાનામાં ત્યાં રહ્યો હોઈશ કે શું? નથી સમજતું જ્યાં રહ્યો હોઈ, જેની સાથે ઊઠતોબેસતો હોઈ તેનું ચિત્ર ચીતરાય એ સહજ છે પરંતુ જ્યાં ગયો જ નથી, જે જોયું જ નથી, ત્યાંનું ચિત્ર આવું હૂનહૂ ચીતરાયું એ કંઈ રીતે? આવા તો હજારા ચિત્રો, હજારો ચહેરા મન સાચવી રાખી હોય ઘણી યે વાર ચીતરું છું ત્યાર બાજર નથી પડતી કે હું જાતે જ

મન રમ્યા કરે છે તેમાં હજુ જે ચિત્ર જ વધુ રમ્યા કરે છે છતાં જોઈ છુ કે મન એક વાર જેની પકડ લે છે એનો તો અતે તાગ લઈને જ જાય છે મન બહુ ભયકર વસ્તુ છે છેલ્લી માદની પછી દાકતર ડી એન રાયે કહેયું કે ‘બધા કામકાજ બવ કંગે’ પણ એ તો મહામુશ્કેલ વાત છે આખરે એક માઈક્રોસ્કોપ લઈને એકો બેકામેક બાંજુ જ એમાંથી જોવા કરુ પુસ્તકો વાચ્યા, જીવજનુ સોધ્યા—જોયા, જાતે જ એની પ્લેટો તૈયાર કરી,—એમ ઘણુ જ જોયુ, જાણુ

મન કોઈ પણ ચીજને એક વાર લીધા પછી છોડવા નથી ઇચ્છતું મોહનલાલ વગેરેને પામે બેમાંથીને જ્યારે દેખાડ્યો ને ભણાવ્યો એ વખતે એક અજબ જેવી વાત બની ઝીણાઝીણા કેટલાયે કરવા નિશ્ચિતના એક બૉક્સમાં મે પાળ્યા હતા એમાં દરિયાનું પાણી અને રેતી પણ ભર્પા હતા કરવડાએ તેમાં આપમેળે દર કરીને ઘર કરી લીધા ‘હતાં’ ગેજ સવારે જે રીતે સાગસ્ટીરે કરચવાને પાઉં રોટ્ટી ખવડાવવા જતો તેમ એમને પણ ખવડાવતો એક દિવસ જરા મુશ્કેલ ચોપટી પાઉંનો એક ટૂકડો કરવાના બૉક્સમાં મૂકી દીધો હતો. અને એવી જ ક્યાકથી આવીને એક માખી ગમ્મગમ્મ કરતી એ મુશ્કેલ ચોપડેલા પાઉંના ટુકડા પર બેઠી માખી જેની બેઠી તેવો જ એક કરચવાએ દોડતા આવીને એના ઉપર હુમલો કર્યો મારા લાથમાં માઈક્રોસ્કોપ હતું એનાથી જોયુ તો માખી ને કરચવાની ભયકર લડાઈ જામી પડી છે જાણે દાનવોનું યુદ્ધ! કોઈકોઈને છેડ્યું નથી ત્યારે જ ‘સમજાયું’ કે પ્રકૃતિએ એવા નાના જીવોમાં પણ કેવી અજબ શક્તિ મૂકી છે! ‘જર્મન—રશિયન યુદ્ધથી એ લડાઈ કોઈ રીતે ઓછી નહોતી આખરે માખી જ હારી આપણું મન પણ એવું જ છે. જો કે એને આખે જોયું નથી, પરંતુ એ પણ કરચવાની જેમ એક વાર પકડ્યા પછી છટકવા દે એવું નથી.

જોયુ એવું જ ચીતરું એમ મારાથી નથી બનતું ઘણા દિવસથી જે મનમાં પડ્યું પડ્યું પાકીને તૈયાર થાય છે તે જ ચિત્ર રૂપે પ્રગટ થાય

છે મન તો અના કપાટ ઉઘાડી ચૂપચાપ જેકુ હોય છે પણ અમાથી પ્રગટતુ બધુ મેં બરાબર ધૂમધૂળ જ હોય છે? મનૂરી પહાડના એક સાઠવ પખીને ચીતપુ ઘનુ મ્હ રીને એ ચીતરાયુ હશે?

નાજ પડતી હતી, વગડમા મેમ હોતો એ દયેરાનો વિગ હોતો એમએક જોયુ તો એક રતુબડા પ્રકાશ ધીમધામે વિગિમાજા ઉપર થઈને ચાલો તો એ પ્રમથમા પહાડે ઉપરના ઘાનપાલ્લ રાગકી રિમ્યા અને મનમાં થયુ જામે ભગવતી આજે કેવા ઉપર પાછી ફરી છે પોતાના પાવવમાથી આ બાજુ સુવર્ણપુ પાવરતી પાવરતી ફરી કેવાનને પાવન ફરી રહી છે રન, પ્રકાશનો અગાધ અને તેની સાથે એક ભાવના, કે જામે ઉમા કેવા ઉપર પાછી આવી રહો છે એ દરથ મનમા ત્યાં જીવાઈ તો ગયુ કવચના પાછા ફા પછી ચીતરા અમે પણ ચિત્ર અગુ જ રિનર્થ ખડુ? એનુ તો ન જ થયુ ત્યા શુ નીપજતુ? મનને એક ખૂંસેથી નોનેરી—ફેરી ૨ ૧ લઈ લુદ્ધ એક નાધ્ય—પખી પ્રાડ થયુ જામે પોતાને મામે એ પાછુ ફરી રમુ છે મનના બા કારખાનાને નમજી નથી ઘડતુ મનૂરીનો અગેવા એ પ્રકાશ, એટલો ગાઠ ભાવ, બધુ મેં તરિરે બેસી જઈને અતે ત્યાથી પ્રગટ થયુ એક પખી! અડ કાશ પહાડનો ટુકડા અને તેના ઉપર બાડએક નોનેરી ઘાન! મારા ઘણા મેં ચિત્રોમાં આનુ થયુ છે મનને તરિરેથી આવવી વચ્ચુ જ પ્રગટી છે

‘સ્વિકલ’મા છેનુ ચિત્ર-ચીતપુ છે બે પહા ની વચ્ચે થઈને હાથમા ધડૂલો લગને એ નારી આવી રહો છે મનૂરી પહાડ ઉપર દયેરાને એ દિવસે મનમા એવા જ કંઈક ભાવોનુ આવેખન થયુ લશ એમ લાગે છે એ મનૂરીના પહાડ પ્રેશની સ્મૃતિ ઘમે લાગે ગામે ‘સ્વિકલ’ના ઉપરના વિરમા આવેખાઈ છે

ગાલી જે કેટલાક ચિત્રોની લાગ મુ? જુનુ કે અવગમ્ય કે જે ભૂતના ઘડોતો તેમ માણન હોય, ઘણા દિવસ એને હેરવીફરીને

એક દિવસ સાથ બેસાડી દઈ ને એ થઈ જા. પખી ! તેથી જ કહુ છું કે આખ અને મન દર વખતે એક જ ચીજને નથી સાચવતા, ધણે ભાગે મન જ પ્રબળ હોય છે ઈચ્છા હોય તો સામાન્ય પખીને સ્વર્ગનું પક્ષી બનાવી દઈ શકીએ લેખનનું ચણ એવું જ છે આખ માત્ર જાભરી ફૂલ જેતી હોય છે ત્યારે બાકી બીજી કયાથી આવે ? મન જ અ જોગવી દે છે આખ પાત્રને ઝાલે છે ને મન એને મધથી પરિપૂર્ણ કરી દે છે ત્યારે તે એક નવી જ વસ્તુ બની જાય છે કા એ સુવર્ણ મધૂર યા તો સુવર્ણમૃગ બની જાય છે

જ્યા દો, ક્યાની એ બધી તત્ત્વજ્ઞાની મગજમારી કરવાની જરૂર નથી તમે તમારે ચીતરે જાઓ મન સાથ આપે તો સારુ છે, નહિ તો આખે જોયું તે ચણ ઘણું છે

રોખિર દેખા દેખે આસિ, પ્રાણેર અધિક જરે ભાલે! બાસિ પ્રાણથીયે વધુ પ્રિય છે તેથી જ તો આખે જોવાની આટલી મમતા છે ને ?

૨૫ : ત્રણ મધુબિંદુ

‘મધુ’ જ થ’ભી ગયું હતું હસ—અગિયાર વર્ષ કંઈ જ ન ચીતમું. અરેભિયેન નાઈટસના ચિત્રો ચીતયાં પછી બાળકોને વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું કે ‘લો, આ રાખી જાઉં છું’ : મારા છવનના બધા જ અનુભવોનો માર આમાં જોઈ શકશે.’

બસ, ત્યારથી ચીતરણ બધ કરી દીધું હતું. કોણ જાણે કેમ, પણ મન ચિત્રકામમાં ચોંટતું જ નહિ નવાં નવાં યાત્રા—ગાન^૧ લખતો. બાળકો પાસે એ ભજવાવતો. હું પોતે જ દિગ્દર્શક થતો, રંગમંચની ગોઠવણી કરતો, એમને પાઠ આપતો, અભિનય શીખવતો. કોઈને અમલદાર તો કોઈને વળી ભજનિક બનાવતો, કોલક વગાડતો અને એમ મજાથી દિવસો વિનાવતો.

એક દિવસ રવિકા^૨એ કહ્યું, ‘અવન, તને થયું છે શું? ચિત્રકામ મૂકી કેમ દીધું?’

૧. યાત્રા = ભવાઈને મળતો એક નાટ્ય-પ્રકાર; ૨. રવિકાકાનું દ્વંદ્વ ૩૫.

‘કોણ જાણે રવિકા,’ પણ હવે ઈચ્છું છું એવું ચીતરી શકું છું એટલે મન કંઈ નવી જ પ્રવૃત્તિ માગે છે—વિત્રકાશમાં મન ચોંટતું જ નથી.’ મેં ઉત્તર આપ્યો.

હમણાં આટલા ગાળા પછી ફરી ચીતરવું શરૂ કર્યું છે. જાણે નવા સાથી જોડે ફરીથી મૂળ પ્રવૃત્તિમાં પરોવાયો હોઉં એવી મઝા આવે છે.

સૌને પોતપોતાનો એક જન્મ—તારો હોય છે. મારે પણ છે. મારા એ જન્મતારાનો પ્રકાશ વસુંધરાના વસ્ત્રે અંધારો છાયા—પથ વટાવી અગાધ ઊંડાં પાણીએ-પહોંચ્યો છે અને ત્યાંથી એ આગળ ને આગળ ચાલ્યો જાય છે. અને એમ કરતાં જ્યારે ઝળહળતો એ ઘાટ ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે ધરતી પર એક મંદ પ્રકાશ દેખાયો. અને પછી શું થયું? ત્યાં એ પ્રકાશને એક—નામ રૂપ મળ્યું. અને એ જ હતું છું.

જન્મતારાનો પ્રકાશ જીવનનદી પાર કરી કંઠે આવીને ઊભો, ને એ કિનારે ઊભાંઊભાં અવનીન્દ્રનાથે જોયો : ક્યાંથી આવ્યો. ને વળી ક્યાં જવાનું?

કિનારે આવીને ઊભો. હવે ફરીને ચાલવું પડશે; ભારવાહક ગધેડાની જેમ. ઉદરનો ભાર અને પીઠ પરનો ભાર એમ બંને ભાર વહેનો જિંદગાનીનો મજૂર આગળ વધે છે. અતિભવભીત ચિત્તે, કંઈક દેખાતા ભયથી પાછો ખસે છે અને જે એને જુએ છે એ પણ ભયથી ભાગે છે. કિનારો મૂકીને એ વિવિધ વસ્તુઓ ભેળી કરવા, જાણે હટાટી કરવા નીકળ્યો હતો;—સૌથીકે રમત કરવા. ઘણા દિવસ સુધી એ રમત ચાલી. જાણે એ એક ખોવાએલા છેલ્લાનું મન હતું. એ ઘરમાં પ્રવેશવા ઈચ્છે છે, પણ પ્રવેશી શકતો નથી. વૃક્ષ ઉપર ચડવા ઈચ્છે છે, પણ ચડી શકતો નથી. ચંદ્રની જેમ વૃક્ષની આડે રહી યેંકિયાં જ કરે છે. ઘરની બુટ્ટી દાસી એને તેડીને ગાની—

પેલો એક ચાંદો ને આ બીજો ચાંદો,
ચાંદે ચાંદો ભેગા મળ્યા રે લોલ.

હવે કંઈક ચોપનું પડ્યો. શું લઈને—શા વડે રમીશ ? સાથે કંઈ છે ખરું ? ઘરનું માણસ તો બુઢી દાસી હતી, એમાંથી પણ જીવન રસ મેળવે છે. બહારથી શે મેળવે છે, ઘરમાંથી શે મેળવે છે. અને જેવી ઘરની દાની તેવા જ પાણેલાં પચુપંખી.

ધીમે ધીમે આજીબાજીનાઓ સાથે મળવાનું થયું. જેણે જંગલથી બકરાને. મન થયું કે એની સાથે રમું. પણ એ તો આંખો લાલ કરી શીંગડાં ઉઘાળતો મારવા ધસ્યો ! છતાં મન એના તરફ ખેંચાતું હતું.

ફૂલ—રાજા જેઈને મન પંખી બનીને એના ઉપર ઝૂલવા ઈચ્છતું.

હંસ ઊડતા આવે છે ને હવે મન જરા આગળ જઈ જાણવા ઈચ્છે છે. જાણે મેઘદૂતના ચક્ષુની જેમ એક જણ પડ્યો છે ને દૂર—સુદૂરના ગગનમાંથી સંદેશો લઈ આવના હંસ નજર સામેથી પસાર થઈ જાય છે.

એ જ મમયે કલ્પના આવી : જાણે જોજી ચાંદો વનમાંથી બહાર આવી રહ્યો છે, ને વાદળા એને વારેવારે આવરી રહ્યાં છે, ને ગીચ વનમાં કોઈ અદ્ભુત પંખી ટહોકા કરતું વિહરી રહ્યું છે.

તે પછી તો કેટકેટલું એણે મેળવ્યું. ઘાટે ઘાટે થતો એ આગળ વધ્યો. ક્યાંક ફૂલ, ક્યાંક બાળકો તો ક્યાંક વૃક્ષાદિ જોયાં. બીજું શે ઘણું જોયું—જાણું. ખૂબેક ઘાટેથી મળ્યું તે લીધું. બહુ થોડીન જમાનો હતો એ. એ હતો ‘રોમાન્સ’ (રોમૅન્સ) નો મુગ. રમૂતાંબમતાં, ઘનગનાટ કરતાં સમય મેળવીને શોખની બધી સામગ્રી એણે સંઘરી લીધી.

ત્યાર પછી સંસારે જાણે ભવાં ખેંચ્યાં મહાકાળનાં લાલચોળ નેજો બોધી ઊઠ્યા : ‘અલ્યા, ક્યાં ચાલ્યો લહેર કરતો ? હવે શાભ.’ અને મહાકાળની એ ધમકી સાંભળી મન ચોંડી ઊઠ્યું. તે પછી મન રમતમાં લાગતું નહોતું. જૂનાં રમકડાંના બાર પીક પર પહેતાં વળી એક બીજો

ધાટે ચા પો ધમકી મળ્યા પછી ટવે ક્યા જાઉં, શુ કડુ, શુ રમુ, એ વિચારતો વિચારતો

જીવનતરુ જળ વિના જીવે નહિ અ પથ્થરમાથી પણ રમ મેળવવા મળે છે,—તે પાપાનુના ચાતરા ઉપર અ ઊભુ હાથ છે તેમાથી પણ !

ત્યારે કોણ આવ્યું ? ત્યાર પ્રભુ આવ્યા એને બચાવવા એમણે મ્હુ કે તારા મૂળિયા અ બાજુએ કર જ્યાથી એને નિરતર રમ મળ્યા કર, વનવાસનો આનંદ મળ્યા કર.

મળેલા વૃક્ષાની સ્મૃતિ ગાંધી બની છે, ધીમેધીમે એ વિવીન થઈ રહી છે બીજા વૃક્ષ ઉપર અસ્ત રવિના ડિરણે પ્રકાશી રહ્યા છે હૂંફ આપી અને રક્ષવા ઈચ્છે છે હરિયાણી ગયે ગેરૂઆ રગની શોભા પ્રકટી ઊઠી અને ત્યા જ રહ થાય છે વનનો ઈતિહાસ અવારી રાત્રે મનમા એક નવો સૂર જગી ગયો વનદેવીએ આપેલો એ જ મૂર

ત્યાં મોનેરી થમણ જાણે હમણા ફરીને પકડાશે એમ લાગ્યું પણ ત્યાં તો સુવર્ણમૃગ ગઈ છે ને ?

અલકાની રંગવિહોણી મધુરી આવી અ આ જગતમા પેલા રંગોની આશા નથી રાખતી જે હજી નૂપુર બાજે છે ત્યાં એ કીડા કંઈ છે વિરહના તીવ્ર સૂર વાગે છે મનમધુરી એકાકી છે

મખત પાપાસ પર મનપાળી માણો નાખે છે

રંગવિહોણા ચિત્રમા ધીરશ્મીર ઉઘાડ થયો અને હરિયાણો રંગ દેખાસો ત્યાં પ્રજાની પખી શિયાળુ સવાર ગીત ગાતા કહેતા હતા ‘પ્રગટ થા અમારી પાતે, રંગીન જગતે’

ઘણા કાગની સ્મૃતિઓ જાગે છે મન ઈચ્છે છે એ ઘેર પાછું ફરવા, જોવાજાવવા ને બહુ સમુનમુ કરવા ઘણા સમય પહેલાં જે છોડીને આવ્યો છું તે ઘર ઘાટ, ખેતરવા ને વૃક્ષાને શમણામા જોઉં છું

અને તે પછી સૌથી છેલ્લે દર્શન થાય છે પ્રકૃતિમાતાનાં નિદાપરી ફેરે. નીચ પાખો વડે આવરેલું આકાશ. ઘરનો સાંધ્ય પ્રદીપ ધીમેધીમે ટમટમે છે.

આ છે કલાકળના જીવન પ્રવાહનો ચોથો ઈનિયાત, એ ભરતી-ઓટની રમત જેવું જ છે. ભરતીવેળા બધું જ કંઈ સંધરના જવું અને ઓટ વખતે ધીરે ધીરે એ બધું ચે વેરી દેવું. વસંતમાં જ્યારે પ્રકૃતિ ફૂલ ફૂટવી વનરાજિને ચારે બાજુથી ભરપૂર કરી દે છે અને ઋતુ જતાં જેમ એ પુષ્પો જશી જાય છે, તેમ હું ચે આ જતી વેળા બેઉ બાજુએ સ્મરણફૂલણ વેરી જાઉં છું. તમે એમાંથી જોઈ જાણી શકશો કે કેવા કેવા ઘાટે ગયો છું. કેવો માર્ગ કાપ્યો છે, શું શું મળ્યું છે. અને એને અંતે હું પોતે શું મેળવીને જાઉં છું—માત્ર ત્રણ રંગનાં ત્રણ મધુનિંદુ

• • •

પ્રસિદ્ધિને પાંથે—

ગુરુદેવ અમારે આંગણે

મૈત્રેયીદેવી આલેખિત
કવિવર રવિન્દ્રના સંસ્મરણે

; અનુ :
રમણિક મેઘાણી

સ્વાતિ પ્રકાશન
૨૨૬, સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ
મુંબઈ-૩

ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી

શબ્દકથા

સ્વાતિ પ્રકાશન

૨૨૬, સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ-૩

BHAVAN'S LIBRARY

B.L.-17

BHAVAN'S LIBRARY

MUMBAI-400 007

N. B. – This book is issued only for one week till... ..

**This book is should be returned within a fortnight
from the date last marked below**

Date	Date	Date

